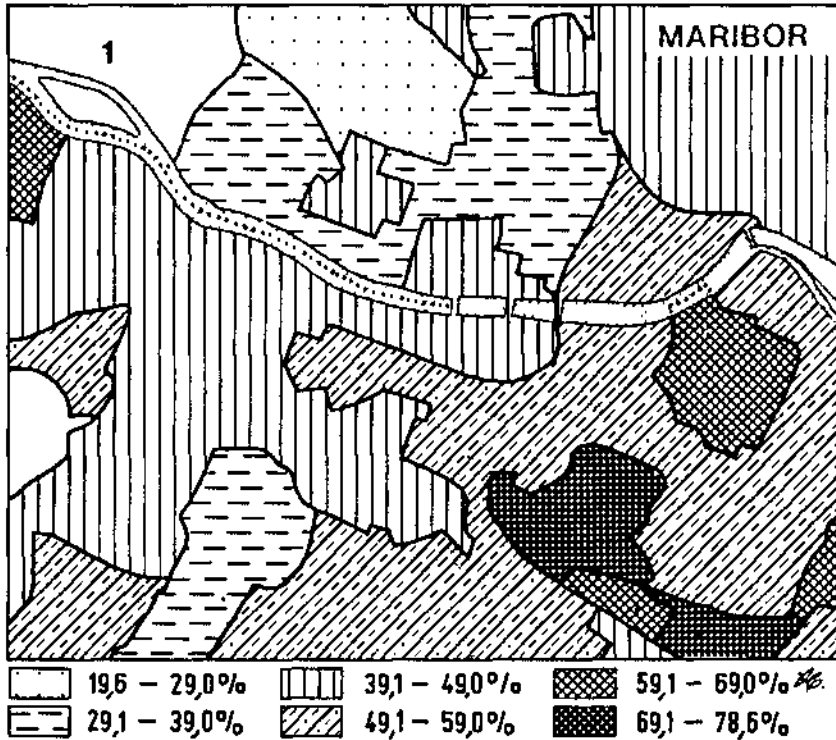

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Razprave — Papers

Slavko Kremenšek: STANJE, PROBLEMI IN PERSPEKTIVE ETNOLOŠKEGA PREUČEVANJA INDUSTRIJSKIH NASELJ IN MEST NA SLOVENSLEM	3
Condition, problems and perspectives of ethnological research of industrial settlements and town in Slovenia	
Angelos Baš: OBLAČILNI MATERIALI MESTNEGA PREBIVALSTVA NA SLOVENSLEM V 17. IN 18. STOLETJU	8
The Clothing Materials of the Townspeople in Slovenia in the 17 th and 18 th Centuries	
Mirko Pak: SOCIALNOGEOGRAFSKA PROBLEMATIKA »DELAVSKIH« PREDĚLOV V ZGRADBI INDUSTRIJSKIH SREDIŠČ, NA PRIMERU MARIBORA	15
Socialgeographical problems of »workers« districts in the structure of industrial centres, with a special regard on Maribor	
Maria Kaminska: POGOVORNA POLJŠČINA PREBIVALCEV LODŹA; SEDANJE STANJE IN RAZISKOVALNI POSTULATI	25
Spoken Polish of the inhabitants of Łódź. The present status and research postulates	
B. Kopczyńska—Jaworska: RAZISKAVE ANTROPOLOGIJE MESTA V POLJSKI ZNANOSTI	31
Researches into the anthropology of a town in the Polish science	
B. Kopczyńska—Jaworska: VZGOJA DELAVSKEGA OTROKA	37
Education of a working class child	
Ewa Grażyna Karpińska: DOMAČIN IN TUJEC V MESTNEM OBMOČJU	43
A local and a stranger in the Area of the town	
Maria Łukowska: OSKAR KON V USTNEM IZROČILU DELAVCEV TOVARNE WIDZEN	48
Oskar Kon in the narrative tradition of the Workmen of the Widzen factory	
Nikola F. Pavković: ETNOLOŠKO PROUČAVANJE GRADOVA U SRBIJI	54
Ethnological investigation of Serbian towns	
Jan Pargač: LJUDSKE TRADICIJE V KULTURNEM IN DRUŽBENEM (DRUŽABNEM) ŽIVLJENJU ČEŠKE VASI	61
Ethnic traditions in cultural and sociable way of life of a Bohemian village in the process of Industrialization and urbanization	
Maja Povržanović: ETNOLOŠKA I FOLKLORISTIČKA ISTRAŽIVANJA KULTURE I NAČINA ŽIVOTA STANOVNIKA GRADOVA U HRVATSKOJ	67
Ethnological and folkloristic investigations culture and way of life of city inhabitants in Croatia	
Wolfgang Slapansky: RAZISKOVANJE MESTNE IN DELAVSKE KULTURE V AVSTRJI	73
Research into urban and working-class culture in Austria	

Izvlečke prispevkov v tem časopisu objavljata »Historical — Abstract« in »Amerika: History and Life«.

Abstracts of this review are included in »Historical — Abstract« and »Amerika: History and Life«.

YU ISSN 0590-5966

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Letnik 62 — Nova vrsta 27

1. zvezek

1991

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO MARIBOR

ZALOŽNIK
ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

Maribor 1991

Časopisni svet — Publishing Counsel

Branko Avsenak, dr. Borut Belec, dr. Vladimir Bračić,
Franc Filipič, dr. Bruno Hartman, dr. Matjaž Klemenčič,
dr. Jože Koropec, dr. Slavko Kremenšek, Matija Malešič,
Ivan Sernek, dr. Milan Ževart

Uredniški odbor — Editorial Board

Dr. Vladimir Bračić, Marjeta Ciglenički, dr. Bruno Hartman,
dr. Jože Koropec, Marjan Matjašič, dr. Jože Rajhman,
Irena Šavel, dr. Vanek Šiftar, dr. Sergej Vrišer, Vili Vuk,
dr. Milan Ževart, mag. Marjan Žnidarič

Glavni in odgovorni urednik — Chief and Responsible Editor

Dr. Vladimir Bračić
62000 Maribor, Gosposvetska 24, Jugoslavija
telefon 062-212 895

Uprava in založba — Administration and Publisher

Založba Obzorja
62000 Maribor, Partizanska 5, Jugoslavija
telefon 062-25 681

Za znanstveno vsebino in jezik prispevkov odgovarjajo avtorji.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO

Republiškega komiteja za raziskovalno dejavnost in tehnologijo,
Republiškega komiteja za kulturo,
Skupščine občine Maribor

RAZPRAVE

STANJE, PROBLEMI IN PERSPEKTIVE ETNOLOŠKEGA
PREUČEVANJA INDUSTRIJSKIH NASELIJ IN MEST NA
SLOVENSKEM

Slavko Kremenšek*

UDK 39:711.454(497.12)

KREMENŠEK Slavko: Stanje, problemi in perspektive etnološkega preučevanja industrijskih naselij in mest na Slovenskem. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, str. 3—7.

Izvirnik v slov., povzetek v angl., izvleček v slov. in angl.

V prispevku je govor o genezi zanimanja za način življenja in kulturo prebivalcev industrijskih naselij in mest v slovenski etnologiji. Preučevanje te tematike se je uveljavilo v šestdesetih letih in je imelo dokajšnje posledice za stroko. Poleg ljudske kulture postane predmet preučevanja še način življenja. V metodološkem pogledu dobiva na veljavi genetično-strukturalni pristop. Ker pa raziskave industrijskih naselij in mest niso dobile posebej organizirane oblike, ampak so bile člen širšega raziskovalnega projekta, so doseženi raziskovalni rezultati manjši, kot bi lahko bili. Vendar zaostajanja v etnoloških okvirih ni mogoče več zapolniti. Preostaja tesnejša povezava z drugimi strokami, posebej z zgodovinopisjem.

UDC 39:711.454(497.12)

KREMENŠEK Slavko: Condition, problems and perspectives of ethnological research of industrial settlements and town in Slovenia. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, p. 3—7.

Orig in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

The article speaks about the genesis of an interest in the way of life and culture of inhabitants of industrial settlements and towns in Slovene ethnology. The research of these problems gained way in the sixties, causing prominent consequences within the discipline. Aside from folk culture, the way of life thus became the object of ethnological research as well. From the methodological point of view a genetical/structural approach has gained way. Since, however, the research of industrial settlements and towns had not acquired any specially organized form, but was incorporated in a broader research project instead, the present results are somewhat less evident than they could have been. The gaps within the framework of ethnology, however, cannot be filled in any more. What remains is to cooperate with other sciences, especially with historiography.

V slovenski etnologiji premoremo tri obsežnejše sintetične pregledne etnološke problematike Slovencev; prvi je izšel med drugo vojno, drugi leta 1960 in tretji leta 1980. Problematika, zaradi katere smo se zbrali, je iz prvega pregleda, iz Narodopisja Slovencev, tako rekoč načelno izključena. Prireditelj dela in pisec uvodnega teksta Rajko Ložar je prebivalstvo mest in velemest označil za »čisto maso«, za »produkt mehanično-civilizatoričnih zakonov modernega življenja«, za kar se etnografija ne zanima. Bistveno drugačno je bilo stališče Vilka Novaka, avtorja drugega pregleda, izišlega leta 1960, z naslovom Slovenska ljudska kultura. Novak je namreč v tem času pod vplivom tujih etnologov, posebej švicarskega etnologa Richarda Weissa, ugotavljal, da se je območje zanimanja etnografije razširilo tudi »na mestna naselja, katerih prebivalci so prav tako nosilci in gojite-

* Dr. Slavko Kremenšek, red. prof. Filozofska fakulteta, Ljubljana

lji svojih izročil, bodisi da ta koreninijo v kmečki ali kaki podobni plasti, bodisi, da so čisto mestnega izvora«. V omenjenem sintetičnem delu je spričo drugačne naravnosti etnološke raziskovalne prakse v preteklosti prišlo nakazano stališče v zelo majhni meri do izraza. Bilo pa je na obrobju na neki način vendarle prisotno. Podobno bi lahko dejali tudi za tretji obsežnejši pregled etnologije Slovencev, za Slovensko ljudsko izročilo, izišlo leta 1980. Urednik tega dela, Angelos Baš, pravi v predgovoru o tem vprašanju takole: »Če so v naši etnologiji približno do konca 50. let posvečali pozornost praviloma le starosvetni kmečki in sorodni kulturi, obravnavajo odtlej raziskave deloma tudi kulturo ali, boljše, način življenja pri vseh skupinah prebivalstva in v vseh dobah.« Vendar so se nakazana vodila »doslej s pridom uveljavila v teoretičnih prizadevanjih, manj obsežno v empiričnih raziskavah«. To naj bi bilo razvidno tudi iz knjige, kajti »bera empiričnih spoznanj slovenske etnologije sodi še dandanes zvečine v okvir vede o t.i. ljudski kulturi«.

Omenjeno oceno potrjuje pregled dosedanjih samostojnih knjižnih izdaj iz slovenske etnološke problematike. Med deli, izdanimi po letu 1945 v samostojni knjižni obliki, so še vedno v ospredju obravnave posameznih kulturnih sestavin, največ s področja duhovne kulture.

Vključevanje nekmečkih socialnih in poklicnih slojev v preučevanje je imelo za slovensko etnologijo več nasledkov. Pomenilo je uveljavitev zanimanja za način življenja, za t.i. življenjski kontekst. Poudarjena je bila potreba po preučevanju sedanosti. Ob dotedanji kulturnozgodovinski in literarno-filološki metodološki usmeritvi se je začel uveljavljati genetično-strukturalni vidik. Pomembno je postalo tudi dotlej zelo zanemarjeno teoretično delo. Mimo razprav o notranjih vprašanjih stroke je bilo načeto vprašanje o vlogi etnologije v sodobni slovenski družbi. Organiziranih je bilo več posvetov s predstavniki drugih strok, tako z arhitekti, slavisti, zgodovinarji, geografi. Če bi ostajali pri vprašanjih, ki so bila tako rekoč edina v veljavi še pred dobrimi tridesetimi leti, bi omenjene razprave skoraj gotovo izostale. Tudi nakazanih preusmerjanj bi ne bilo, ne bi bila potrebna. Vključevanje načina življenja in kulture industrijskih naselij in mest v slovenske etnološke raziskave je pomenilo določeno preobrazbo slovenske etnologije; o tem ni dvoma.

Omenjena počasnost uvajanja nove tematike v prakso ima več razlogov, večkrat tudi manj razvidnih. Organiziranost raziskovalnega dela je po inerciji ostajala bolj ali manj nespremenjena. Nikoli ni bilo na voljo dovolj sredstev, verjetno pa tudi ne dovolj na široko razpredene strokovne volje, da bi zmogli začeti z raziskavami kulture in načina življenja prebivalcev industrijskih naselij in mest v lastnih raziskovalnih okvirih, zunaj obstoječih raziskovalnih institucij, ki takim raziskavam niso bile prilagojene. Za raziskovanje nove tematike so se v nemali mlajši ljudje, vodstvo institucij pa je bilo v rokah starejših strokovnjakov, ki niso želeli sprememb. V preteklosti uveljavljena podoba o etnologiji in njenih nalogah je bila trdno zasidrana v javnosti in pri predstavnikih drugih strok, ki so prepotrebno spreminjanje pogledov na etnologijo in na njene naloge nemalokrat zavirali. Vendar je hkrati treba priznati tudi podporo, ki so jo nekateri daljnovidnejši zastopniki sosednjih strok nudili spreminjanju etnoloških teoretičnih konceptov. Posamezni zaviralci so svoje nasprotovanje spremembam počasi utišali ali so celo v temeljih spremenili svoje nekdanje poglede. Temu nasprotno pa je bilo mogoče čutiti pri nekaterih mlajših pristaših novih pogledov določeno ohladitev in spogledovanje z nekaterimi starejšimi koncepti, v kolikor nas seveda občutki ne varajo.

Iz nakazanih in še iz drugih razlogov so bili začetki preučevanja etnološke urbane problematike na Slovenskem povezani z univerzo, z oddelkom za etnologijo filozofske fakultete v Ljubljani. Tudi nadaljnji razvoj tega dela etnološkega

strokovnega prizadevanja je v veliki meri slonel na sodelavcih in študentih omejenih ustanov. Temu je nedvomno botrovala nekdanja manjša mera ujetosti fakultetnega dela v dolgoročne raziskovalne programe. Tudi razgledovanje po dogajanju na tujem je za delo na univerzi obvezno. Iskanje novih poti, načrtovanje še nepreučenihih tem mami še zlasti mlajše ljudi; zato je razumljivo, da so v okviru tematike, o kateri govorimo, v kvantitativnem pogledu na prvem mestu študentske naloge, nekatere v dopolnjeni obliki tudi tako ali drugače natisnjene, ki se nanašajo na kulturo in način življenja prebivalcev industrijskih naselij in mest. Nastajale so zunaj raziskovalnih programov, nenačrtno in so ponavadi lokacijsko povezane z domačimi kraji njihovih avtorjev. Vendar je nekaj podobnega veljalo tudi za delo na tradicionalni tematiki.

Iz potrebe po načrtnejšem delu v celotnem obsegu etnološke raziskovalne dejavnosti se je neformalna raziskovalna skupnost slovenskih etnologov sredi sedemdesetih let lotila sestavljanja vprašalnic za tako imenovano etnološko topografijo slovenskega etničnega ozemlja. Delo je potekalo nekaj let in je bilo izrazito kolektivnega značaja. Plod tega prizadevanja je 12 natisnjenih zvezkov s 53 problemskimi sklopi, ki uokvirjajo okoli 14.000 vprašanj. To delo izpostavlja mo na tem mestu zato, ker smo vprašalnice namenili tako raziskovanju tradicionalnih etnoloških tem kot problematiki, ki v »oficialnem«^o razvojnem toku etnološke misli v preteklosti ni bila običajna. Vprašalnice so bile namenjene tako preučevanju podeželja kot obravnavi industrijskih naselij in mest. Pri zasnovi vprašalnic smo namreč imeli pred očmi v prvi vrsti nalogo, da preučimo v doglednem času nekaj deset, morda 60 do 80 naselij, ki bi, kolikor je to mogoče, reprezentirala kulturo in način življenja v slovenskem etničnem prostoru v času približno zadnjih sto let. Med preučevanimi kraji bi bila seveda tudi nekatera mesta, ali vsaj njihovi deli, in posamezna industrijska naselja. Vprašalnice naj bi torej rabile tudi preučevanju nazadnje omenjenih območij.

Namera, da si ostvarimo skupno podlago za delo na različnih območjih, tako podeželskih kot industrijskih in mestnih, je bila nedvomno pozitivna. Vodila je v izoblikovanje dolgoročnega raziskovalnega programa Način življenja Slovencev v 20. stoletju. Mimo omenjenih monografskih študij posameznih krajev smo si sedaj naložili še nalogo, da po strogo opredeljeni shemi raziščemo razvojne procese etnološkega in še širšega značaja v okviru posameznih občin in njim bolj ali manj ustreznih območij prav tako za obdobje približno zadnjih sto let. Omenjeni dolgoročni raziskovalni program smo prijaviili preko Znanstvenega inštituta filozofske fakultete v Ljubljani Raziskovalni skupnosti Slovenije in tako poskušali pridobiti za delo določeno gmotno podlago. Okrog leta 1980 je bilo delo na posameznih nalogah kot sestavinah programa že v teku.

Pričakovali smo, da bo izpolnjevanje programa potekalo bistveno hitreje, kot se je to v resnici dogajalo. Tako je po desetletju dela izšlo le 11 topografskih pregledov posameznih občin oziroma zamejskih območij. Res pa je več pregledov na različnih stopnjah priprave za tisk in je nekaj sto študentskih nalog nastalo v neposredni navezavi na topografsko delo v okviru posebnega seminarja. Delež nalog, ki se nanašajo na urbana območja in industrijska naselja, je med njimi razmeroma velik. To velja v enaki meri za seminarske in diplomske naloge, ki so nastale v drugih okvirih, kakor tudi za magistrska dela. Se pravi, da je med študenti etnologije in slušatelji podiplomskega študija zavest o etnološkem značaju mestne in industrijske problematike ustrezno razvita.

Počasi nastajajo tudi krajevne monografije, čeprav so posamezni avtorji, ki objavljajo svoja dela zunaj omenjenega programa, tudi na to temo izredno plodni. Tudi v teh okvirih je nekaj monografskih del, ki obravnavajo mestna, industrijska in trška naselja. Sploh se zdi, da bi kazalo trgov, ki imajo nekakšen vmesni položaj med mestnimi aglomeracijami in vasmii, posvetiti glede na raz-

mere na Slovenskem v preteklosti večjo pozornost. Preučevanje trgov in mestec utegne namreč biti zaradi njihove preglednosti izredno poučno.

Preučevanje kulture in načina življenja prebivalcev industrijskih naselij in mest je bilo torej v slovenski etnologiji v poglavitnem ves čas sestavina širših raziskovalnih programov in inovacijskih prizadevanj, povezanih s pedagoškim delom. Določeni deleži so imeli pri tem tudi muzealci, še posebej iz Slovenskega etnografskega muzeja, ki so v nekaterih primerih poskušali o obravnavani temi spregovoriti tudi na muzeološki način. Zunaj te tematike je v največji meri ostajalo delo sodelavcev edine čisto raziskovalne etnološke ustanove na Slovenskem, Inštituta za slovensko narodopisje znanstvenoraziskovalnega centra slovenske akademije znanosti in umetnosti in Ljubljani. Se pravi, da se etnološkim raziskavam industrijskih naselij in mest v organizirani obliki in posebej na Slovenskem nismo nikoli posvečali. Ko smo si sredi šestdesetih let, torej pred četrto stoletje, odgovarjali na vprašanje, kaj je treba v teoriji spremeniti, da bodo tudi mesta enakovredna sestavina našega raziskovalnega dela, smo imeli v vidu razširitev etnološkega zanimanja na vse socialne sloje, ki so za to ali ono etnično skupino po posameznih obdobjih konstitutivnega pomena. Tako se naše ambicije niso usmerjale v izoblikovanje neke urbane ali industrijske etnologije, temveč v preučevanje načina življenja Slovencev v njihovi celoti. Spričo nedvomno velikega zaostajanja našega vedenja o kulturi in načinu življenja prebivalcev industrijskih naselij in mest v primerjavi s tovrstno problematiko kmečkega življa, se nam to danes vsaj prividno kaže kot pomanjkljivost. Dejstvo je, da si nismo pravočasno prizadevali, da bi oblikovali nekakšen center ali vsaj dolgoročni raziskovalni program, ki bi bil omejen na tematiko, o kateri govorimo, in bi povezoval vse, ki delajo na tovrstnih temah. Zdi se, da je danes za kaj takega že prepozno. Zakaj?

Ne bi se ustavljali pri zadnjih družbenih spremembah, ki bodo nedvomno vnesle določene novosti v raziskovalno prakso; prav verjetno tudi na etnološkem področju. Omenimo le, da nekateri kolegi že opažajo v svojem okolju povečano odmevnost tako imenovanih folklorističnih tem. Minister za kulturo pravi, naj bi se kultura današnjega časa povrnila »k preprostosti, k arhetipom«. V kolikor ne gre pri tem le za subjektivno pogojena občutja in zgolj osebna stališča, je pojav simptomatičen in ne govori v prid morebitnemu povečanju družbene podpore etnološkemu preučevanju industrijskih naselij in mest. Vse to pa so za sedaj le ugi banja. Bolj trdno je vsekakor spoznanje, ki ni novo in je zato lahko botrovalo tudi prej omenjeni vrzeli, da kulturnih pojavov v nobenem primeru ni mogoče preučevati zunaj obstoječih družbenih procesov oziroma širših družbenih kontekstov. Zato se nismo zavzeli za izolirano obravnavo kulture in načinov življenja industrijskih naselij in mest, pač pa smo si prizadevali za takšno opredelitev raziskovalnih programov in nalog, da je bila specifično etnološka tematika ustrezno vpeta v materijo, ki sicer zadeva v prvi vrsti nekatere druge vede, zgodovinpisje, geografijo itn. Najboljši primer našega tovrstnega pristopa so nedvomno topografske obravnave, pri katerih naj bi prišla do izraza vsa poglavitna zgodovinska in prostorska določila razvojnih procesov, ki se in kakor se kažejo na t.i. mikroravni. Ta naša metodološka vodila smo sicer pojasnjevali, vendar je zelo možno, da niso bila vedno dovolj razumljena in je tudi zaradi tega prišlo do upočasnitve dela na topografski akciji in končno tudi do odločitve, da delo zaključimo po močno skrajšanem in okrnjenem programu. Temeljna podlaga za končno sintezo o načinu življenja Slovencev v 20. stoletju bo tako bistveno prizadeta. Seveda se programu, ki želi podati etnološko podobo Slovencev v našem stoletju v skladu z njihovo socialno in profesionalno strukturo, ki je bila značilna za ta čas, zavoljo omenjenega razloga ne kaže odreči. Res pa je, da so se razmere od prvih zasnov našega programa do danes precej spremenile. Naloge, ki smo si jih etnologi ne-

koč pri nas edini zastavljali, so medtem začeli reševati še zastopniki nekaterih drugih strok. Koordinacija dela je spričo tega neogibna. Prav bi bilo, če bi intencije našega pričujočega srečanja razumeli predvsem v tem smislu. Žal so dosednji poskusi, naravnani v to smer, ostali brez pravega odmeva; predlogi za sodelovanje, ki so bili izrečeni pred šestimi leti na srečanju, posvečenem razmerju med zgodovinopisjem in etnologijo, niso bili ostvarjeni. Morda so bili zastavljeni preširoko. Želimo si, da bi imeli v bodoče več sreče z uskladitvijo dela vsaj na ožjem segmentu družbenozgodovinskega dogajanja, na problematiki, ki smo si jo izbrali za pričujoči posvet.

CONDITION, PROBLEMS AND PERSPECTIVES OF ETHNOLOGICAL RESEARCH OF INDUSTRIAL SETTLEMENTS AND TOWNS IN SLOVENIA

Summary

Ethnologists have not undertaken the research of culture and the way of life of inhabitants of industrial settlements and towns until the Second World War and also a decade afterwards. According to the then prevailing theoretical orientation, their research work was centered mainly on the research of life of farmers in the countryside. An incorporation of the problems dealing with industrial settlements and town into the sphere of ethnological research inevitably denoted the change of theoretical guidelines of that time. The research of the way of life acquired a strong emphasis. Along with the then prevailing methodological orientation of cultural history and literary filology a genetical/structural orientation started to gain way. A question of the relationship with other sciences had been raised. Despite a rather vivid interest in the new themes, however, the research had not acquired any organized forms; we had not thought about that. Instead, the research of towns and industrial settlements became incorporated in the more extensive research project entitled *The Way of Life of Slovenes in the 20th century*. Many works were completed within and also partly outside of this research project. Among the most numerous are surely term, diploma and M.A. papers of ethnology students at the Department of Ethnology at the Faculty of Arts in Ljubljana. Ethnologists in other institutions were not engaged in this project to such a degree. The fact that the problems of the way of life and culture of industrial settlements and towns had not been incorporated into a research institutions indeed seems a deficiency from the present point of view. Had the research work been organized in a different manner, more might have been achieved. Yet these present gaps can not be filled in solely within the scope of ethnology. The present new social circumstances are probably not especially appropriate for that. Aside from this, other sciences have also started the research of the way of life and culture of the inhabitants of industrial settlement and towns. In the future, research projects will have to be undertaken together with other disciplines. Having in mind the previous orientation of Slovene ethnology, an interdisciplinary cooperation with history should be considered first.

OBLAČILNI MATERIALI MESTNEGA PREBIVALSTVA NA SLOVENSKEM V 17. IN 18. STOLETJU

Angelos Baš*

UDK 391-058.232(497.12)•16/17•:677.074

BAŠ Angelos: Oblačilni materiali mestnega prebivalstva na Slovenskem v 17. in 18. stoletju. (Bekleidungsmaterial der Stadtbeyölkerung im slowenischen Volksgebiet im 17. und 18. Jahrhundert.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, str. 8–14.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Na podlagi arhivskih virov ugotavlja spis vrste oblačilnih materialov, ki so jih nosili v mestih na Slovenskem v obravnavanem času, in pojasnjuje razloge za različno uporabo njihovih vrst. Poleg tega razlaga spis izvir uporabljanih tkanin in vplive države na njihov uvoz in domače izdelovanje.

UDC 391-058.232(497.12)•16/17•:677.074

BAŠ Angelos: The Clothing Materials of the Townspeople in Slovenia in the 17th and 18th Centuries. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, p. 8–14.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

On the basis of the archive sources the article treats the sorts of clothing materials worn in Slovene towns in the discussed period, stating the motives for the different uses of those sorts of materials. Besides the article also exposes the sources of the employed materials, and the influence of the state on their import and on their home-made production.

Viri o vprašanju, ki je predmet tega prispevka, so po veliki večini arhivski viri, tj. zapuščinski inventarji in oporoke, neprimerno manj kronistični zapisi. Izra- ba teh virov narekuje ugotovitev, da je bila v 17. stoletju uporaba oblačilnih ma- terialov (v širšem pomenu) pri meščanskem in fevdalnem prebivalstvu, slednje je povečini prav tako živelo v mestih, v veliki meri izenačena ali da ni bilo v obeh okoljih omembe vrednejših kakovostnih razločkov pri uporabi oblačilnih mate- rialov. Takšna je bila v poglavitnem podoba tudi v 18. stoletju. Zavoljo temeljne izenačenosti v uporabi oblačilnih materialov v našem fevdalnem in meščanskem okolju v 17. in 18. stoletju in zavoljo tega, ker je šlo pri obeh okoljih takrat zveči- ne za mestno prebivalstvo, obravnavamo v naslednjih izvajanjih oblačilne mate- riale pri obeh enotah prebivalstva skupaj in smo tudi ustrezno naslovili pričujoči prispevek.

Za mestno prebivalstvo na Slovenskem smo za 17. stoletje na podlagi ome- njenih virov ugotovili, da je uporabljalo 34 oblačilnih materialov ali praviloma tkanin. Največ jih uvrščamo v skupino najboljših ali najdražjih oblačilnih mate- rialov (15): brokat, škrlat, svila, taft, atlas, žamet, tančica ipd. Skoraj polovico manj (11) je bilo oblačilnih materialov, ki so bili večinoma srednje kakovosti: zla-

* Dr. Angelos Baš, znanstveni svetnik SAZU, redni profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani

sti različne vrste sukna. Še manj je bilo bombažnih oblačilnih tkanin (6). Najpreprostejši oblačilni material je poleg žime bilo platno, vendar je sporočeno tudi platno boljše in najboljše kakovosti.

V 18. stoletju je naše mestno prebivalstvo uporabljalo več oblačilnih materialov ali praviloma tkanin kakor v 17. stoletju, in sicer 57, se pravi približno dve petini več. Štiri od oblačilnih materialov, ki so jih nosili v 17. stoletju, niso bili več v rabi v naslednjem stoletju. Uveljavili so se drugi, ki v 17. stoletju niso bili zapisani; bilo jih je 25 ali približno dve petini vseh, ki so se takrat nosili.

Število oblačilnih materialov najboljše kakovosti se je v 18. stoletju povečalo, bilo jih je 23 ali približno za polovico več ko v 17. stoletju in približno dve petini od vseh, ki so jih na Slovenskem imeli v 18. stoletju. Oblačilnih materialov srednje kakovosti je bilo 14 ali okroglo četrtnina več kakor v 17. stoletju ali malce manj ko četrtnina vseh, ki so jih pri nas imeli v 18. stoletju. Povečala se je tudi uporaba bombažnih tkanin, v primerjavi s 17. stoletjem za dvainpolkrat: v 18. stoletju jih je bilo 15, torej malce več ko oblačilnih materialov srednje kakovosti. Poleg dotedanjih vrst platna sta izpričani nadaljnji dve. In od oblačilnih materialov beremo v virih še o slami in ličju.

Poglejmo nadrobneje. V 17. stoletju je bilo razmerje med najboljšimi oblačilnimi materiali in vsemi drugimi 15:19 (11 + 6 + 2), v 18. stoletju je bilo to razmerje 23:34 (14 + 15 + 3 + 2). Obe razmerji lahko prevedemo: prvič v razmerje približno 3:4, drugič v razmerje še bolj približno 3:4 ali 3:5. Obe razmerji sta bili potemtakem v 17. in 18. stoletju približno izenačeni. Obakrat je bilo število najboljših oblačilnih materialov zelo visoko. Vsekakor je bilo takrat to število občutno višje kakor npr. v 20. stoletju med svetovnjima vojskama, še dosti bolj pa po drugi svetovni vojski, kolikor smo o tem poučeni iz avtopsije (ustreznih podatkov iz 19. stoletja še ne poznamo dovolj).

To pomeni, da je v 17. in 18. stoletju naše mestno prebivalstvo nosilo najboljše oblačilne materiale ali, natančneje, oblačila in pokrivala iz njih ne samo o prazničnih dneh, temveč v razmeroma precejšnjem obsegu tudi ob delavnikih. V 20. stoletju to ni tako, v tem času se nosijo oblačila in pokrivala iz najboljših oblačilnih materialov praviloma le o prazničnih priložnostih in je zato takšnih oblačil in pokrival tudi manj, tako da nikakor ni znano razmerje 3:4 ali 3:5.

Tolikšnemu številu oblačil in pokrival iz najboljših materialov pa ni botrovala samo velika ponudba oblačilnih materialov te vrste, saj je imela tako velika ponudba tudi svoj vzrok. V zvezi s tem naj ne manjka podatek, da je bilo od 25 oblačilnih materialov, ki so bili prvič zapisani v 18. stoletju in v 17. stoletju še niso bili omenjeni, 7 takšnih, ki so sodili v skupino najboljših oblačilnih materialov. Edinole novih bombažnih tkanin je bilo v 18. stoletju več (9 od 25), se pravi le za spoznanje več, medtem ko je bilo takrat 6 novih oblačilnih materialov, ki jih uvrščamo v drugo skupino.

Ugotovljeno številno uporabo najboljših materialov za oblačila in pokrivala pri našem mestnem prebivalstvu v obravnavanih stoletjih razlagamo s t. im. demonstrativno porabo, kakor jo je preučil T. Veblen. Njegova spoznanja se glasijo v povzetku takole. Za pridobitev ugleda ne zadostujeta samo bogastvo in moč. Oboje je treba tudi pokazati, kajti spoštovanje se izkazuje šele njuni pojavni obliki. Po tem vodilo določeni ljudje ne porabljajo le dosti več, kakor je potrebno za življenje, temveč se njihova poraba tudi posebej ravna po kakovosti blaga. Takšna poraba boljšega blaga dokazuje bogastvo, medtem ko spričuje manjša in manj kakovostna poraba nasprotno razmere. Z drugimi besedami: ugled se pridobiva z demonstrativno porabo dragocenega blaga. V mestih je veliko več spodbud za porabo ko na deželi, te spodbude pa zvišujejo povprečno raven demonstrativne porabe. Da bi bila demonstrativna poraba dodobra učinkovita, se mora zdeti odvečna in potratna.

Demonstrativna poraba je bila pri našem mestnem prebivalstvu v 17. in 18. stoletju pri uporabi najboljših oblačilnih materialov zelo razvita, saj je takšno uporabo narekovala pogosto tudi za vsakdanje življenje; tega v 20. stoletju tudi v višjem družbenem okolju praviloma ni več. Številni fevdalci so na Slovenskem živeli v mestih in so tam neposredno spodbujali meščansko prebivalstvo k posne-manju svojega oblačilnega videza, slednje pa je v tem tekmovalo tudi med seboj. Če se je meščansko prebivalstvo, kakor je bilo povedano, nato v uporabi najboljših oblačilnih materialov v poglavitem izenačilo s fevdalnim, je to razložljivo tudi z naslednjim pravilom. G. Simmel je za modo dognal, da je eno od območij, na katerem je najlažje doseči družbeni vzpor.. To je jasno potrjeno tudi v našem primeru.

Če so bila pri našem mestnem prebivalstvu v 17. in 18. stoletju oblačila in pokrivala iz najboljših materialov razmeroma najpogostnejša, tj. pogostnejša kakor oblačila in pokrivala iz materialov srednje kakovosti (druga skupina) ali iz bombažnih tkanin (tretja skupina), je treba za naša mesta zavriniti naslednji mnenji R. Sandgruberja. Po prvem naj bi bili v avstrijskih deželah v 18. stoletju nosili meščani predvsem volnene oblačilne materiale. Toda na Slovenskem so v tistem času v meščanskem okolju prevladovale najboljše in pa bombažne tkanine, oblačilnih materialov kakor sukna ipd. je bilo manj. Po drugem Sandgruberjevem mnenju naj ne bi bili v avstrijskih deželah do zadnjega desetletja 18. stoletja uporabljali bombažnih tkanin »v omembe vrednem« obsegu. Toda v mestih na Slovenskem se je v 18. stoletju povečala uporaba bombažnih tkanin v primerjavi s 17. stoletjem za dvainpolkrat, tako da je bila celo malce večja kakor uporaba sukna ipd.

Podloge plaščev pri našem mestnem prebivalstvu so bile v 17. in 18. stoletju po veliki večini iz krzn domače divjadi in domačih živali, torej iz preprostejših materialov. To se zdi glede na vodilo t.i. demonstrativne porabe samoumevno, saj podloge največkrat niso značilni del oblačilnega videza in ne učinkujejo na zunanjo podobo njihovih nosilcev.

Nakit je bil pri fevdalcih in meščanih redek, pri fevdalkah in meščankah ga je bilo več, bil pa je tudi raznovrstnejši. Kakor zmerom je bil nakit tudi tukaj izrecno namenjen t.i. demonstrativni porabi. Če ni bil pogostnejši in pri fevdalkah in meščankah še raznovrstnejši in še bogatejši, je bilo tako zato, ker je bil takrat dražji ko v poznejših obdobjih, saj so odkrili najpomembnejša najdišča zlata in dragih kamnov sredi 19. stoletja in še pozneje, vrh tega pa so izdelovali nakit malone samo z ročnim delom.

Od kod so izvirali oblačilni materiali, ki jih je uporabljalo mestno prebivalstvo na Slovenskem v 17. in 18. stoletju? V odgovoru na zastavljeno vprašanje se zavoljo omejenega prostora omejujemo na poglavitne tkanine. Iz omenjenih virov smo za sukno ugotovili uvoz iz Benetk, Padove, Milana in sploh iz Italije, z Nizozemskega, iz Španije, Anglije in z Moravskega, za cadiz uvoz iz Španije, za kamelot iz Bruslja, za taft iz Španije in Francije, za volno iz Anglije, za mezlan s Koroškega, za cajg iz Italije, Francije, Bruslja in Anglije, za platno iz Gradca, Linza, Šlezije, Auracha in sploh iz Nemčije, z Nizozemskega, iz Švice, Francije in Turčije, za čipke iz Benetk in sploh iz Italije, Bamberga, s Saškega in sploh iz Nemčije, iz Bruslja in z Nizozemskega, za klobuke iz Florence. Iz drugih virov je l. 1776 razviden tudi uvoz svile, žameta, damasta in moaréja iz Milana, l. 1782 platna in volnenega blaga s Češkega, sukna z Moravskega, volnenega blaga iz Linza in svile in klobukov z Dunaja, konec 18. stoletja platna iz Francije. — Poglejmo domače in tuje izdelovanje tkanin.

Platno »je ostalo do konca 18. stoletja na Kranjskem po količini in uporabi na prvem mestu med vsemi tkaninami«. Največ platna so izdelovali na Gorenjskem, tu je bilo platnarstvo najbolj razvito na območju freisinškega gospostva

pri Škofji Loki. V Vodnik je l 1795 poročal, da se tam »veliku platna . . . proda.« Še posebej se je platnarstvo lahko razmahnilo potem, ko je bilo l. 1773 razglašeno tkanje platna »za prosto obrt podeželskega prebivalstva«, tako da ga niso mogli omejevati cehi.

V loškem gospostvu, polhograjskem gospostvu in sploh na Kranjskem so v 18. stoletju izdelovali toliko platna, da je bilo platnarstvo tudi »izrazito produkcija za trg«. Tamkajšnji izvoz platna je proti Italiji in na Nemško Štajersko potrjen že v 17. stoletju, iz 18. stoletja imamo o njem nekaj nadrobnejših podatkov. Tudi takrat je bil ta izvoz povečini usmerjen v Italijo, in sicer prek Trsta in Reke ali naravnost v Sinigalijo pri Anconi, Viden (Udine) ali Neapelj. B.F. Hermann (l. 1780) in za njim V. Vodnik (l. 1795) sta sodila, da je izvoz platna prinašal kranjski deželi proti 400.000 goldinarjev na leto. Zadevno vsoto je B. Grafenauer cenil za 60. leta 18. stoletja čez 360.000 goldinarjev. Deloma je v 18. stoletju šel izvoz platna s Kranjskega tudi na Nemško Štajersko. V avstroogrski monarhiji je v 18. stoletju platno s Kranjskega slovelo, podobno kakor platno iz Šlezije, s Češkega in Moravskega, še zdaleč pa ni dosegalo kakovosti švicarskega in nizozemskega platna.

Iz imenovanih virov je razvidno, da so v mesta na Slovenskem uvažali nizozemsko platno v 17. in 18. stoletju, švicarsko platno v 18. stoletju. Če se je platno takrat kazalo v človekovi zunanji podobi, in večinoma se je, so tudi zanj veljala pravila t.i. demonstrativne porabe. Naše mestno prebivalstvo je v obravnavanem času malo uvažalo nizozemsko platno, nekaj več v 18. stoletju švicarsko, pač pa je v to okolje prihajalo v 17. in 18. stoletju več platna, ki je v virih kumulativno označeno kot nemško. Ta označba je v 18. stoletju nedvomno obsegala tudi šlezij-sko platno in platno iz Auracha, ki sta v tedanjih virih neredko določena po natančnejšem izviru. V navedenih primerih je šlo za boljše platno, kakor je bilo domače, in so ga zato nosili kot enega od sestavnih delov t.i. demonstrativne porabe. Včasih so v ta namen uporabljale šlezij-sko platno tudi svobodnice. Vse to velja verjetno tudi za uvoz graškega in linškega platna v 18. stoletju, ko ju beremo v virih približno enako pogosto kakor šlezij-sko platno in platno iz Auracha.

Potemtakem ni mogoče popolnoma soglašati z mnenjem J. Žontarja, po katerem je bil v primerjavi »s količino domačega platna . . . uvoz finega šleskega, salzburškega in nemškega platna (iz Augsburga in Nürnberga) dokaj neznaten«. Po pričujočih ugotovitvah je bil ta uvoz nekaj večji. Po teh ugotovitvah je bil izjemen uvoz francoskega platna v 17. stoletju in pa uvoz francoskega, češkega in turškega platna v 18. stoletju. Večji je bil uvoz italijanskega platna v 17. stoletju v Ljubljani, vendar ta uvoz ni razviden iz zapuščinskih inventarjev in oporok.

V 17. stoletju je lastnik gospostva Vipava »ustanovil delavnico za izdelovanje sukna; iz te se dobivajo številna dobra sukna«. Ta sukna so bila v največji meri namenjena za mestno okolje, toda po podatkih omenjenih virov nikakor niso zadovoljila potreb v tem okolju, ki se je zato obilno oskrbovalo s tujim suknom raznih vrst.

L. 1724 so kranjski deželni stanovi ustanovili v Ljubljani sukarno, ki se je prav razvila ok. l. 1740. L. 1747 so stanovi prodali sukarno Weitenhüllerju, l. 1762 sta jo kupila Valentin Ruard in Jožef Desselbrunner; l. 1784 je sukarna prešla popolnoma v last rodbine Desselbrunner in je dosegla vrhunec svoje produkcije. Hermann je l. 1780 zapisal, da je ta sukarna izdelovala »povečini groba sukna, ki so jih uporabljali v deželi«.

Se pravi, da so samo del sukna, izdelanega v ljubljanski sukarni, kupovali v mestih, drugi del se je prodajal na kmete. Verjetno je »domači padvan« (domače padovansko sukno), o katerem je Vodnik pel l. 1797, izviral iz Desselbrunnerjeve suknarne. Kljub dejavnosti te suknarne pa uvoz raznovrstnega tujega sukna pri mestnem prebivalstvu ni bil majhen. Največ so uvažali nizozemsko sukno, ven-

dar po vsej verjetnosti deloma iz Celovca. Tam je l. 1762 Nizozemec Thyss ustanovil manufakturno sukna, v kateri so tudi kot mojstri delali zlasti njegovi prisejleni rojaki in ki je izdelovala »samo t.i. fina holandska sukna, ta so bila po veliki večini iz španske volne«.

Raznovrstno svileno blago so na Slovenskem v 17. stoletju izdelovali zlasti na Goriškem, in sicer v podeželskih obrtnih delavnicah, v drugih naših deželah obrtniki v Ljubljani, Celju in Mariboru. J. W. Valvasor pravi, da so v Ljubljani pred l. 1689 začeli italijanski trgovci »izdelovati žamet, tercenel, trakove in podobno svileno blago«, hkrati pa spričuje uvoz svile iz Italije. Španski taft, ki je nekajkrat naveden v imenovanih virih, je na Slovensko prihajal zelo verjetno čez Italijo. Glede na veliko uporabo svile na Slovenskem v 17. stoletju ni mogla domača produkcija zadoščati. Ob tem viri ne omenjajo uvoza francoske svile, ki je bila ena pomembnih sestavin izvoza iz Francije v tistem obdobju, prihajala je predvsem iz Lyona; s tem kajpada ni rečeno, da pri nas ni bilo tega uvoza, lahko je prihajal čez Italijo ali pa niso v virih opisali njegovih izdelkov po izviru. Vsekakor so na Slovenskem v 17. stoletju malo nosili francosko svileno blago.

V 18. stoletju se je domača produkcija svile povečala. Na Goriškem se je od l. 1718 do l. 1781 povečala od 4500 do 22500 kilogramov na leto, število kosov pa, izdelanih za trg, od l. 1756 do l. 1770 od 1325 do 4215 kosov; statev je bilo l. 1756 124, l. 1778 336 in l. 1800 1000. Manjša je bila produkcija svile v Trstu.

L. 1725 je v Ljubljani začel izdelovati svilene nogavice Pierre Toussaint Tabouret, l. 1729 mu je sledil Jernej Čebulj, ki je izdeloval tudi svileno blago. Tabouret je propadel sredi 30. let, Čebulj l. 1754, prej pa je nekaj časa uspešno trgoval in imel stojnice v Trstu, Gradcu, na Dunaju, v Kremisu in Linzu. Še l. 1754 je dotedanja Čebuljeva manufaktura v rokah novega lastnika Giorgia Zanettija nadaljevala delo, l. 1755 se ji je pridružila manufaktura Jožefa Hermanna, ki je izdelovala povečini svilene nogavice, l. 1775 manufaktura Andreja Cerarja, ki je izdelovala zlasti svilene trakove in z njimi sčasoma zalagala trge na Kranjskem, Koroškem, Štajerskem in Hrvaškem, in ok. l. 1788 manufaktura Carla Bononija, ki je izdelovala svilene in polsvilene tkanine in z njimi zalagala trge na Kranjskem, Štajerskem in v drugih avstrijskih deželah; omenjene manufakture so prenehale obratovati ob koncu 18. stoletja. V Mariboru je v istem času delovala manjša svilarna Jožefa Gottererja.

Ob veliki uporabi vseh vrst svile v mestih na Slovenskem v 17. in 18. stoletju tudi povečana domača produkcija svilenega blaga v 18. stoletju ni mogla ustreči vsem potrebam. Hermann je ocenjeval, da je bila v avstrijskih deželah v njegovem obdobju uporaba svilenega blaga »velikanska« in so se za njegov uvoz uporabljali vsako leto »milijoni«. Tako je bilo tudi zato, ker so v tistih desetletjih bile v modi nove svilene tkanine.

Doslej je bilo povedano, da so na Slovenskem v 18. stoletju uvažali taft iz Španije in Francije in pa svilo iz Milana in z Dunaja. Okrožnica deželnega glavarstva na Kranjskem iz l. 1799 razširja ta seznam in dokazuje uvoz beneškega, milanskega in mantovskega svilenega blaga. Uvoz svile z Dunaja v naše kraje je potekal v različnih obdobjih različno. Sandgruber je ugotovil, da je prodaja svile na Dunaju doživljala konjunkturo v 20. letih 18. stoletja, nato je nazadovala, v drugi polovici 18. stoletja pa se je pomembno povečala in dosegla velik vzpon v zadnjem desetletju 18. stoletja. Sandgruberjeve ugotovitve se za drugo polovico 18. stoletja ujemajo s Hermannom, ki je tudi sodil, da so dunajske svilene tkanine v tem času le malo zaostajale za francoskimi ali niso zaostajale.

Pričevanja o našem domačem izdelovanju tančic in pajčolanov niso doseglijava. Domnevamo zlasti uvoz z Dunaja, kjer je bila ta obrt v 18. stoletju zelo razvita in je dokazan njen obsežni izvoz v avstrijske dežele.

O izdelovanju bombažnih tkanin na Slovenskem so viri izredno skopi. Podatki dosegljivih virov govorijo v 17. stoletju o tržiškem cajgu, medtem ko je za 18. stoletje znano, da so v manufakturi Jerneja Čebulja v Ljubljani izdelovali avbe iz bombaževine. Ne vemo pa, ali obstajajo o tem vprašanju še nadaljnja pričevanja. Uvoz je po naših virih prihajal v 17. stoletju iz Italije in Francije, v 18. stoletju iz Francije, Bruslja in Anglije. V avstrijskih deželah je bombažna produkcija postala pomembnejša in bolj kakovostna šele v 60. letih 18. stoletja. Približno tedaj so tam prihajale v modo nove bombažne tkanine; izdelovali so jih predvsem na Češkem, v Zgornji Avstriji in na Dunaju in niso po kakovosti dosti zaostajale za nemškimi; postale so dobrina t.i. demonstrativne porabe.

Če je M. von Boehn trdil, da sta 17. in 18. stoletje zlata doba čipk, drži to za naše kraje zlasti le za 18. stoletje. Resda je žensko prebivalstvo v mestih na Slovenskem nosilo čipke tudi v 17. stoletju, toda poglobitno obdobje čipk je pri nas bilo 18. stoletje, ko so čipke nosile, čeprav v manjšem obsegu, tudi kmetice in ko se je razmahnilo domače čipkarstvo.

Konec 17. stoletja so klekljali na domu fevdalke v Koči vasi pri Ložu. M. Verbičeva je ugotovila, da izvira prvo poročilo o izdelovanju čipk v Idriji iz l. 1696. Se pravi, da lahko v 17. stoletju komajda govorimo o domačem čipkarstvu in da se nanašajo omembe čipk pri ženskem mestnem prebivalstvu v tem času praviloma na uvožene čipke. Te so v enem primeru tudi tako označene, in sicer je šlo za čipke, uvožene iz Italije. V 18. stoletju je bilo deloma drugače. Tedaj so (pri fevdalkah in meščankah) v naših mestih včasih navedene tudi kranjske in idrijske čipke. Kajti v 18. stoletju se je naše čipkarstvo razvilo tako v Idriji kakor Ljubljani, pa tudi v logaškem gospostvu, Kamniku in Radovljici. L. 1763 je bilo zapisano, da je Ljubljana imela od vseh krajev na Kranjskem največ klekljaric; v Ljubljani je bila med l. 1764 in l. 1788 čipkarska šola.

B. Hacquet, ki je od l. 1766 do l. 1773 živel v Idriji in potem do l. 1787 v Ljubljani, je poročal, da so izdelovali čipke na Kranjskem, »zlasti pa izredno veliko v rudniku Idrija, tako da z njimi tudi precej trgujejo zunaj dežele. To seveda niso bruseljske čipke, vendar so bele in dovolj fine, da ustrezajo svojemu končnemu namenu«. Podobno se glasi Hermannovo poročilo, po katerem so v vsej kranjski deželi izdelovali presenetljivo število čipk . . .; ne izdelujejo veliko finih čipk, toda tem več grobih in širokih vrst«. Nemara je tudi na podlagi teh pričevanj nastal sklep M. Verbičeve, po katerem so domače čipke kupovale samo kmetice, medtem ko fevdalke in premožnejše meščanke »niso nosile teh čipk«. Ta sklep popravljajo navedbe iz imenovanih virov, v katerih, kakor je bilo rečeno, beremo v mestih na Slovenskem v 18. stoletju tudi o kranjskih in idrijskih čipkah. Kmetice so seveda nosile domače čipke, tu in tam pa so jih nosile prav tako prebivalke mest. Povečini pa so takrat v naših mestih uporabljali po omenjenih virih uvožene čipke: iz Benetk, Bruslja, z Nizozemskega, iz Bamberga, s Saškega in sploh iz Nemčije. Uvoz čipk iz drugih avstrijskih dežel je lahko bil le majhen, saj so jih tam v drugi polovici 18. stoletja malo izdelovali.

Država je s prepovedmi skušala onemogočiti uvoz določenih oblačilnih materialov in varovati njihovo domače izdelovanje. Po podatkih naših virov ne moremo soditi o učinkih teh prepovedi, ker iz zapuščinskih inventarjev in oporok ni mogoče ugotoviti, kdaj so začeli nositi posamezne oblačilne materiale; iz teh virov se dá dognati edinole to, da so v njih navedene oblačilne materiale uporabljali pred časom, ko je bil sestavljen neki zapuščinski inventar ali je bila napisana neka oporoka. Prav tako sestavljanci omenjenih virov niso mogli dosledno navedati izvira oblačilnih materialov. Vendar naj zavoljo natančnosti ne manjka seznam poglobitnih prepovedi o uvozu tujih oblačilnih materialov v avstrijskih deželah v obravnavanem času.

L. 1736 je bila ponovljena cesarska prepoved o uvozu beneških suken. L. 1743 je Marija Terezija izdala patent, ki je m. dr. prepovedal uvoz francoskega blaga. L. 1764 je Marija Terezija izdala patent, ki je m. dr. prepovedal uvoz kotona, cica, barhenta, volnenih nogavic, cenejšega sukna, klobukov, cenejšega platna, gladke svile, svilenih in polsvilenih nogavic, svilenih čipk in svilene tančice. L. 1787 je Marija Terezija ta patent v poglavitnem ponovila. Na podlagi slednjih patentov bi bilo dopustno sklepati, da je izdelovanje bombažnih tkanin postalo v avstrijskih deželah pomembnejše v 60. letih 18. stoletja; država ga je tedaj hotela varovati z omenjenima patentoma. Prvi očitno ni bil dovolj učinkovit in ga je bilo treba ponoviti. Deloma ni bil zadosti učinkovit tudi drugi, kajti l. 1774 je Marija Terezija izdala patent, ki je m. dr. prepovedal uvoz barhenta, kotona, cica, svilenih čipk, tančice, flanele, klobukov, kanafasa, gradla, dvonitnika, damasta, atlasa, moarėja, tafta, svilenih in polsvilenih nogavic, volnenih nogavic in volnena blaga. Patent se ni v celoti izvajal, saj je na Slovenskem l. 1776 dokazan uvoz damasta in moarėja iz Milana.

Določene oblačilne materiale so prepovedovali tudi iz družbenih razlogov. Oblačilni predpisi so skušali v oblačilnem videzu varovati predvsem dano stanovsko členitev v družbi kakor tudi preprečevati potro in omejevati porabo tujega blaga. Od poglavitnih oblačilnih predpisov, ki so dosegljivi, je bil cesarski patent iz l. 1659, ko je prepovedal uporabo belih nizozemskih čipk, izdelanih zunaj avstrijskih dežel, gospodarske narave, naslednja predpisa pa so narekovala hotenja po družbenem razločevanju v oblačilnem videzu. Sporočilo, podobno policijskemu redu, iz l. 1684 je samo fevdalkam dovolilo uporabo nizozemskih čipk in avb, okrašenih s čipkami, cesarski patent iz l. 1732 je samo fevdalcem dovolil uporabo sukna, izdelanega zunaj avstrijskih dežel. V naših virih ni opore za trditev, da se na Slovenskem ne bi bili ravnali po navedenem predpisu iz 17. stoletja, medtem ko pri predpisu iz l. 1732 ne moremo soditi o njegovem učinku v naših krajih, ker se iz zapuščinskih inventarjev (in oporok), kakor je bilo povedano, ne dá dognati, kdaj so začeli nositi posamezne oblačilne materiale, v tem primeru tuja sukna, ki so izpričana v meščanskem in kmečkem okolju.

BEKLEIDUNGSMATERIAL DER STADTBEVÖLKERUNG IM SLOWENISCHEN VOLKSGBIET IM 17. UND 18. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Im 17. Jahrhundert betrug bei der in der Studie behandelten Bevölkerung das Verhältnis zwischen den besten Bekleidungsmaterialien und allen übrigen 15:19, im 18. Jahrhundert 23:34, oder so übertragen: das erste ist ein Verhältnis von nahezu 3:4, das zweite von eher fast 3:4 oder 3:5. Beide Verhältnisse waren im 17. und im 18. Jahrhundert nahezu gleich. In beiden Fällen war die Zahl bei den besten Bekleidungsmaterialien sehr hoch. Jedenfalls lag damals diese Zahl merklich höher als zum Beispiel im 20. Jahrhundert zwischen den beiden Weltkriegen und, mehr noch, nach dem zweiten Weltkrieg.

Das heisst, im 17. und im 18. Jahrhundert trug die Stadtbevölkerung beste Bekleidungsmaterialien nicht nur an Festtagen, sondern auch sehr häufig werktags. Im 20. Jahrhundert ist das nicht so, da trägt man Kleidung aus den besten Bekleidungsmaterialien in der Regel nur zu festlichen Gelegenheiten und deshalb gibt es auch weniger davon, so dass man nirgendwo von einem Verhältnis von 3:4 oder 3:5 hört.

Ein so häufiger Gebrauch der besten Bekleidungsmaterialien bei der Stadtbevölkerung im slowenischen Volksgebiet im 17. und 18. Jahrhundert wird als sog. demonstrativer Gebrauch erklärt, wie ihn T. Veblen erforscht hat.

Die vorliegende Studie äussert sich auch zu der Frage nach dem Ursprung der Gewebarten, die damals im slowenischen Volksgebiet verwendet wurden, vor allem Leinen, Tuch, Seide, Baumwollgewebe und Spitzen, auch wird der Einfluss des Staates auf den Import und auf die Inlandproduktion von Bekleidungsmaterialien behandelt.

SOCIALNOGEOGRAFSKA PROBLEMATIKA »DELAVSKIH« PREDELAV V ZGRADBI INDUSTRIJSKIH SREDIŠČ, NA PRIMERU MARIBORA

Mirko Pak *

UDK 911.3:711.554(497.12 Maribor)

PAK Mirko: Socialnogeografska problematika »delavskih« predelav v zgradbi industrijskih središč, na primeru Maribora. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, str. 15–24.

Izvirnik v slov., povzetek v angl., izvleček v slov. In angl.

Razprava obravnava problematiko mestne zgradbe s posebnim ozirom na takozvane »delavske« strukture Maribora kot posledice industrijske funkcije mesta.

UDC 911.3:711.554(497.12 Maribor)

PAK Mirko: Socialgeographical problems of »workers« districts in the structure of industrial centres, with a special regard on Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, p. 15–24.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

The discussion examines problems of the structure of towns with special emphasis on »workers' districts« in Maribor, as a consequence of the industry orientated function of that city. Some development dilemmas are presented.

UVOD

Na fiziognomsko, socio-ekonomsko in funkcijsko zgradbo mesta vplivajo poleg nekaterih naravnih in splošno razvojnih dejavnikov tudi elementi industrijskega razvoja, stopnje njene razvitosti in usmeritve. Neposredni in posredni vplivi tega so v vseh industrijskih naseljih prisotni v njihovi celotni zgradbi, še posebej močno pa v predelih z industrijo (industrijski predeli), ali v tistih, ki so nastajali v neposredni soodvisnosti z razvojem industrije. S tem je prišlo že v njihovi razvojni fazi do močne prostorske diferenciacije, povezane z vsemi oblikami življenja, oziroma ravnanja prebivalstva v prostoru in družbi, ki jo je v svoji študiji o Zeleni jami v Ljubljani, podrobneje orisal že dr. Kremenssek (Kremenssek, 1970). Ostra predvojna strukturna diferenciacija se je rahljala po drugi svetovni vojni z nacionalizacijo ter s tem povezanim priseljevanjem nekvalificiranega, pretežno industrijskega, prebivalstva s podeželja v stanovanjsko kvalitetne predele naših mest, kar je ustvarilo neskladje med njihovo zgradbeno in socialno-ekonomsko sestavo. Nadaljevala se je z močno socialno preobrazbo predvsem mestnega jedra (notranjega mesta) in vedno bolj tudi središča v celoti, z odseljevanjem višje kvalificiranega in s staranjem prebivalstva, s slabšanjem njegove

* Dr. Mirko Pak, redni univ. prof., oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

socio-ekonomske sestave in končno tudi z zgradbeno preobrazbo. (Pak, 1970). Podobno kot v bolj razvitih sredinah gre tudi v naših mestih ves razvoj v smeri diferenciacije, ki se časovno še pogloblja. Čeprav je to vedno bolj prisotno povsod, pa je njena jakost v pozitivni soodvisnosti s prisotnostjo industrije, oziroma industrijske funkcije na sploh. (Pak, Bervar, 1971; Pak, 1977).

Kljub svoji razvojni in recentni pomembnosti za naša mesta, je bil fenomen »delavske strukture« v industrijskih naseljih, še posebej središčih, doslej domala neproučen, kar velja tudi za geografijo. S stališča slednje so študije deformiranih mestnih predelov in študije industrijskega prebivalstva skoraj edini tovrstni prispevki. (Časopis za kritiko znanosti, 1977; Pak, 1979; Pak, 1980)

Nedvomno je pri nas Maribor mesto z najštevilnejšimi in najboljšežnejšimi ter pestrimi delavskimi predeli, ki so bili vseskozi močno prisotni v zgradbi mesta. Na oblikovanje delavskih predelov in na diferenciacijo mesta so vplivali številni dejavniki: Drava kot mejnica med meščanskim središčem in delavskimi predmestji, železnica in deloma tudi cesta kot glavna razvojna dejavnika in hkrati ločnici dveh predelov, ter izrazita dravska terasa. Vse to je v součinkovanju ustvarilo velike razlike v vrednosti mestnega prostora, kar je bilo osnova njegovemu nadaljnemu prostorsko-funkcijsko-strukturnemu razvoju. V večjih ali manjših sklenjenih predelih so predmestja na desnem bregu Drave delavsko zgradbo in socialno-ekonomsko sestavo obdržala večinoma še do danes. Vsa dosedanja raziskovanja odkrivajo elemente tovrstne sestave tudi v predelih blokov, med katerimi Maribor-Jug ni izjema. Ob močni industrijski usmerjenosti je to tudi rezultat sestave same industrije.

Elementi zgradbe

Med številnimi industrijskimi sestavinami sta za Maribor značilna visok delež industrijskih delavcev, ki se zmanjšuje in visok delež industrije v družbenem proizvodu, ki je vsaj do nedavnega kazal obratne tendence. Tako je bilo leta 1981 kar 47,6% aktivnih Mariborčanov zaposlenih v industriji. Do leta 1971 se je ta delež zmanjšal na 45,2% in do leta 1981 na 38,2%. Delež industrije v družbenem proizvodu nekdanje enotne občine pa je leta 1971 znašal 42% in 1981 kar 54,2%. Leta 1981 je bilo v mestnem delu občine Rotovž 30%, Melje 42%, Tabor 39% in Tezno 49% industrijskega prebivalstva. To je praktično povsod prisotno z izjemo nekaterih manjših predelov ali celo le uličnih blokov. V splošnem pa obstaja pozitivna zveza med bližino industrije in deležem industrijskega prebivalstva, medtem ko samo število industrijskega prebivalstva vsled različne gostote poselitve tega močneje ne kaže. Seveda vplivajo na delež industrijske delovne sile poleg bližine industrije še številni drugi dejavniki, ki delijo mesto na dva dela (meja je 49,1% industrijskega prebivalstva), ki se še nadalje delita na dva dela, kar potem dejansko kaže najbolj grobo členitev mesta po zaposlenih v sekundarnih dejavnostih (večina je zaposlena v industriji), kot to kaže karta za leto 1971 (Karta 1) (Pak, 1987). Razlike pa so v kvalifikacijski sestavi industrijskega prebivalstva, kar je takoj vidno v zgradbi določenega mestnega predela z močnejšo ali slabšo prisotnostjo sestavin »delavskih« predelov.

Industrijski, oziroma »delavski« značaj prevladuje na Teznem in na Pobrežju, v osredju starega dela Tabora ter na obrobju teh predelov. S priseljevanjem manj kvalificiranega industrijskega prebivalstva se je oblikovala močna delavska zbradba tudi v naravno manj privlačnih robnih predelih. Še leta 1971 so imeli na Teznem, razen enega, vsi ostali statistični okoliši nad 50% industrijskih prebivalcev, največ zaposlenih na Teznem samem. To potrjujejo ugotovitve vseh dose-

danjih podobnih raziskovanj o povezavi novejših oblikovanj »delavskih« predelov na robu industrijskih predelov s preseljevanjem na fizično manj primerno obrobje mesta, ob nižjih gradbenih stroških ali celo ob črni gradnji.

Kvalifikacijska sestava mariborskih industrijskih delavcev je zaradi same strukture industrije nizka. Do kvalificiranega delavca je kar 73 % v industriji zaposlenih Mariborčanov, od tega je 24 % kvalificiranih, 18 % polkvalificiranih in kar 50 % nekvalificiranih. Glede na visok delež v industriji zaposlenih žensk, je za sestavo mariborske industrije in za socio-ekonomske prilike mariborske idnstrijske delovne sile ter za celotno gospodarsko sestavo, značilna razlika med kvalifikacijo moškega in ženskega industrijskega prebivalstva. Ta je izrazita v škodo žensk.

	Visoka višja	Srednja	Ostali uslužbenci	VKD	KD	PKD	NKD
moški	6,2 %	8,1 %	3,6 %	6,9 %	31,3 %	18,2 %	25,7 %
ženske	1,9 %	10,8 %	10,3 %	2,2 %	1,2 %	20,2 %	44,4 %

Prostorski model kvalifikacijske sestave mariborske industrijske delovne sile kažejo karte 2,3,4,5,6, in 7. Na večini mestnega teritorija na obeh bregovih Drave živi visok delež (nad 40 %) pol in nekvalificiranih. Visok delež manj kvalificiranega industrijskega prebivalstva je značilen za staro mestno jedro, nekatere preddele večstanovanjskih hiš na obrobju ožjega mestnega središča. V Melju na levem bregu Drave ter na Pobrežju, Teznem, Studencih in še posebej na njihovem obrobju. Razlike med posameznimi predeli in še posebej ekstremi so mnogo manjši kot za višje kvalificirano industrijsko prebivalstvo. To se povsem ujema z delavskimi in podelavskimi predeli starejših enodružinskih hiš in starimi večstanovanjskimi hišami, starejšimi bloki in manj ugodnim (fizično in strukturno) bivalnim okoljem.

Podrobnejša členitev kvalifikacijskih skupin pa kaže naslednje: — najnižji delež nekvalificiranih severno od Gregorčičeve ulice, v osrednjem delu Tabora, višji delež povsod na obrobju in v starem mestnem jedru, najmanjši koeficient je 0,74 in najvišji 1,28;

— najnižji delež polkvalificiranih zavzema sklenjeno zahodni del mesta, najvišji pa je na vsem Teznem, najnižji koeficient je 0,71, najvišji 1,19;

— višji delež kvalificiranih je na Studencih, na Teznem ter v mestnem jedru, razpon koeficientov pa je med 0,73 in 1,17;

— uslužbenci brez višje ali visokošolske izobrazbe, katerih velik del sestavljajo ženske, so najmanj zastopani na vsem industrijskem obrobju, sledi mestno jedro in osredje na desnem bregu Drave, ki ga obdajajo predeli z višjim deležem, koeficienti pa se gibljejo med 0,51 in 1,61;

— prostorska razporeditev industrijskih delavcev s srednjo izobrazbo pa predstavlja tipičen model socio-ekonomske in zgradbene sestave mesta, koeficienti se gibljejo med 0,50 in 1,80;

— podobna je razporeditev industrijskih delavcev z najvišjo kvalifikacijo, z najnižjimi koeficienti 0,30 in 0,32 na Teznem in Pobrežju ter sploh najvišjim koeficientom 2,12 v predelu severno od Gregorčičeve ulice.

Analiza po manjših statističnih okoliših pa kaže tudi kvantitativno prevlado nižje kvalificiranega indstrijskega prebivalstva. Statistični okoliši po sestavi industrijskega prebivalstva:

Delež statističnih okolišev v %

Delež zaposlenih v %	Kvalifikacijska sestava		Delež žensk	
	II. skupina*	III. skupina**	%	%
0,1—24,9	14,5	6,6	0	1,8
25—29,9	14,9	8,7	0,1—14,9	14,9
30—34,9	19,7	5,3	15—29,9	36,4
35—39,9	18,9	12,7	30—44,9	23,7
40—44,9	15,4	7,9	45—59,9	10,5
45 in več	16,6	45,6	60 in več	12,7

Na vsem ožjem mestnem teritoriju močno prevladujejo nižje kvalificirani industrijski delavci, podatki v tabeli pa kažejo tudi na močno prevlado statističnih okolišev z višjim deležem pol in nekvalificiranih delavcev kot kvalificiranih. Na eni strani ima kar 29 % statističnih okolišev do 30 % kvalificiranih industrijskih delavcev in na drugi strani ima kar 46 % statističnih okolišev nad 45 % pol in nekvalificiranih delavcev. (Pak, 1990).

Izmed vseh industrijskih delavcev je kar 30 % žensk in kar 36,4 % statističnih okolišev ima nad 45 % ženske industrijske delovne sile, 12,7 % pa celo nad 60 %. Zaradi večje zaposlitve žensk v industrijski administraciji, je njihov delež na levem bregu Drave višji. (Karta 8).

Z industrijsko delovno silo je praviloma povezana tudi nižja socialna sestava, ki se veže predvsem na naslednjo zgradbeno sestavo: staro mestno jedro, pretežno med obema vojnama zgrajena večstanovanjske hiše (takozvana delavska stanovanja), v veliki večini na desnem bregu Drave, pri čemer Studenti z železničarsko kolonijo in Pobrežje prednjačita zaradi položaja ob industriji, oziroma pod dravsko teraso. (Pak, 1974). Tudi že minimalne naravne razlike močno vplivajo na socioekonomske razlike v zgradbi mesta, najbolj na robu sklenjeno zazidanega mesta, v takozvanih »delavskih« predmestjih. Najnovejši razvoj je glede na kvaliteto bivalnega okolja v to kategorijo uvrstil tudi vse ostale stare večstanovanjske hiše na obrobju mestnega središča. Sem sodijo torej domala vsi starejši mestni predeli, ki niso, podobno ko Lent, doživeli prenavo ali močnejšo novejšo urbanizacijo v strukturnem pogledu.

Podobnih predelov, ki imajo vsaj po strukturi prebivalstva, vedno bolj pa tudi po zgradbeni sestavi značaj »delavskih« predelov, je v mestu še veliko, od predvojnih načrtno grajenih delavskih stanovanjskih naselij (Vurnikova kolonija), do povojnih predelov starejših stanovanjskih blokov. V socialni sestavi je vsem tem predelom skupno naslednje: staro, prostorsko in ekonomsko slabo ali celo nemobilno prebivalstvo, slaba izobrazbena sestava, mlado a nizko kvalificirano prebivalstvo, visok delež industrijskega prebivalstva, predvsem pa »delavska« struktura.

Zanimivo je, da je tej socialno-ekonomski diferenciaciji sledila tudi infrastrukturna, ki je bila v Mariboru kot malokje osredotočena v mestnem jedru. Ni bilo subcentrov, katerih zametki se šele oblikujejo in na desnem bregu Drave na primer sploh ni bilo pomembnejših infrastrukturnih objektov (kavarne, kino, restavracije itd.). Podoben primer je Tržaška cesta, ki je svojo trgovinsko-obrtno funkcijo delavskega predmestja izgubila brez nadomestila in se je praktično slamazirala. Umno planiranje bi tej večfunkcionalni cesti moralo nameniti prenavo v smislu dopolnjene nekdanje funkcije (trgovina, obrt, gostinstvo).

* II. skupina — navadni uslužbenci, VK in K delavci.

** III. skupina — pol in nekvalificirani delavci.

Primerjalna analiza dveh tipičnih delavskih predelov na Studencih (ob Limbuški cesti) in na Pobrežju (med Nasipno ulico in Stražunom), je pri obeh potrdila izrazito »delavsko« zgradbo in socioekonomsko sestavo ter način obnašanja prebivalstva. (Arh, 1990; Oman, 1990). Ob tem pa tudi razlike med njima, ki so posledica večjih ali celo sila drobnih razlik v razvoju, položaju ter v vseh drugih elementih socio-ekonomskega razvoja. Nadvse tesna se pa kaže v obeh predelih povezava med zgradbo v najširšem pomenu besede in med socio-ekonomsko sestavo.

Predel na Studencih neposredno ob železniških delavnicah na obrobju mesta so naselili predvsem zaposleni v delavnicah, ki so gradili na podobno velikih parcelah visokoprtilične in enonadstropne hiše podobnega tipa. Njihova obstojenost je bila povezana z izrabo zemlje, od tod tudi odseljivanje mladega prebivalstva.

Predel na Pobrežju leži sicer na nekoč »manjvrednem« zemljišču pod ježo dravske terase, vendar v neposredni bližini prometne, pa tudi oskrbne osi, nekdanje Traške ceste. Sem so se iz vseh teh razlogov selili v večji meri kvalificirani industrijski delavci, razposleni v raznih mestnih predelih. Mlajša pozidava in nekoliko višja kvalifikacijska sestava je pogočila boljšo zgradbo na splošno in večje ostajanje mladega prebivalstva. (Pak, 1967).

Povojni razvoj je na Studencih prinesel najživahnejšo gradnjo med letoma 1960–70 in naselitev nekaj osnovnih oskrbnih dejavnosti, na Pobrežju pa hitrejšo pozidavo še po letu 1970 ter več obrtnikov za zadovoljevanje potreb širšega območja. Oskrbno so Studenci mnogo bolj oprti na lastno infrastrukturo, predel na Pobrežju pa se je od bivše Tržaške ceste usmeril proti mestnemu središču in novemu lokalnemu oskrbnemu središču.

Za oba predela je značilno, da imata v primerjavi z mestom in z bivšimi občini nadpovprečne deleže starejšega in nižji delež mlajšega prebivalstva, nižji je naravni prirastek, močnejše odseljivanje, pri čemer prednjačijo Studenci.

Po izobrazbeni in poklicni sestavi prebivalstva sta oba predela blizu mestnega povprečka, prevladuje pa strokovna šolska izobrazba. Po izobrazbi, oziroma kvalifikacijski sestavi oba predela dokaj zaostajata za bolj strukturiranimi predeli, sta pa odločno pred drugimi »delavskimi« predeli, še posebej na Tezmem.

Glede na splošni razvoj Maribora v smeri večje terciarizacije so sicer tudi v obravnavanih predelih prisotni procesi slabljenja delavske sestave. Vendar so ti tako skromni, da niti v fiziognomsko zgradbenem, niti v socialno-ekonomskem, niti močnejše v funkcijskem pogledu ne slabijo »delavskega« značaja obeh predelov. Poleg vsega navedenega je anketa pokazala, da je prebivalstvo zadovoljno z bivalnim okoljem, z lokalno in drugo infrastrukturno opremljenostjo, z možnostjo dodatne pridelave hrane doma, da je prostorsko slabo ali celo nemobilno. Rezultat takšnega razvoja in stanja je nadaljnje vzdrževanje takozvane »delavske« strukture v najširšem pomenu in razvojno zaostajanje za drugimi mestnimi predeli.

Zaključek

Delavski predeli v mestih so kot produkt industrializacije materializacija neskladja med naglim industrijskim razvojem na eni in socio-ekonomskim stanjem okolja in prebivalstva. Od tod veliko kategorij delavskih predelov od »službomov« do urejenih stanovanjskih četrti enodružinskih hiš, od Galjevice v Ljubljani, železničarske kolonije v Mariboru ali Gaberja v Celju, do nekaterih delov Tabora v Mariboru. Takšne razlike v zgradbi spremljajo tudi velike socio-ekonomske razlike z odločujočimi učinki v nadaljnjem razvoju.

Brez temeljitega družbenega posega delavski predeli še nadalje zaostajajo za drugimi vsled ekonomske šibkosti prebivalstva, njegovih manjših možnosti in tudi potreb. V železničarski koloniji se že vseh zadnjih trideset let socio-ekonomska struktura slabša. Porajajo se celo novi delavski predeli v prav vseh mestnih predelih. Tako tudi v mariborskem Lentu pred prenovo, kar so predhodne študije dobro pokazale.

V vsakem primeru so delavski predeli potrebni bolj ali manj temeljite sanacije v smislu prenove ali vsaj, oziroma samo izboljšanja infrastrukture in bivalnega okolja.

SOCIALGEOGRAPHICAL PROBLEMS OF «WORKERS» DISTRICTS IN THE STRUCTURE OF INDUSTRIAL CENTRES, WITH A SPECIAL REGARD ON MARIBOR.

Summary

Socio-economic, physiognomic and functional structure of Slovene towns is influenced, apart from other elements, by elements of industrial development, as well as orientation and degree of economic development. Evolution of working class areas is a consequence of emphasized industrial development in some Slovene towns. Such an example is the town of Maribor.

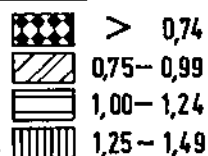
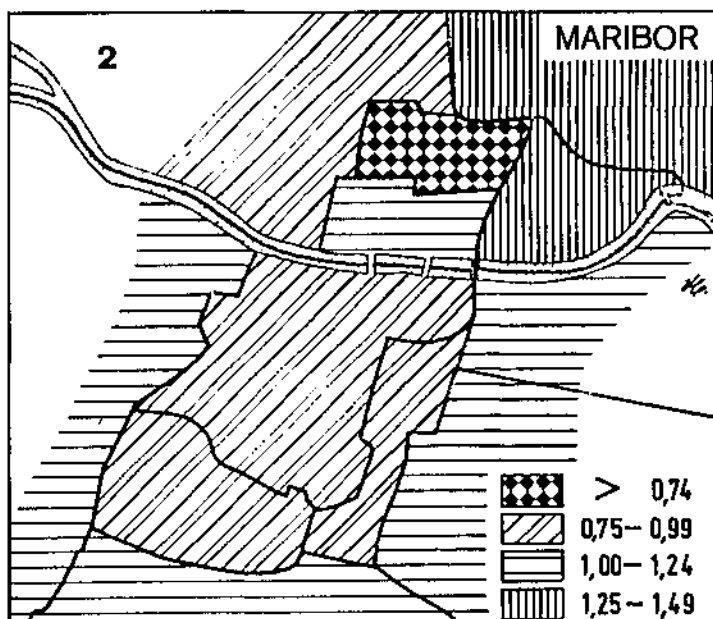
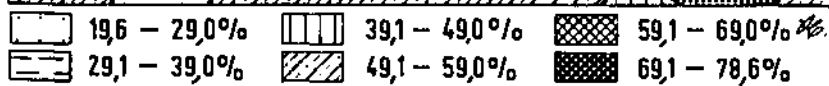
Industry in Maribor accounts for 50 % of the national product and it employs around 40 % of the active population. Homogenic structure of those workers is found in population in the central area of the town, in working class area suburbs, as well as in outskirts of the town. Lately such a structure appears also around the central area of the town.

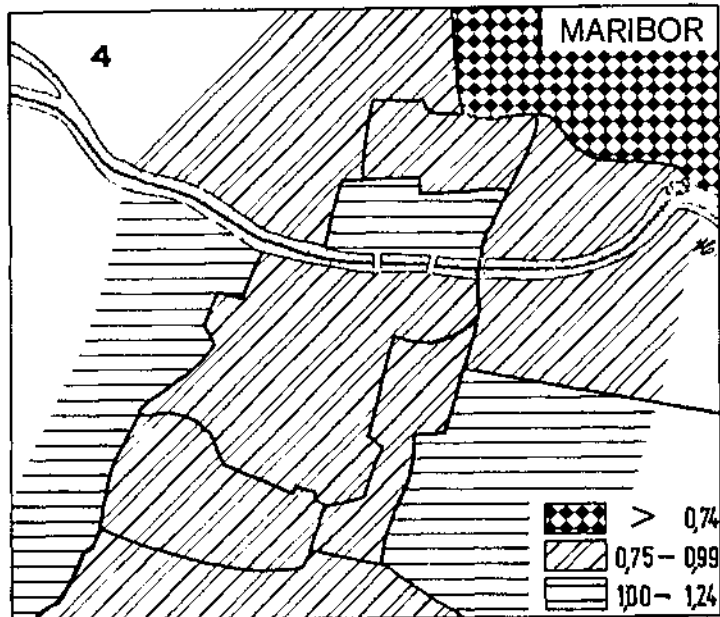
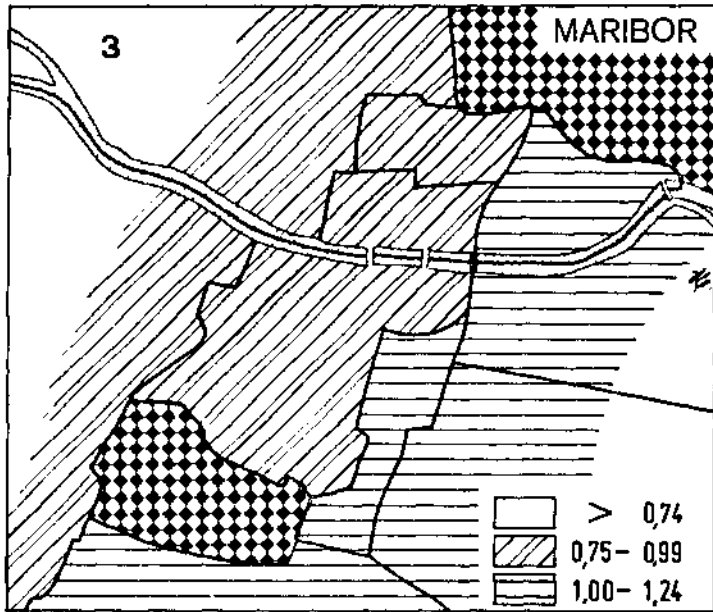
One of the characteristics of industrial workers population is low qualification structure. Nearly 40 % of this population are semi — or unqualified. Over 30 % of the population employed in industry are women. Over 45 % of industrial workers in 36 % of statistical districts of Maribor, are women.

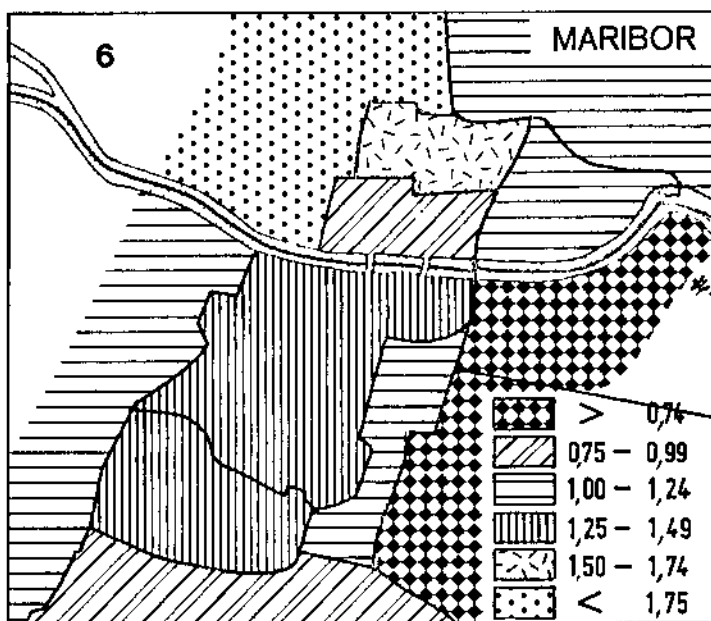
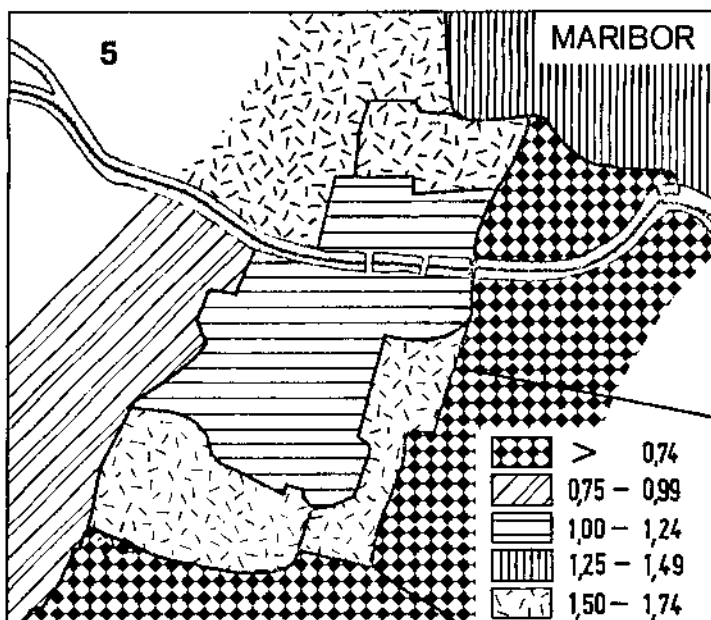
Characteristics of working class areas in Maribor are: old population with low economic and spatial mobility and with a lower degree of education and cultural needs; young and professionally poorly qualified population; high share of industrial population are predominantly blue-collar workers. The size of working class areas is increasing owing to migration of workers to the town's suburbs. The structure of population in several parts of town is deteriorating, mainly in multifamily buildings and in multistory apartment buildings.

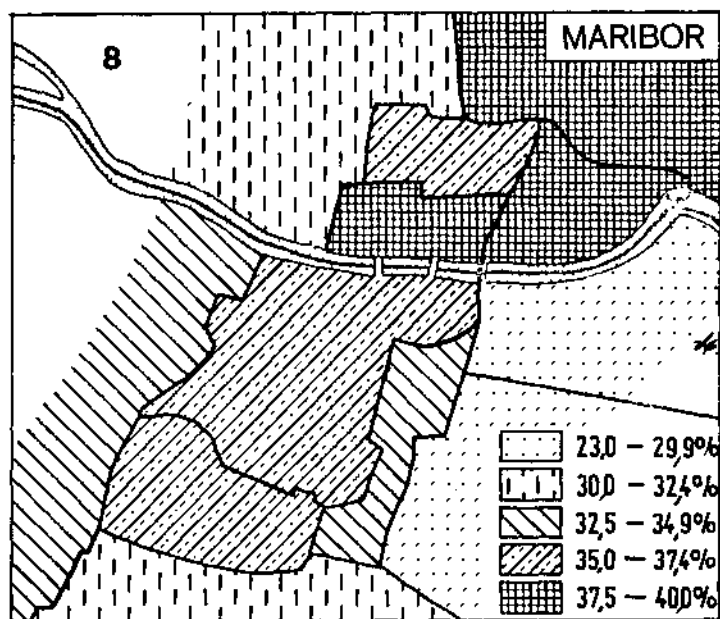
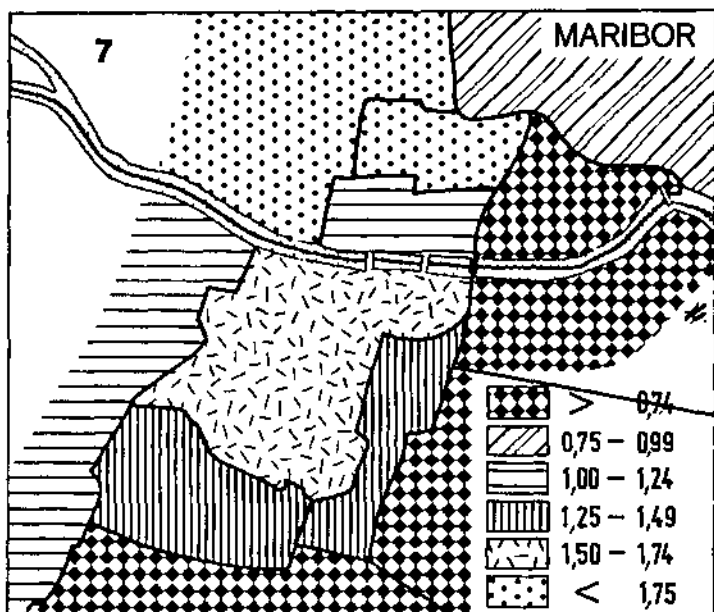
It is necessary to improve living conditions in working class areas. One of the primary measures, should be a provision of adequate infrastructure in some, and improvements in other multifamily buildings. However, one of the most important elements of restructuring working class areas, will be industrial development of appropriate quality.

Karte: 1 — Odstotek v sekundarnih dejavnostih zaposlenih aktivnih prebivalcev 1971; 2 — Koeficient nekvalificiranih industrijskih delavcev; 3 — Koeficient polkvalificiranih industrijskih delavcev; 4 — Koeficient kvalificiranih industrijskih delavcev; 5 — Koeficient v industriji zaposlenih uslužbencev brez srednje izobrazbe; 6 — Koeficient v industriji zaposlenih s srednješolsko izobrazbo; 7 — Koeficient v industriji zaposlenih z višjo in visokošolsko izobrazbo; 8 — Delež žensk med industrijskimi delavci.

POGOVORNA POLJŠČINA PREBIVALCEV LODŹA; SEDANJE STANJE IN RAZISKOVALNI POSTULATI

Maria Kamińska *

UDK 808.4-087

KAMIŃSKA Maria: Pogovorna poljščina prebivalcev LodŹa; sedanje stanje in raziskovalni postulati. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62-27(1991)1, str. 25-30.

Izvirnik v slov., povzetek v angl., izvleček v slov. in angl.

Sociolingvistične raziskave v LodŹu odkrivajo jezikovne odmikne, ki so jih povzročile v glavnem socialne in vzgojnoizobraževalne razlike. Najstarejša generacija je še vedno ohranila mnogo narečnih oblik in ni sprejela standardov knjiŹne poljščine. Srednja generacija se izogiba ekstremnim narečnim oblikam v fonetiki in pregibanju. Poljščina najmlajše generacije pa še vedno čaka na analizo.

UDC 808.4-087

KAMIŃSKA Maria: Spoken Polish of the inhabitants of LodŹ. The present status and research postulates. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62-27(1991)1, p. 25-30.

Orig in Slovene, summary in engl., synopsis in Slovene and Engl

Sociolinguistic research in LodŹ reveals language variation in the city, caused mainly by social and educational differences. The oldest generation has still preserved many dialectic forms and has not accepted the standards of literary Polish. The middle generation avoids extreme dialectic forms in phonetics and in flexion. The Polish of the youngest generation is still awaiting analysis.

Ko je leta 1914 Kazimierz Nitsch v reviji »Język Polski« objavil članek Leksikalne posebnosti Poznanja, Krakova in Varšave, so bile raziskave pogovornega jezika omejene predvsem na problematiko regionalne diferenciacije lingvističnih pojavov, za dialektologa pa je kot osnovni predmet raziskav veljalo podeželje in njegovo avtohtono prebivalstvo. Jezikoslovci so si prizadevali spoznati najstarejše plasti narečja, niso se osredotočali na njegov razvoj in interference s splošnim narodnim jezikom. Pri raziskavah leksikonskih posebnosti, omenjenih v naslovu Članka o mestih, je Nitsch predstavil tudi ta vidik. Šele v zadnjem času se je v zvezi z razvojem sociolingvistike pozornost jezikoslovcev in sociolingvistov usmerila na največje, močno diferencirane družbene organizme, kakršne so mestne aglomeracije.

Raziskovanje jezika prebivalcev mest zahteva od jezikoslovca, da nujno upošteva družbeno diferenciacijo, ki se odraŹa v jezikovni diferenciaciji, zahteva tudi natančno določitve govornih položajev, ki so tako raznoliki v procesu družbene komunikacije v mestu. Gre namreč za raziskavo jezika in statu nascendi komunikacijskega procesa — torej imamo opraviti z drugačnim gradivom kot v primeru filoloških raziskav, hkrati pa kot predmet raziskav

* Maria Kamińska

upoštevamo spreminjajoče se jezikovne variante, ki so odvisne od mnogih dejavnikov, določujočih družbeni status in jezikovno zavest govorcev. Upoštevati je treba tudi odnos med osebama (ali več osebami), ki se sporazumevajo med seboj, čustveno zaznamovanost sporočila, okoliščine, spremljajoče akt sporazumevanja itd. Pri izboru informatorja moramo vedeti, koga lahko imamo za prebivalca mesta in ali bomo kot v dialektologiji upoštevali le avtohtono prebivalstvo, torej ljudi, ki so bili rojeni in so odrasli v mestu ali naj kot predmet raziskav upoštevamo tudi priseljence iz drugih mestnih središč in vasi, in kakšna je v tem primeru časovna meja za določitev statusa prebivalca mesta. Odločiti se moramo tudi, kako obravnavati ljudi, ki so že več let zaposleni v mestu, stanujejo pa zunaj njegovih meja. Natančneje je treba določiti tudi geografski obseg raziskav, gre namreč za to, ali bomo upoštevali le osrednje mestne četrti ali bomo segli tudi na periferijo, na mejo s podeželjem, kjer je stik med meščanom in sosednjimi vaškimi narečji naraven in vsakodneven.

Pri preučevanju jezika mest je pomemben izbor informatorjev, ki jih je mogoče določiti po naključju ali z izborom, izvajanje raziskav pa je lahko javno ali zamaskirano z zbiranjem temeljnega gradiva s skritim magnetofonom.

Lodž je za jezikoslovce izredno zanimiv predmet raziskav. Zgodovina tega mesta je — v evropskem merilu — enkratna: Lodž se v zgodovinskih dokumentih pojavlja od leta 1332, mestne pravice mu dodeli Wladyslaw Jagiello leta 1423, toda do sredine 19. stoletja ne igra večje vloge. Še leta 1822 to mirno podeželsko mesto ni imelo več kot 939 prebivalcev. Šele v zadnjih 150 letih je sledil zelo dinamičen razvoj mesta, od leta 1824 so začeli prihajati sem priseljenci iz Nemčije, Avstrije in Češke, število prebivalstva pa je naraslo za šestokrat. Tako skokovitega demografskega razvoja ne poznamo v nobenem urbanem središču naše celine. Gonilna sila razvoja mesta je postal razvoj tekstilne industrije, prebivalstvo je prihajalo sem izza meje in okoliških vasi. Dodati je treba, da predstavljajo najbližjo soseščino Lodža narečja leczycko-sieradzkega območja, ki nima izrazitih dialektizmov in se v njem krížajo vplivi velikopoljskega, malopoljskega in mazovskega narečja. Večina podeželskih priseljencev v Lodžu je prišla v mesto iz okoliških vasi, del iz kieleckega območja, priseljencev iz bolj oddaljenih krajev pa je malo. Med prvo svetovno vojno se je del prebivalcev Lodža, ki so imeli sorodnike na podežju, vrnil na domove, da bi preživeli težke čase vojne lakote. Po vojni je sledilo množično vračanje. Tudi v kriznih letih med vojnama je vaško zaledje številnim družinam pomenilo pomemben element obstoja.

V mestu se ni izoblikoval domači meščanski sloj. Investitorji so bili Nemci in tudi Židi. Zato je bilo mogoče brez omahovanja mesto imenovati večnarodno. Židi so predstavljali večji odstotek prebivalcev, isto je veljalo za Nemce. Ti zadnji so se naseljevali v nekaterih mestnih četrtih v skupinah, o čemer priča npr. poimenovanje bližnje okolice Przędzalniane ulice: Slezynq.

Upoštevajoč vse te okoliščine smo se lotili raziskave govora Lodža v etapah. Odločili smo se, da v raziskavah zajamemo mesto kot celoto v sedanjih administrativnih mejah. Prebivalstvo smo razdelili na tri starostne skupine: mladina do 30. leta, srednja generacija do 60. leta, starejša generacija od 60 let naprej. V prvem planu je bila raziskava jezika starejše generacije delavcev, ne glede na to, ali so bili rojeni v Lodžu ali ne. Nujni pogoj je bilo prebivanje v Lodžu vsaj deset let. Iz raziskave smo izločili priseljence poljskega jezika in slovansko filologijo, ki so snemali besedila pogovorne poljščine po tematskih sklopih. Raziskovalec je vodil pogovor tako, da bi informatorja spodbudil k najbolj spontanemu sporočanju in da bi razgovor zadeval vnaprej določene teme: spomini na mesto iz najdavnjših časov, poklicno delo, preživljanje prostega časa, moda, vsakdanje življenje doma. Tako pridobljena besedila so prepisali v

fonetični zapis, prvi del, ki obsega omenjeno starejšo generacijo delavcev, je že objavljen. Vzporedno z zbiranjem sklenjenih besedil nastaja kartoteka z leksikalnim in frazeološkim gradivom, hkrati raziskujemo govor mladine. Da bi dobili gradivo, ki bi omogočalo primerjavo fonetičnega in oblikoslovnega sistema, smo izvedli terenske raziskave v vaseh, ki obdajajo mesto Lodž, in tako opredelili skupne značilnosti mesta in njegovega vaškega okolja, območje nastopanja dialektizmov in definirali specifiko mestnega govora, značilnega za neizobražene prebivalce Lodža. Podatke, pridobljene od informatorjev, ki so bili premišljeno izbrani, dopolnjujejo ankete, izvedene med izbranimi skupinami prebivalcev. Tako je npr. večja skupina učencev poklicnih šol odgovarjala na vprašanja, zadevajoča jezikovno kulturo, skrb za jezikovno obliko, odnos do učenja poljskega jezika v šolah. Med vprašanji je bilo tudi naročilo za oznako govora v domačem okolju. Odgovori, čeprav pretežno stereotipni, so kazali na razmeroma dobro razlikovanje mladine med pogovornim, nepravilnim govorom in knjižnim jezikom. Nekatere izmed anket predstavljajo osnovo za raziskave določenih slojev leksike. Tako je eden izmed sklopov vprašanj zadeval družinsko terminologijo in oblike nagovorov osebe iz najbližjega družinskega kroga, drugi poznavanje osnovnih krščanskih izrazov, ki nastopajo v molitvi *Credo*. Več diplomskih nalog se navezuje na raziskave govora Lodža, če omenim samo poznavanje naravoslovne terminologije med najmlajšo generacijo, študentska leksika itd. Eno izmed doktorskih del na Filološki fakulteti v Lodžu predstavlja imena prebivalcev Lodža od začetka 20. stoletja do danes skupaj s pomanjševalnicami in hipokoristikami.

V sedanji fazi dela lahko ugotovimo, da poskusne raziskave, ki so že končane, omogočajo določiti smeri za nadaljnje delo. Opazili smo, da se pojavljajo določene narečne značilnosti, te so zelo ekspanzivne in obsegajo večja območja, znane pa so tudi v govorih leczycko-sieradzkega območja, a niso navezane na določeno konkretno območje. Nekaterih narečnih značilnosti se informatorji zavedajo, jih opažajo, druge pa se ohranjajo nezavedno, nekatere posebnosti so značilne samo za eno generacijo, druge se pojavljajo splošno. Pri analizi družbenega obsega posameznih značilnosti ugotavljamo izrazito razliko med prebivalci Lodža, ki imajo največ osnovnošolsko izobrazbo, in tistimi, ki so končali višjo ali vsaj srednjo šolo. Iz opazovanja je razvidno, da se proces celovitega učenja in sprejemanja knjižne norme vrši šele v srednji šoli.

Za skupino delavcev, izbrano glede na družbeno karakteristiko zaposlenih v velikih industrijskih podjetjih, so značilne govorne lastnosti, sprejete iz sosednjih narečij, — z razlikami, ki kažejo na njihov izvor (kraja rojstva). Delavci, rojeni v Lodžu, dosledno ohranjajo takšne značilnosti, kot je razpad zadnjejezičnega nosnika v izglasju, kar privede do izgovora tipa *idom drogom* ali *idum drogum*, zožitev samoglasnika v položaju pred nosnim samoglasnikom ne glede na izvor (tako v skupini eN kot eN=e), pa tudi ohranitev drugačnih refleksov nekdanjih dolgih samoglasnikov, kot npr.: *kobita*, *wisz*, *umi*. Po teh značilnostih se najstarejša skupina razlikuje na fonetični ravni. Res se sicer pojavljajo nedosledno in poleg oblik *kobita*, *kobitka*, srečujemo tudi oblike *kobietka*, *kobietka*, vendar pa, če gre za izgovor -om-ą, nastopa brez izjeme. Predstavniki najstarejše generacije, rojeni zunaj Lodža, imajo vse zgoraj omenjene narečne značilnosti, razen tega v nekaterih primerih ohranjajo mazurjenje, torej ne razlikujejo med *c* in *č*, *z* in *ž*, *s* in *š*, v svojem govoru imajo tudi veliko hiperkorektur, ki pričajo o njihovem izogibanju mazurjenju (npr. *obczas* nam. *obcas*, *nasz* nam. *nas* — rod. in tož. mn.). Pri generaciji najstarejših anketirancev opazimo tudi premeno *ra-* v *re-* (*redlo*, *redlina*, *redzić*). Dodatni element, ki povzroča uporabljanje narečnih oblik v pogovoru, je neuradni način sporazumevanja in hiter tempo govora. Isti informatorji v družinskem okolju ali

med prijatelji delajo več napak glede na splošno knjižno normo kot pri razgovorih s sogovornikom, ki uporablja pravilni knjižni jezik ali s sogovornikom, ki ga slabše poznajo in hočejo nanj napraviti boljši vtis. Opazni so tudi nezavestni dialektizmi, ki obstajajo neodvisno od okoliščin in oblik komunikacije. Pri tem mislim na take oblike, kot so: prehod *-ch* v *-k* pri prebivalcih Lodža, izhajajočih iz območja Kielc, na deležnike tipa *zaczon*, *začeni*, nam. *zaczoł*, *zaczełi*. Podobne težave ima pri razlikovanju moških in žensko-stvarnih oblik najstarejša generacija, taki primeri so zelo pogosti. V okviru oblikoslovja je treba ugotoviti ohranjanje stare dualne končnice *-ta* v pluralni funkciji v velebniku glagolov: *chłopaki*, *uciekajta*, *ludzie nie wierzta*.

Zdi se, da bi lahko zapleteno podobo tako imenovanih mestnih narečij predstavili z uporabo hierarhizacije raziskovalnih nalog in določene poenostavitve načela izbora reprezentativnih informatorjev. Po mojem mnenju je povsem nesmiselno zbiranje gradiva brez izbora in omejitev, s prisluškovanjem, na ulici, brez informacij, od koga izvira. Zbirka naključno zbranih dialogov lahko ima le drugovrsten ilustrativen pomen. Medtem pa se pri vsej raznovrstnosti uporabnikov jezika, stanujočih v velikem mestu, čisto jasno razlikujeta dve osnovni skupini glede na odnos do knjižnega jezika. Prva skupina, ki predstavlja dejansko mešano narečje z mejnega področja narečja in knjižnega jezika, ohranja precej ozko zvezo z narečnim substratom. Vpliv knjižnega jezika na to skupino se kaže predvsem pri izogibanju izrazitih dialektizmov in v nastopanju številnih hiperkorektur. Predstavniki te skupine sprejemajo nenatančne izraze, tipične za knjižni jezik, zelo preproste skladenjske strukture popačijo.

Druga skupina so dejanski uporabniki in nosilci pogovornega mestnega jezika. Prisvojili so si glavne značilnosti fonološkega in gramatičnega sistema knjižnega jezika, v tem okviru ne delajo izrazito motečih napak, niso pa mogli sprejeti stilistične norme splošnega knjižnega jezika. Za to skupino je značilen aktiven odnos do knjižnega jezika, njeni predstavniki osvajajo številne izraze, značilne za intelektualno besedišče, uporabljajo bolj zapletene skladenjske strukture in frazeologijo knjižnega jezika, poznajo veliko tujih besed, ne poznajo pa točnega pomena teh besed in faz, zlasti ne njihove rabe. Skrb za pravilno izražanje, za bogastvo sinonimike je vzporedna s pomanjkljivo vednostjo o uporabi novo osvojenih besed. Vredno je dodati, da obseg nekaterih narečnih posebnosti v mestu ne ustreza popolnoma našim podatkom iz opisov podeželskih govorov, včasih delavec, ki stanuje v Lodžu, bolje ohranja značilnosti domačega narečja kot njegovi rojaki, ki so ostali na podeželju. Tak položaj opažamo pri najstarejši generaciji delavcev v velikih industrijskih podjetjih, kjer je živ stik s sodelavci, izhajajočimi iz iste vasi, omogočil ohranitev jezikovnih posebnosti, še posebej, ker je, kot so pokazale raziskave preživljanja prostega časa delavcev, zaposlenih v velikih tovarnah, pomembna značilnost omenjene skupine strogi separatizem, gibanje izključno v svoji družbi, distanciranje od drugih. Informacije o tem mi je posredovala hči pokojnega profesorja Aleksandra Kaminskega, prof. Ewa Feleszkowa.

Zanimiv raziskovalni problem predstavlja generacijsko razlikovanje mestnega govora. Jezikovne razlike med generacijami so omembe vredne, raziskovanje le-teh v okoljih s kratkotrajnejšo mestno tradicijo, je izredno zaželeno, na njihovi osnovi je namreč mogoče ugotoviti, v kolikšni meri se vrši proces unifikacije poljščine v mestu, kakšne težnje v njej prevladujejo, v kolikor je te spremembe mogoče ugotoviti v okviru dveh generacij. Že površno opazovanje nam pokaže, da obstajajo izrazite razlike med jezikom starejše in srednje generacije na eni strani in mlajše na drugi. V določeni meri so povezane z razliko v izobrazbi in načinu izobraževanja, kajti mladi imajo za seboj redno

šolanje, vendar opaženih razlik ni mogoče izvesti le na vpliv pisne oblike knjižnega jezika in izginjanje narečnih značilnosti. Določene posebnosti so preprosto rezultat jezikovnega razvoja v okviru dveh generacij in nam omogočajo razpoznati nove tendence v njegovem razvoju.

Za jezik mladega rodu je značilna posebna ekspresivnost, na kar so že davno opozarjali, zelo izrazito je vidna v jeziku študentov. Pri starejši generaciji je opazna, če gre za ekspresivna besedila, velika diferenciacija, elementi ekspresivnosti niso enakomerno razporejeni v sporočilu, pri različnih predstavnikih določene jezikovne skupine se pojavljajo z neenakomerno jakostjo. Nasičenost besedila z ekspresivnimi oblikami je v veliki meri pogojena z vzroki psihološke narave. V pripovedih več desetih odraslih prebivalcev Lodža, sem ugotovila znatno diferenciacijo v uporabi prozodičnih, besedotvorno-leksikalnih in frazeoloških sredstev, ki naj bi besedilu dala ekspresivni značaj. Tu so bila besedila, katerih edini element ekspresivnosti je bila posebna intonacija, pa tudi to sredstvo se pojavlja redko, druga besedila so bogata z za nas zanimivimi oblikami, kar odlično ilustrirajo odlomki pripovedi šestdesetletne informatorke:

byłam taka malutka jako to dzieciątko z wioski, szkółka była daleko, pastam gaski, potem poszłam do takiej kobietki, co miała dwóch chłopczyków (...) sikieneczki w kwiateczki, szyćam (...) wetenki były takie piękne (...) zupka była dobra, z chlebka zrobiłam, smietanki dodałam (...) wolancikiem jeżdżita.

Pri nekaterih informatorjih izvira nakopičenost pomanjševalnic iz želje, da bi svoji pripovedi dali skrbnejšo obliko: *skórka, skóreczka mówię, żeby tak ozdobić* (skorja, skorjica rečem, da to malo polepšala). Take gostote pomanjševalnic kot v navedenem odlomku ne bomo našli v nobenem sporočilu predstavnikov mlade generacije. Morebiti je nagnjenje k uporabi pomanjševalnic odraz narečnih navad, pridobljenih v otroštvu in ohranjenih brez sprememb kljub dolgotrajnemu bivanju v Lodžu. Mladina se izogiba kopičenju pomanjševalnic, uporablja jih pogosteje na osnovi kontrasta, v pejorativni funkciji: *ale nóżka, jeszcze dwie i byłby fortepian* (o debeli nogi).

Podrobnejše raziskave te jezikovne ravni, upošteva je plasti *nomina propria*, bodo gotovo omogočile spoznati nova dejstva in težnje.

Pri starejši in srednji generaciji informatorjev z nepopolno srednjo šolo najdemo najbogatejši razpon jezikovno stilističnih sredstev na frazeološki ravni. Izrazi in fraze, znane iz televizijskih dnevnikov in drugih oddaj, so sprejete nenatančno, v neustreznih kontekstih, kot npr.: *komunizm nie nadaje się im do interesu, mam słabom namiętnosć do pracy, lekarze nic mają, u nicgo żadnej szansy, przeżywamy ciężkie warunki z tym synem, że taki kłótlivy* itd. Pogosto se pojavljajo sporočila, ki so nehote komična, kar izvira iz neustrezne uporabe izraza ali fraze.

Navedeni primeri ilustrirajo bogatstvo problemov, ki jih odpira raziskovanje jezika prebivalcev Lodža. Nismo poblizje navajali leksikalnih dejstev, ki so delno že obravnavana, vendar še v precejšnji meri predstavljajo neobdelano področje. Okolje tekstilcev v Lodžu uporablja zanimivo in kronološko raznoliko strokovno leksiko. Dejstvo, da so bili glavni investitorji tekstilne industrije Nemci, Avstrijci, Židi in Angleži ni ostalo brez vpliva na terminologijo, uporabljeno v posameznih tekstilnih obratih. Temu je kasneje sledila tendenca po polonizaciji terminologije, kar je naposled ustvarilo svojevrstno sinonimiko in s tem povezane probleme.

Posebno pozornost je treba posvetiti tudi jezikovni diferenciaciji, ki obstaja med delavci velikih industrijskih podjetij in ljudmi, ki so zaposleni v uslužnostnih dejavnostih v širšem pomenu besede: prodajalke in lastniki trgovin

bolje obvladajo knjižni jezik kot delavci, v dialogih s strankami uporabljajo skrbnejši jezik, »bolj eleganten«, v katerem so včasih bolj nakopičene vljudnostne fraze. Na raziskovanje čaka jezik mladega rodu, ki je še v jaslih in vrtcih, uvodne raziskave, ki so jih opravili študenti v okviru diplomskih nalog, prinašajo na tem področju zanimive podatke.

Pomemben vpliv na jezik prebivalcev Lodža je imelo sožitje z Židi in Nemci, ki so se naseljevali v mestu. Primerjava med Lodžem in Poznanjem glede vpliva nemščine bo gotovo dala zanimive rezultate. S pripravljalnimi deli in zbiranjem informacij za to področje je začela dr. Grażyna Habrajska s Katedre za zgodovino poljskega jezika in slovansko filologijo.

SPOKEN POLISH OF THE INHABITANTS OF ŁÓDŹ. THE PRESENT STATUS AND RESEARCH POSTULATES.

Summary

Sociolinguistic research of the speech of big cities inhabitants was started in Poland a long time ago. Its object were the social variants of the spoken language whose appearance depends on social background, education, and age of the informant, as well on his/her language consciousness. In the investigations the emotional factors in the utterances and circumstances accompanying the speech act should be considered. Official statements should be treated differently from the colloquial, informal ones.

The research on Łódź inhabitants speech has been carried on since 1975. The material has been collected by tape-recording of the utterances obtained in a guided conversation concerning such preselected topics as: the live in the city, the earliest memories of it, professional work, and ways of spending the leisure time. Thus, fairly comparable texts could be obtained.

Łódź is a workers' city with a long history, but it became a great textile centre only in the 19th century. During less than 100 years the population grew 600 times. The people were coming from the surrounding villages, and farther off places. These people preserved speech features of their home regions, wherefrom come many dialectic forms in the speech of today's uneducated Łódź inhabitants. Also Germans and Jews were arriving, so Łódź could be called a multinational town.

In our investigations we have concentrated mainly on the oldest people; we have, however, also investigated the middle and youngest generations. We have collected many speech texts. Part I of these has already been published the vocabulary and phraseology of the oldest and the middle generations. Recently, a doctoral thesis has been written discussing the names of the investigations let us state that, apart from literary Polish, at least two types of Polish can be observed. Some informants use numerous incorrect forms both phonetically and in inflexion; they have not learned the standards of literary Polish in these fields. The second group are informants who do not make mistakes in phonetics and inflexion, but they cannot use many literary language words correctly and make many stylistic mistakes.

RAZISKAVE ANTROPOLOGIJE MESTA V POLJSKI ZNANOSTI

B. Kopczyńska — Jaworska *

UDK 711.45:572.029:39 + 316 + 93(438)

KOPCZYŃSKA — JAWORSKA B.: Raziskave antropologije mesta v poljski znanosti. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27 (1991)1, str. 31—36.

Izvirnik v slov., povzetek v angl., izvleček v slov. in angl.

Avtorica opisuje proučevanje mesta pod vodstvom znanstvenikov, predstavnikov treh disciplin: zgodovine, sociologije in etnografije. Lotevajo se antropoloških problemov. Navaja spremembe obsega interesov v poznejših razvojnih obdobjih poljske znanosti, njene največje dosežke pa tudi pomanjkljivosti.

UDC 711.45:572.029:39 + 316 + 93(438)

KOPCZYŃSKA—JAWORSKA B.: Researches into the anthropology of a town in the Polish science. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, p. 31—36.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

The author describes researches into a town conducted by scientists representing three disciplines: history, sociology and ethnography undertaking anthropological problems. Changes in the scope of interest in the subsequent periods of the development of the Polish science, the greatest achievements and drawbacks.

V kratkem referatu je težko izčrpno predstaviti znanstveno zanimanje za mestne raziskave v naši stroki, dasiravno je očitno, da je naraščalo hkrati z urbanizacijo dežele, torej od dvajsetih let 19. stoletja naprej. Mesto je sicer že prej, na prelomu 18. in 19. stoletja, pritegovalo zanimanje različnih ideologov in publicistov, ki so opažali skokovite civilizacijske spremembe v zahodni Evropi. Tak prodor je pomenil — kot piše Arnold Toynbe — izziv, na katerega je bilo mogoče odgovoriti s sprejemanjem ali trdovratnim upiranjem ali pa ostajati pri mešanih občutkih zaupanja in bojazni (Jedlicki 1988, 9). Na Poljskem je pri oblikovanju splošnodružbenih stališč do fenomena mesta in v prvih znanstvenih obravnavah v omenjenem obdobju odigrala pomembno vlogo izguba državne neodvisnosti in boj za ohranitev narodove identitete. Kot piše o tem J. Jedlicki, je bilo zaradi političnega poraza, prevaranih upov o vrnitvi neodvisnosti, politične krize, ki jo je sprožila zemljiška odveza in prizadela dotlej napredne sloje plemiških posestnikov, mogoče ugledati zatočišče in smisel v svetu najbolj preverjenih in trajnih vrednot, ki mu je bila osnova prepričanje, da vse znanstvene, filozofske in socialne novotarije, rojene pod tujim nebom, spodjedajo poljsko odgovornost in vodijo naravnost v raznarodovanje in odpadništvo. Temelj naj bi bila zvestoba domačim šegam brez zgledevanja po tem, kar se je dogajalo v širnem svetu in najbližjih mestih. Hkrati se je začelo širiti prepričanje, da sloji povsem nedotaknjene, do-

* B. Kopczyńska — Jaworska, Łódź Poljska

mače, rodne kulture tičijo v kmečki kulturi — prepričanje, ki je sicer dobilo ideološko vrednost šele ob koncu stoletja, ko smo priča nastajanju povelečevanja kmetstva med izobraženci in začetkom ljudskega gibanja (Jedlicki 1988, 268—270), kar je med drugim spodbudilo bujni razvoj narodoznanstva (etnografije), posvečenega skoraj v celoti vaški kulturi. Na razvijajočo se mestno kulturo so številni krogi gledali odklonilno. V podjetnosti razraščajočega se meščanstva so videli gonjo za večsah dvomljivim dobičkom in prekomerno željo po potrošništvu. Bali so se moralnega padca najrevnejših proletarskih slojev. Določeno spremembo v družbenih stališčih je res prinesla druga polovica 19. stol. Z vse bolj razširjenimi pozitivističnimi gesli o civilizacijskem napredku, racionalnem družbenem in ekonomskem redu, vendar pa je, kot trdijo raziskovalci poljske narodne zavesti — v poljski kulturi kljub dejanskim razmeram pogosto še naprej funkcioniral arhetip domačije kot zatočišča pred svetom in vasi kot zatočišča pred hrupom uničujoče civilizacije, ki so jo istovetili z mestnim življenjem (Jedlicki 1988, 158).

Neodvisno od teh prevladujočih stališč in svojevrstne narodne mitologije z njeno kompenzacijsko vlogo je zgodovina, ki se je v 19. stol. razvijala kot ena prvih akademskih panog družbenih znanosti, začela vključevati v svoje raziskave tudi mesta. Vendar na Poljskem, kjer je bil razvoj kapitalizma in urbanizacijskih procesov v primerjavi z zahodom zmeraj v precejšnjem zaostanku, tudi raziskave mest še dolgo niso dohitele raziskav o agrarni zgodovini. Raziskovanju mest tudi ni koristilo — kot trdi J. Topolski — to, da so bile v 19. in v začetku 20. stol. raziskave mesta vključene v okvire politične zgodovine in tako imenovane zgodovine stroja. Čeprav so v njih sodelovali najpomembnejši zgodovinarji, je bil predmet raziskave omejen, zadeval je skoraj izključno največja poljska mesta (predvsem Krakov in Lvov), metoda opisne politične zgodovine pa ni bila najprimernejša za raziskovanje družbeno-ekonomskih vprašanj. Med dosežki 19. in začetka 20. stoletja so na prvem mestu monografije o cehih maloštevilna dela o mestnem blagovnem prometu in monografije o izbranih meščanskih rodovih. Za ta dela so značilni drobnjakarski opisi, navajanje številnih zanimivosti, manjka pa podoba vsakdanje mestne resničnosti. Po mnenju Topolskega zaslužijo večjo pozornost edino dela I. T. Baranowskega, enega od ustanoviteljev poljske šole ekonomske zgodovine.¹

V obdobju med obema vojnama (1918—1939) se zgodovinske raziskave mestne problematike vključijo v sestav razvijajoče se družbeno-ekonomske zgodovine. Ne glede na poglobljene ekonomske analize in razvoj statističnih metod so razširili le območje raziskav, zelo malo pa spremenili njihov obseg. Na maloštevilna sintetična dela so po drugi vojni leteli očitki, da so pomanjkljiva zaradi nepoglobljenih ekonomskih analiz. Glasen je tudi očitek, da je premalo del o industrijskem razvoju in razvijajočem se proletariatu. Osrednja tema raziskav v obdobju med obema vojnama je bila geneza mest, predvsem kritika t.im. kolonialne teorije njihovega nastanka. Ne glede na trditve o sprejemanju zahodnoevropskih vzorcev so analizirali zgodnejše procese nastajanja mest in uvedli ločevanje pogledov na mesto v ekonomskem in pravnem smislu. Posebno pomembne v tej zvezi so bile študije K. Tymienieckega (1919) in Z. Kaczmarczyka (1945).

Dasiravno so mestne raziskave do polovice 60-tih let zaostajale za agrarno zgodovino, so leta po drugi svetovni vojni pomenila velik napredek v njihovem razvoju. Silovit razvoj arheoloških raziskav, ki so bile v zvezi s tisočletnico poljske države usmerjene na zgodnji srednji vek, je prinesel nova dela in nove poglede na genezo poljskih mest oziroma razvoj obrti (Gieysztor 1959, 1960, Małowist 1973).

Povojna industrializacija dežele in spremembe družbene ureditve so opozorile zgodovinarje na začetke industrije (Kula 1956) in zgodovino njenega razvoja

kot tudi na druge urbanizacijske procese.² Novost so bile številne raziskave o razvoju industrijskih tehnik in materialnem zaledju razvijajoče se kulture mest, ki jih je izvajal med drugimi Inštitut za zgodovino materialne kulture in Oddelek za znanost in tehniko Poljske akademije znanosti (glej *Historia...*, 1976—1979).

Posebej bohotno so se razcvetele raziskave družbene strukture mest. Dolga leta so zadevale skoraj izključno oblikovanje, življenjske razmere in notranjo strukturo delavskega razreda.³ Šele v zadnjem dvajsetletju so začeli vse širše upoštevati vprašanja zgodovine in kulture drugih družbenih razredov in družbenih slojev, če na tem mestu omenim raziskovanje buržoazije (Ihnatowicz 1971, 1972, Kolodziejczyk 1979), malomeščanstva (Kowalska — Glikman 1984), genealogije poljske inteligence (Czepulis — Rastenis 1973) ali dela, ki jih je objavila skupina za raziskave družbenih struktur Inštituta za zgodovino PAN (Leskiewiczowa 1979).

Raziskave zgodovinarjev v začetku opozarjajo na gospodarske dejavnike oblikovanja družbenih procesov, nato se z leti težišče premika v smeri raziskovanja družbene zavesti. Poudarjajo pomen skupnih idej, predstav, nagnjenj, z eno besedo, skupne mentalitete kot enega glavnih dejavnikov, ki utrjujejo družbeno skupino. V teh raziskavah (ne brez francoskega vpliva »nove zgodovine«) (prim. Bogucka 1976) sta človek in njegovo delovanje obravnavana integralno kot ekonomska, družbena in miselna enota — s tem se sodobna družbena zgodovina po svojih zanimanjih približuje široko razumljeni družbeni antropologiji, od katere se razlikuje le po tem, da je v svojih raziskavah usmerjena v minule čase (prim. Pietrzak — Pawlowska 1964, 7).

Očitno znamenje takega vračanja k absolutni zgodovini in stremljenja k izmenjavi interdisciplinarnih izkušenj so tri zaporedne konference, posvečene mestu in poljski kulturi industrijske družbe, ki jih je organiziral H. Imbs—Je-druszczak.⁴

Druga panoga poljske znanosti, ki je dosegla pomembne uspehe v okviru mestnih raziskav, je sociologija, ena izmed najbolj razcvetelih družbenih ved poljske znanosti. V zadnjem času, ostajajoča pod močnim vplivom anglosaške znanosti,⁵ nadaljuje na eni strani izročilo ekoloških raziskav, na drugi pa svojo pozornost usmerja na vprašanja družbenih interakcij, tudi v okviru mestne skupnosti, in razvija obširne raziskave o sodobnih stilih življenja. Posebno področje predstavljajo raziskave zavesti mestnih prebivalcev, s katerimi je začel F. Znaniecki z danes že klasičnim delom »Mesto v zavesti njegovih prebivalcev« (1931).⁶

Med nepreglednim številom del, ki so jim pri nastajanju botrovali pragmatični cilji, je vredno omeniti socioekološko študijo W. Piotrowskega (1966) ali dela B. Jałoweckega (1980), pa tudi raziskave J. Turowskega (1976), posvečene integraciji odnosov v novonastalem mestnem naselju.

Posebno področje raziskav predstavljajo sredi šestdesetih let začete sociološke raziskave o poljskem delavskem razredu. Velik vpliv na te raziskave je imela teza, da je delavski razred revolucionarni razred in da se bo razvil v silo, ki bo zrušila kapitalistični družbeni red, da je ta razred poklican, da zgradi novo družbenoekonomsko formacijo. Ta pogled je po mnenju J. Szczepanskega odločilno zaznamoval tako dela zagovornikov te teze kot njenih nasprotnikov. Kajti pomembnejše od stremljenja po zgraditvi čiste teorije ali vnaprej podanega opisa je postajala razprava in iskanje argumentov (Szczepanski 1964, 7). Raziskave, ki so jih pogosto izvajali in omogočali zaradi pragmatičnih namenov, so rade grešile s prekomernim izpostavljanjem navideznih sprememb, ki so bile rezultat aktualnih gospodarskih in političnih ukrepov. To je bilo očitno zlasti v napačnem predstavljanju (ne brez vmešavanja cenzure) aktualnih stališč in stanja zavesti delavskega razreda, kar so brez dvoma pokazali dogodki v letu 1980. V osemdesetih letih je nastala tudi vrsta zanimivih in prodornih študij.⁷

Te pomanjkljivosti vendarle ne zmanjšujejo globalnih dosežkov socioloških raziskav. Omeniti je treba zlasti široko zasnovan raziskovalni projekt, ki ga je v okviru Poljske akademije znanosti pripravil in v šestdesetih letih izvajal Komite za preučevanje industrializiranih regij. Te raziskave so se ukvarjale s problematiko delavske kulture in udeležnosti v kulturi celotnega prebivalstva nastajajočih rudarskih okrožij (Zagłębie Miedziowe) oziroma takih mest, kot so Konin, Belchatów ali Włocławek.

V zvezi z etnografskimi zanimanji zbuja posebno pozornost raziskave prazničnih običajev v velikih mestih J. Komorowske (Komorowska 1987).

Pričujoča strnjena obravnava bi bila nepopolna, če ne bi omenili specialističnih urbanističnih ali demografskih raziskav, kot tudi raziskav, ki jih v zvezi z mesti izvajajo geografi (glej Nietyksza 1986). Te raziskave so opozorile predvsem na posledice hitrejšega prirasta mestnega prebivalstva, nastopajočih ekonomskih sprememb, sprememb strukture prostora, arhitekture ali komunikacijskega sistema.

V tako skiciranem raziskovalnem položaju je tudi poljska etnografija usmerila svoja zanimanja na mestno kulturo. Njeno izhodišče je bilo, podobno kot v drugih državah realnega socializma, raziskovanje delavske kulture, zlasti prebivalstva industrijskih mest. Za prelomno velja programska konferenca v Krakovu leta 1956 (Dobrowolski 1958, 76—77), vendar ji niso sledile nobene pomembnejše ugotovitve, saj tudi ni prišlo do nikaršnega natančnejšega raziskovalnega programa.⁸ Brez medsebojne povezave so se začele raziskave v krakovskem, šlezij-skem in manjšem središču v Lodžu. Prvi rezultati raziskav so bili objavljeni v šestdesetih letih, pri čemer je pomembno, da so ta dela pretežno zadevala vaška in malomestna rudarska središča (Ligęza, Żywirska 1964, Dobrowolska 1965, Pietraszek 1966) ali ostanke vaške tradicionalne kulture v kulturi metnega proletariata (Lipiński 1966 Lechowa 1967, Dekowski 1967). Po skoraj desetletnem premoru so se k omenjenim raziskavam vrnil v sedemdesetih letih. Tokrat se je raziskav lotil varšavski krog in nove skupine v Lodžu in Šleziji. Pomembno je, da so se tokrat lotili raziskav izključno v mestnih industrijskih središčih, tako kot so Żyrardów (Kuczyńska—Skrzypek 1978, Woźniak 1982a, 1982b, Stawarz 1985, 1989), Katowice (H. in M. Gerlich 1979, H. Gerlich 1984, Simonides 1988, M. Gerlich 1989), ali Lodź (Folklor . . . , 1976, dela Kopczyńske-Jaworske, Karpinśke, Wasiak-Lukowske).

V istem obdobju je začel z etnografskimi raziskavami malih mest in mestec Center za znanstvene raziskave Wojciecha Kętrzyńskiego v Olsztynu (Beba 1982, Szyfer 1982), v svoje raziskave družine pa je vključilo tudi raziskave mestnega območja poznanjsko središče (Jasiewicz). Naraslo je tudi zanimanje za mestne zbirke v etnografskih muzejih.⁹

V kolikšni meri lahko zgornje etnografske raziskve upoštevamo kot prispevek k antropologiji mesta? Kako je mogoče z njenega zornega kota oceniti predmet, obseg in metodo opravljenih raziskav?

Prevladujoče raziskave kulture industrijskih in rudarskih delavcev so zaradi različnih razlogov temeljile na rekonstrukciji stila življenja, šeg in miselnosti delavcev v obdobju med obema vojnama (leta 1918—1939). Le izjemoma so segali kot npr. v žyrardovskih raziskavah A. Stawarza v 19. in začetek 20. stol., kar so sicer temeljito preučili zgodovinarji. Skoraj nič pa ni bilo študij iz sodobnega časa, ki so ga v množičnih raziskavah vsestransko obdelali sociologi. To je bilo med drugim povezano z zabrisovanjem posebnosti življenjskega načina delavcev v razmerah povojne industrializacije in spremembah njihovega ekonomskega in družbenega položaja.¹⁰ Etnološka usmerjenost poljske etnografije, kot se je razvijala od sedemdesetih let naprej, ko se je rada nagibala k opazovanju t. im. dolgotrajnih dejstev, nastopajočih univerzalno in zato le v rahli povezavi z določē-

nim okoljem, ni spodbujala sodobnih raziskav miselnosti in običajev posameznih okolij.

Uspeh raziskav delavskega okolja je torej predvsem v vsestranskem opisu rekonstruirane kulture. Pri interpretaciji lahko v njem odkrivamo pogosto sklicevanje na sodobne etnološke teorije, katerih cilj je razumevanje univerzalnega pomena kulturnih pojavov, kot tudi poskuse preverjanja številnih teorij srednjega doseg, formuliranih v zgodovinskih in socioloških raziskavah.

Osnovna metoda, uporabljena v teh raziskavah je t. im. »zgodovinsko-terenska« metoda, ki na osnovi spominov živečih ljudi in raznih ergoloških fenomenov, predvsem pa materialnih naprav, ki so nastale v preteklosti in so še vedno v uporabi (Dobrowolski 1952), rekonstruira raznorodne kategorije pojavov in procesov, obstoječih v razmeroma nedavni preteklosti. Če je s pomočjo te metode, podprte še z drugimi viri (statističnimi podatki, gospodarskimi poročili, publicistiko), mogoče razmeroma verodostojno rekonstruirati bivanjske pogoje in stil življenja delavcev v preteklosti, pa zbuja številne dvome rekonstrukcija njihove zavesti. Poleg pogostih zadržkov oziroma prenašanja individualnih sodb na stališče skupine (prim. Jedlicki 1988, 13–14) zbuja dodatne dvome mnenja, ki jih o času svoje oddaljene mladosti dajejo starejši ljudje danes z določeno vednostjo in življenjsko izkušnjo.¹¹ Upoštevač vse te zadržke in težave se vendarle zdi, da je v zvezi z vsakim obravnavanim vprašanjem vendarle mogoče rekonstruirati osnovni sestav pogledov, če le imamo na voljo večje število omenjenih izpovedi.

Glede na obseg so raziskave zajemale probleme najemniškega dela (temeljnega dejavnika oblikovanja kulture delavskega okolja) in — skladno z etnografsko tradicijo — kar največje možno področje kulturnih pojavov, izhajajočih iz globalne, oziroma t. im. »antropološke« definicije kulture, zajemajoče vsakršne dejavnosti, ki se odvijajo po družbeno sprejetih vzorcih, realiziranih na vseh področjih človeškega življenja, in izdelke ter predmete, ki so bili rezultat te aktivnosti (Kłoskowska 1981, 21).

Odrpto je vprašanje ocene, do kolikšne mere so te raziskave osvetlile posebno vlogo mesta, ki ga je L. Wirth definiral kot »razmeroma veliko, tesno zazidano in trajno zbirališče v družbenem pogledu heterogenih posameznikov« (cit. po Sterniczuk 1979, 227). Kot se potemtakem zdi, nastopa mesto v etnografskih raziskavah bolj redko kot kategorija, ki kaj pojasnjuje. Če kot glavni predmet raziskav nastopajo določene elementarne (družina) ali poklicne skupine, se potem znajde v središču pozornosti raziskave družbena skupnost. Zato je v opisu tudi kultura obravnavana v večji meri kot funkcija družbene diferenciacije, ne pa kot funkcija mestne skupnosti, razumljene kot družbenokulturna celota. V teh delih je pri iskanju kolikor mogoče enorodnih vzorcev kulture sicer res posebej priljubljeno raziskovanje naselja ali četrti, ki v okviru mesta predstavlja posebne lokalne skupnosti (v njihovem raziskovanju so bile zlasti uporabne izkušnje, pridobljene pri raziskavah majhnih vaških skupnosti) in lahko v njih najdemo nekakšne splošne ugotovitve o vlogi mestnega prostora ali vrsti arhitekture, v njih pa vendarle ni natančnejšega iskanja zvez med določenimi elementi ali lastnostmi družbenega življenja stanovalcev in določenimi značilnostmi ali elementi ustvarjenega prostorsko-arhitektonskega ali funkcionalnega okolja (prim. Turowski 1976, 214). Kot kaže, v raziskavah, ki temeljijo na rekonstrukciji minulega stanja kulture, ni mogoča analiza, ki bi v popolnem obsegu upoštevala vpliv urbanizacijskih dejavnikov.

Naj ob tej sklepni ugotovitvi izrazim prepričanje, da uresničitev relativno popolnega programa antropoloških raziskav mesta¹² zahteva predvsem raziskovanje aktualne resničnosti, pri čemer je — skladno z etnografsko tradicijo — namen teh raziskav poleg razumevanja kulturne resničnosti mesta po mojem tudi v

želji ohraniti svet ulice, trgovin, parkov, življenja izbranih skupin v spreminjajočem se ritmu vsakdanjosti in sveta, delovnega časa in prostega časa, v središču in na periferiji opisanih mest.

Opombe

¹ Topolski 1960: 6—9, 129. Obširnejši prikaz zgodovinskih raziskav mesta glej Topolski 1960, Samsonowicz 1965, Grysztor 1953.

² V teh delih so obravnavane nekdanje in današnje regije pridobivalne, tekstilne in strojne industrije. Glej cit. preglede.

³ Take raziskave so se začele z delom N. Assorodobraja Začetki delavskega razreda v Poljski in z raziskavami N. Gąsiorowske, ki je v obdobju med obema vojnama objavila dolo o rudarjih in metalurgh (1922), po drugi vojni pa je organizirala živahno razvijajoče se center za raziskave zgodovine Łódža in okolice, Gąsiorowska 1955.

⁴ Prva, leta 1979, je bila posvečena mestnemu prostoru, njegovemu nastanku in urbanistični zasnovi (glej Miasto ... 1988), druga, leta 1987 je imela naslov »Človek v mestu in variante njegovega mestnega stila življenja«, končno tretja, leta 1990, je obravnavala sistem vrednot, povezanih z mestom.

⁵ Pod vodstvom F. Znanieckiego, ki je začel s sociološkimi raziskavami v Chicago in v Varšavi pod vodstvom S. Czarnowskega, zagovornika francoske sociološke šole, so med obema vojnama začeli z raziskovalnim delom J. Chalaśiński, M. Ossowska, S. Ossowski, T. Szechurkiewicz, J. Obrębski, N. Assorodobraj in J. Szczepański, ki so po vojni obnovili univerzitetna in akademska raziskovalna središča. Po obdobju »buržoazne kritike« sociologije (leta 1948—1957) se je sociologija znova povzpela na čelo družbenih ved na Poljskem.

⁶ V zadnjem desetletju opažamo vse večje zanimanje za podobno raziskave, glej m. dr. Szhumakowicz 1988).

⁷ V letih 1981—1989 so bile objavljene v illegalnem tisku.

⁸ Obširni pregled zgodovine in rezultatov teh raziskav je skupaj z bibliografijo mogoče najti v članku A. Stawarza (1982) v reviji »Etnografia Polska«.

⁹ Npr. leta 1971 jo nastal pri Arheološkem in etnografskem muzeju v Łódžu Oddelek za mestne kulture. Istega leta je Muzej v Zgierzni odkupil izredno dragoceno zbirko popolne pohištvene opreme nekdanjega tovarnarja.

¹⁰ Na to se je navezovalo znano vprašanje, ali lahko po drugi tehnični revoluciji še naprej govorimo o posebnosti dolavskega okolja, zlasti t. im. »affluent worker« — Szczepański 1984:7—8, Sierniczuk 1979:233 ipd.

¹¹ Na tem mestu v celoti izpuščam pomembno vprašanje verbalizacije pogosto majavih stališč ali preprčanij oz. sodb, ki niso predmet razmišljanja, predvsem, če so predmet stališč ali sodb bolj abstraktna vprašanja.

¹² Več o teh programih lahko, kogar, bi to zanimalo, najde v mojem članku: Kopczyńska-Jaworska 1987.

RESEARCHES INTO THE ANTHROPOLOGY OF A TOWN IN THE POLISH SCIENCE

Summary

The initial remarks reflect the opinion of the Polish historiography that for a long time the belief in special contribution of the gentry-peasant culture to the national culture played a dominating role in the Polish consciousness, which — in turn — induced a critical attitude or just reluctance to the town culture. Next the author presents a review of scientific interests in a town of such disciplines as history, sociology and ethnography.

As far as historical researches are concerned she states that for many years researches into towns did not equal researches made into the agrarian history. Before the Second World War they had concentrated mainly on the problems connected with the genesis of towns and history of guild handicraft. After the war great development of archeological researches brings new information about the genesis of towns and the new social-political system makes the interest in the development of industry and working classes increase. Since 1970-ies researches into the social structure of towns have been extended to other social classes and strata. The interest in researches into social mentality has increased.

Sociology, which developed rapidly in the interwar period, similarly as history, was interested mainly in the rural problems. After the Second World War the emphasis shifted to the urbanisation processes and effects of industrialisation. Numerous researches into working classes were undertaken, however, they were distorted by the thesis of the revolutionary character of this class and its historical significance. The 1980-ies were a turning point for the way of viewing these problems.

The ethnographic researches, which started in the 1950-ies, were conducted — at first — only into the labour milieu. They were carried out with different intensity by the scientific centres of Cracow, Silesia, Łódź, Warsaw. The Olsztyn centre undertook researches into small towns, the Poznań centre — into family — also in towns.

VZGOJA DELAVSKEGA OTROKA

B. Kopczyńska — Jaworska*

UDK 37.018(438)•1918/1939•316.62

KOPCZYŃSKA — JAWORSKA, B.: Vzgoja delavskega otroka. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, str. 37–42.

Izvirnik v slov., povzetek v angl., izloček v slov. in angl.

Opis vzgojnega procesa delavskega otroka v medvojnem obdobju (1918–1939) v Lodžu pod vplivom določenega ekološkega okolja in socialne sredine. Opisu mestnih okolij sledi analiza vpliva, ki se kaže pri treh vzgojnih krogih: družini, vrstniki, šoli in pri kulturnih modelih, ki jih ti krogi predstavljajo in širijo.

UDC 37.018(438)•1918/1939•316.62

KOPCZYŃSKA — JAWORSKA B.: Education of a working class child. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, p. 37–42.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

The description of the process of education of a working class child in the Interwar period (1918–1939) in Lodž under the influence of the definite ecological environment and social milieu. The description of the city surroundings is followed by the analysis of the influence exerted by three educational circles: family, companions at the same age, school and by the cultural models represented and popularized by these circles.

Kot je splošno znano, ima na vzgojni proces ali vzgojo posameznika pomemben vpliv naravno okolje, torej ekološki dejavniki in družbeno okolje. Vzgoja delavskega otroka v Lodžu¹ je bila pod vplivom delavskega okolja, vezanega pretežno na delo v tekstilnih tovarnah in pod vplivom posebnih razmer tega velikega industrijskega mesta.

Za velikomestno panoramo Lodža je značilna gosta zazidava. V središču mesta in okrog industrijskih obratov so se v strnjениh vrstah vzdolž dolgih ulic dvigovale večnadstropne najemniške hiše, ki so pogosto imele prizidke, obdajajoče podolgovata dvorišča. Na stranskih ulicah in naprej razlegajočih se predmestjih je bilo vse več pritličnih, pogosto lesenih hiš brez sanitarij. Značilno podobo mesta so dopolnjevale številne večnadstropne tovarniške zgradbe, razpršene po cellem mestnem območju in od daleč viden gozd tovarniških dimnikov, iznad katerih se je dvigoval oblak dima.

Elementarna zazidava mestnega prostora, naravnana predvsem na razvoj industrije in pridobivanje kar največjih dobičkov, je sproščala gospodarsko uničujoče izkoriščanje naravnih dobrin. Zaradi širjenja industrije so se izčrpale vodne zaloge, nenadzorovano gradbeno urejanje zemljišč na predmestju in množična sečnja med I. svetovno vojno pa sta izkrcili prostrane gozdove, ki so v preteklosti obdajali mesto. V takih razmerah je mogel imeti mestni otrok edini stik z

* B. Kopczyńska — Jaworska, etnolog, Univerza v Lodžu, Poljska

¹ Navedene informacije izvirajo iz skupinskih raziskav delavskega okolja Lodža med obema vojnama, ki jih je opravila Katedra za etnografijo Univerze v Lodžu v okviru osrednjega raziskovalnega programa CPB 08.05 »narodna poljska kultura, njene razvojne težnje in precejstva«.

naravo na shiranih zelenicah ali bornih parkih v središču mesta. Dostop do večjih zelenih površin je zahteval poseben izlet na mestno obrobje.

Na mestnih ulicah je od svita do mraka vladal živahen promet vozil, hrupno prevažajočih surovine in tovarniške izdelke po vegastem tlaku. Promet pešcev je določal ritem tovarniških siren, ki so oznanjale začetek in konec dela.

V takem zunanjem okolju je potekalo družinsko življenje delavskega otroka. Družina je bila tudi njegovo prvo vzgojno okolje. To okolje se je hkrati s otrokovim odrasčanjem širilo v fizičnem smislu in v določenih organiziranih oblikah znotraj družbenega prostora, podrejenega posameznemu krogom in institucijam. Poleg družinskega kroga je pri vzgoji osebnosti delavskega otroka igral posebno vlogo krog vrstnikov iz iste hiše in z dvorišča ter (skupaj z odrasčanjem otroka) take institucije, kot so vrtec, šola, nato v mladeniških letih delovno mesto in različne družbene, kulturne ali politične organizacije.

Zastavlja se vprašanje, kakšno vlogo je v procesu teh vplivov igrala tradicija, razumljena kot del kulturne dediščine, pri kateri gre tudi za čustveno navezanost. Kakšno mesto so med upoštevanimi vrednotami zavzemale tiste, ki so prišle v mesto skupaj z vaškim prebivalstvom. V kolikšni meri je delavsko okolje pripravljalo otroke za življenje v posebnih, mestnih pogojih življenja, ali so sprejeti, novi vzori rušili enovitost tradicionalne kulture prišlekov. V kolikšni meri so rušili nepretrganost njihovih kultur — če uporabimo oznake Margaret Mead (1970) — ko so na mesto postfigurativne kulture postavljali začetek kofigurativne kulture.

Vzgoja v družinskem krogu

Kot izhaja iz obravnavanih spominov, zavestno vzgajanje otrokove osebnosti ni bilo predmet posebnega zanimanja delavske družine. Redko ga je spremljalo splošnejše razmišljanje in jasno določeni cilji vzgojnega delovanja. Ko govorijo o otroških letih, ki so potekala v obdobju med obema vojnama ali celo pred I. svetovno vojno, številni informatorji opažajo drugačen odnos staršev do otrok, ki ga utemeljujejo predvsem preobloženost z delom in težke življenjske razmere navadno številne družine. Po mnenju informatorjev so se v preteklosti z otrokom ukvarjali manj kot danes. Ena od informatork je celo izrazila mnenje, da so ne glede na objektivne okoliščine otroke na sploh zanemarjali! Iz nebogljenih izjav vprašanih se je mogoče domisliti, da imajo informatorji s tem »pomanjkanjem zanimanja« v mislih poleg resničnih pomanjkljivosti vzgoje predvsem to, da se v preteklosti niso zanimali za otrokova čustvena doživljanja. Vendarle to ni bila, kot se nam dozdeva, posebna značilnost preučevanega okolja, ampak del splošnega običaja dobe (prim. Kuczyńska-Skrzypek 1982), značilnost časov, v katerih niso razmišljali o »pravica otroka«, niso pričakovali izpovedi otrok in mladine, njihovega izražanja lastnih želja in zahtev po njihovi uresničitvi. V delavskem okolju so ti »staromodni« običaji trajali dlje le v primeru težkih življenjskih pogojev delavskega načina življenja, v katerem je bilo malo časa za stike z otroki, zaradi česar je bilo še manj možnosti za sporočanje informacij oziroma otrokovih doživetij. Končno kulturno omejene možnosti staršev niso mogle spodbujati razvijanja njihovega pedagoškega znanja in premisleka nad psihičnimi doživetji otroka.

Prvo vzgojno delovanje družine je potekalo na splošno nereflektirano, v skladu s prevladujočimi vzori vedenja v okolju in seveda v skladu s pričakovanji okolja. Temeljili so najprej na oblikovanju osnovnih otrokovih navad (higienških, vedenja pri jedi, spanju, oblačenju itd.). Otroci so bili od zgodnjega otroštva privajani na vzdrževanje čistoče in reda v zatrpanem bivalnem prostoru, na

spoštljiv odnos do oblačil, pozornost do sosedov, da jih s hrupom ne bi motili. V vlogi neposredne varuhinje je v družini navadno nastopala mati, pri čemer informatorji, ko govorijo o njenem »vzgajanju«¹ otrok, mislijo predvsem na splošno ukvarjanje z otrokom, ne pa kakšno posebno vzgojno delovanje.

Čeprav so anketiranci redko precizirali svoje poglede na vzgojni proces, je iz njihovih spominov mogoče sklepati, kakšni pedagoški ideali so botrovali njim samim ali njihovim staršem in kakšne vzgojne ukrepe so razmeroma zavestno uporabljali.

V preteklosti je vzgojni proces temeljil na zahtevi priznavanja avtoritete starejših, predvsem staršev. Med večino delavcev je prevladovalo prepričanje, da glavne lastnosti »pridnega otroka«² predstavlja spoštovanje starejših in poslušnost. Izraz takega spoštovanja je bil običaj poljubljanja roke starejšim osebam ali obveznost, da otrok prvi pozdravi vse znance staršev in sosedov. Hierarhija starosti je imela pomembno vlogo tudi v družinah, predvsem takih z veliko otroki, kjer so bile pogosto velike starostne razlike med otroki. Višji položaj starejših otrok se je dodatno okreplil v trenutku, ko so začeli sami služiti in s tem sodelovati pri vzdrževanju družine.

Poleg težnje po priznavanju avtoritete starejših ljudi, je imela med zavestnimi vzgojnimi ukrepi pomembno mesto zapoved vestnega opravljanja dolžnosti. Obremenjevanje otroka z različnimi obveznostmi, vzgoja z delom, je bilo bistveni element vzgoje, končno nujen zaradi življenjskih razmer družine. Otrok je moral od zgodnjega otroštva sodelovati s starši pri reševanju težav vsakdanjega življenja.

Obseg obveznosti, zaupanih otrokom, je bil odvisen od vrste zaposlitve staršev in številnosti družine, starosti in spola otrok, odnosa staršev do šolskih obveznosti. Poleg varovanja mlajših bratov in sester so morali otroci prinašati vodo, kurivo, hoditi na manjše nakupe v bližnjo trgovino, pomagati pri vzdrževanju reda v hiši, včasih pa so tudi sodelovali pri pripravljanju hrane. Kuhala in postregla s kosilom je mati, a dogajalo se je, da si je lažje jedi lahko pripravil otrok sam. Praviloma so morale v večji meri pomagati doma deklice, dečki, če so že pomagali, so navadno opravljali težja dela, nadomeščajoč očeta. Če je bila družina številnejša, je imel najmlajši otrok v začetku manj dolžnosti, ker so ga nadomeščali starejši. Mlajši je pozneje začel hoditi na delo, vendar so tudi nanj prišle domače obveznosti, ko so starejši otroci zapuščali rodni dom. V mestu so (v nasprotju s položajem na vasi) otroci v glavnem pomagali pri domačih opravilih namesto starejših. Izjemoma se je dogajalo, da so sodelovali pri proizvodnem delu, in to le v družinah, ki so se ukvarjale z delom v domačih lopah.

V številnih družinah je pomembno mesto med zahtevanimi lastnostmi otroka predstavljal pobožnost. Z vcepljanjem otroku verskih navad so se ukvarjale v glavnem ženske, matere ali babice. Redko se je dogajalo, da bi se mož, tudi če bi ne bil veren, odločneje upiral domačim pobožnostim, kajti neodvisno od prepričanj ali vernosti je bilo splošno razširjeno mnenje, da lahko moralne norme, ki jih zagovarja cerkev, le pozitivno vplivajo na posameznika, predvsem pa ne morejo škodovati. V obravnavanem obdobju pa je, kot se zdi, imela vendarle glavno vlogo pri verski vzgoji šola.

Sredstvo za doseganje vzgojnih učinkov je bila zahteva po kaznovanju in brezprizivni poslušnosti, doseženi s pomočjo pritiskov in kazni, zlasti telesnih. V primeru nujnega kaznovanja otroka je bil najvišja instanca oče. Njegova avtoriteta je bila v precejšnji meri povezana z uporabo telesnih kazni, zato so se ga otroci pogosto bali. Od njegovega značaja in temperamenta je bilo odvisno, ali je bila telesna kazen simbolična kazen ali pa, prav pogosto, hujša oblika pretepanja.

Majhne otroke so za neposlušnost ali namerno usmerjanje k določenemu vedenju kaznovali z lahnim udarcem ali zastraševanjem. Starejše so za lažje prestopke postavili »v kot«, za hujše, kot npr. neposlušnost, laž, pretepanje z drugim otrokom, krajo, slabe šolske uspehe kaznovali s »šibanjem«. Čeprav naletimo tudi v preteklosti na starše, zlasti matere, ki so vodile otroke blago, s prepričevanjem, so vendarle mnogo pogosteje uporabljali sankcije, ki niso bile sorazmerne z otrokovim prestopkom. Zaposleni starši so namreč menili, da s pomočjo izdatno uporabljenih kazni izpolnjujejo svoje vzgojne dolžnosti.

Kljub splošno veljavnim vrlinam discipline in vloge kazni so starši, ne da bi vedeli za pedagoške prednosti pozitivnih sankcij, ne da bi poznali pomen zabave v otrokovem razvoju, tudi v tem okolju hoteli včasih, v okviru svojih skromnih možnosti, pripraviti otroku veselje, ga nagraditi za dobro vedenje. Posebno didaktično vlogo je imelo pripravljanje božičnih daril. Ob tej priložnosti so otroke pogosto vprašali, ali so bili pridni v minulem letu in jih opominjali, naj se lepo vedejo in poslušajo starejše. Darila so bila na splošno zelo skromna, pogosto so jih izdelali starši. Kupljenih igrač je imel delavski otrok zelo malo, zato je imela pri otroških igrah veliko vlogo domišljija in »naravna igrača«, ali preprosto kakršenkoli predmet, ki ga je otrok srečal v svojem okolju in ga uporabil pri igri (prim. Bujak 1988, 17). Vendar se je delavski otrok lahko igral šele takrat, ko ni bil potreben pri domačih opravilih.

Vzgoja v krogu vrstnikov

Poleg močnega vpliva družine opazamo v procesu vzgoje delavskega otroka znatno vlogo širšega okolja vrstnikov, ki ga je povzročala predvsem zaposlenost staršev zunaj doma in velika količina časa, ki so ga otroci prebili v svojem krogu brez skrbstva starejših. Tako kot je bil pašnik v razvoju vaškega otroka svojevrstna življenjska akademija, ki je dajala vednost o naravnem in družbenem vaškem okolju (prim. Chalasiński 1938, 1. zv., 213—229), tako je v življenju proletarskega mestnega otroka podobno vlogo odigralo dvorišče in ulica. Tu v krogu vrstnikov niso le organizirali zabav, ampak izmenjevali tudi svoja opažanja in spoznanja o vseh vidikih mestnega življenja, tudi tistih, pred katerimi so jih morda želeli starši ali drugi vzgojitelji pogosto obvarovati.

Na dvorišču so se igrali predvsem otroci od 5. do 12. leta in v njihovem življenju je imelo najpomembnejšo vlogo. Otroci so med igro skupno oblikovali svojevrstno skupnost, ki je temeljila na uporabi skupnega teritorija (Nowacki 1939, 26). Preučevanje repertoarja iger je pokazalo tudi tesno zvezo njihovih oblik in organizacije s topografijo tipičnih dvorišč in lastnostmi naseljenih hiš (Muras 1989, 55—132). Igre starejših otrok so se preselile tudi pred hišo, na ulico. Ulica je ponujala drugačne možnosti, npr. večji prostor je bil primeren za tekanje ali igre z žogo. Tudi samo opazovanje ulice je ponujalo veliko zanimivosti, takih kot pogled na ulični škandal, trgovanje, nastope orkestrov, akrobatov ali lajnarjev, če sploh ne omenimo posebne zabave, kakršna je bila na primer intervencija gasilcev ali policije. Hkrati z odraščanjem so se otroci vedno bolj oddaljevali od doma in za svoje igre uporabljali nezazidane trge ali primestna polja ali se odpravili na potep po mestnih ulicah.

Skupine otrok, povezanih z igro, so imele lastno strukturo in organizacijo, odvisno od starosti otrok, njihovih z odraščanjem spreminjajočih se zanimanj, prevladujoče mode na določene zabave in od stalnih vodij, ki so se v skupini pojavljali ali pa jih ni bilo. Razen možnosti sproščanja energije in doseganja telesnih sposobnosti je skupna igra razvijala v otrocih sposobnost za življenje v skupini, solidarnost, pa tudi sposobnost podrejanja izbranemu vodji. Končno je spodbuja-

la prepričanje o koristih, ki prihajajo iz skupinske dejavnosti. Svet otroških iger je bil na sploh nedostopen za odrasle, otroci so čuvali svoje skrivnosti, prezaposleni odrasli pa sicer niso kazali večjega zanimanja za njihove zadeve. Vmes so posegali le včasih, če so jih igre motile pri počitku, če so razigrani otroci povzročili kakšno škodo ali če je med njimi prišlo do spora, ki se je končal s pretepom. Takrat se je dogajalo, da se je spor razširil na vso družino, ki je nastopila v obrambo svojih otrok.

Vzgojne ustanove

Ko otrok doseže šolsko starost, naraste pomen posebnih vzgojnih ustanov. Res se je sicer del otrok lahko že prej (predvsem iz družin, zaposlenih v velikih tovarnah) udeleževal predšole, a v mestu jih je bilo malo in namenjene so bile predvsem za skrbstvo otrok iz nepopolnih ali brezposelnih družin.² Mnogo večjo vlogo je, zlasti v neodvisni Poljski, igrala obvezna osnovna šola, ki se je imenovala splošna šola. Čeprav so delavski otroci bolj zgodaj začeli s poklicnim delom in pogosto prekinili šolanje, ne da bi šolo končali (Kopczyńska-Jaworska 1988, 30), je v primerjavi z leti pred prvo svetovno vojno, ko še ni bilo šolske obveznosti in je bilo stanje osnovnega šolstva v Lodžu zelo slabo, jezikovno tuja šola pa ni spodbujala k učenju, vpliv šole v obdobju med obema vojnama zelo narasel.

Historiografija poljske pedagoške misli ugotavlja, da so v obdobju poljske razkovanosti in bojev za poljsko šolo prevladovali v njej pozitivistični ideali (verzija naroda, utemeljenega v idealu integracije in narodne solidarnosti, geslo vzvišenosti družbenih dobrin nad individualnimi), po pridobitvi neodvisnosti pa so v šolskem vzgojnem procesu na prvo mesto postavili dobrobit naroda. Po tedanjih izjavah je bil cilj šolske vzgoje oblikovati v otrocih in mladini globoka narodnostna in moralna čustva, ljubezen do domovine, občutek odgovornosti in kaznivosti. Ob prelomu dvajsetih in tridesetih let pride na čelo vrednot državljanska vzgoja. Spremlja jo kult države, poudarjen z njegovo potrebnostjo, povezan s kultom voditelja in družbeno solidarnostjo. S temi stališči je bil povezan negativni odnos do spolitizirane mladine in njenega individualizma. V šolah so dopuščali le nekatere otroške in mladinske organizacije (npr. skavti). Vpliv uradne ideologije je zlasti močno deloval na osnovno šolstvo, skoraj izključno javno (Araszkiewicz 1979).

Kljub nasprotovanju družbene levice, ki je zagovarjala laično šolo in ločevanje cerkve od države, je v mednarodni Poljski zmagala koncepcija o raznolikosti veroizpovedi v šoli s priveligiranim položajem katoliške cerkve in obveznim uvažanjem v šole verskega obreda (skupne molitve, zahajanje v cerkev, šolske reko-lekcije ipd.) Na območju šole so delovale tudi verske organizacije.³

Povzetek in sklepi

Kot so pokazale raziskave, je v delavski družini prevladovala nezavedna vzgoja stališč in navad otroka. Izročilo — kot je to označila A. Kłosowska (1982) — male kulturne tradicije, to je izkušenj družinskih članov ali družinska inačica običajev, ki so bili v delavskem okolju splošno priznani. Ti pogledi, vednost, ocene in norme, utemeljeni v družini, so nato vplivali na vedenje v širši družbeni skupnosti.

² Vrtec se v začetku ni brez razloga imenoval »zavetišče».

³ V Lodžu je še posebej živahno deloval evharistični križarski pohod, ki je združeval otroke (Plucińska 1987).

Med predpostavljene vrednotami so prevladovala take kot spoštovanje avtoritet, samodiscipline, ki jo je sestavljal občutek odgovornosti in dolžnosti, kaznivosti in poštenosti v medčloveških odnosih. Sestav teh vrednot ni prijal razvoju individualističnih stališč. V družini uveljavljano obnašanje je bilo v pretežni meri odraz tradicionalnih stališč, prilagojenih v manjši meri spremenjenim pogojem mestnega življenja (zaposlitev zunaj doma, drugačne stanovanjske razmere, prostorska struktura mesta). V medčloveških odnosih so v heterogeni mestni družbi visoko cenili dobre sosedske odnose, predvsem v okviru naseljene hiše in v krogu svojega razrednega okolja.

V obdobju velike svetovne krize (1929—1934) vsi delavski otroci v Lodžu sicer res niso končali osnovne šole, starši so jemali iz šole predvsem otroke, ki so prekoračili starost obveznega šolanja, da so lahko začeli delati in pomagati pri vzdrževanju družine, pa vendarle je na splošno v delavski družini zrasla dojemljivost za vrednost izobrazbe, predvsem osnovne.⁴ Šola je podobno kot družina zahtevala poslušnost, disciplino in spoštovanje avtoritet, pri tem pa domačo tradicijo bogatila z narodnostnimi in državotvornimi vrednotami. Z državno šolo se je širila družbena solidarnost, ki je nasprotovala razrednim težnjam, s katerimi se je otrok lahko srečal v proletarskem okolju. Šolska vzgoja je utrjevala tudi verske poglede.

Tema dvema prevladujočima vzgojnima okoljema je v določeni meri nasprotoval vpliv vrstniškega kroga. V tem krogu se ni odvijalo le kulturno izročilo, zadevajoče neposredno igro, ampak tudi poznavanje mestnega okolja in njegovih problemov. Prepuščenost otrok brez stalnega varstva je v njih izgrajevala samostojnost in iznajdljivost. Življenjska samostojnost je pospeševala osamosvajanje od staršev. Opazovanje mestnega okolja je odpirala možnost oblikovanja novih avtoritet, ki so pogosto spodbujale deviantno vedenje. Mesto je tudi otroku ponujalo priložnost navezovanja novih stikov in opazovanja novih položajev, kar je mestnemu otroku kljub težkim življenjskim pogojem dajalo več priložnosti za širjenje vednosti in zbuvalo v njem večji pogum in odprtost na spremembe, kot pri vaškem otroku. Vendarle pa je imel možnost popolnoma pretrgati z avtoritetami in tradicionalnim sistemom vrednot predvsem mladina, ki je bila neodvisna od doma staršev, pa tudi takrat je prekinitvi s tradicijo nasprotovala avtoriteta vere in pogosto na delovnem mestu — kot opozarja F. Gross (1986, 330) — hierarhična odvisnost od starejših predpostavljanih in delodajalcev.

EDUCATION OF A WORKING CLASS CHILD

S u m m a r y

The First part of the article presents the surroundings in which the process of education of a working class child took place in the interwar period (1918—1939) in Łódź.

Having characterized the dwelling conditions, places of rest, education and play of children and having established who and in what way took care of children in different periods of their age the author analyses the influence of the three basic educational milieus: family circle, companions at the same age, school. The author states which educational principles, personal models, hierarchical values determined the educational activities of each of these circles. She tries to answer the question which educational behaviour resulted from conscious purposeful activity and which was the outcome of the continuation of the traditional models. Finally, she comes to a conclusion that education in the family circle strengthened traditional attitudes (respect for authorities, discipline) mostly in a non-reflexive way. The influence of school was similar, the only difference being that school added nation- and state-building elements to the home traditions. On the other hand, the influence of companions at the same age was — to a certain extent contrary. Children devoid of constant care were getting acquainted with the peculiarities of the city life by themselves in an uncontrolled way thus becoming independent of the traditional authorities and systems of value.

⁴ Kljub temu, da je delavec v mestu mnogo lažje poslal otroke v srednjo šolo kot kmet. Premisleka vredno je dejstvo, da med delavci redko zasledimo stremljenje po srednji ali višji izobrazbi.

DOMAČIN IN TUJEC V MESTNEM OBMOČJU

Ewa Grażyna Karpińska*

UDK 39:314.727.2(438)

KARPIŃSKA Grażyna Ewa: Domačin in tujec v mestnem območju. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62=27(1991)1, str. 43—47.

Izvirnik v slov, povzetek angl, izvleček v slov in angl.

Predvidevajoč, da je kriterij področja osnoven, želi avtorica tega članka odgovoriti na vprašanje, kako vpliva na način pojmovanja »domačinov« in »tujcev« poljske delavske sredine v Lodžu mestno okolje. Razlaga odnos »domačin-tujec«, pri čemer upošteva bivalno skupnost, seveda le, če je obdobje skupnega bivanja dovolj dolgo trajalo, obseg kontaktov v družinskem krogu, sosesčini in lokalni skupini.

UDC 39:314.727.2(438)

KARPIŃSKA Grażyna Ewa: A local and a stranger in the Area of the town. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62=27(1991)1, p. 43—47.

Orig. in Slovene, summary in Engl, synopsis in Slovene and Engl.

Assuming the area criterion as the basis the author of this article wants to answer the question: How does the area of the town influence the way a local and a stranger are felt by the Polish labour milieu of Łódź. She interprets the relations a local and a stranger taking into account the community of residence (of course, if the period of coexistence with the community was appropriately long), the range of contacts in the family circle, neighbourhood and local group.

Mesto predstavlja svojevrstni prostor, v katerem prihajajo ljudje v medsebojne stike in vzpostavljajo medsebojne odnose. Poleg znanih stalnih oblik družbene povezanosti, ki temelji na sorodstvu, sosedstvu, skupnem kraju bivanja, prihaja tudi do naključnih in bežnih srečevanj; poleg stikov s sosesčani se pojavljajo tudi stiki s tujci, prišleki. Taki stiki so ena od sestavin mestnega življenja in predstavljajo temelj za kategorizacijo dveh značilnih tipov družbenega odnosa: odnos do domačega in tujega.

Kategoriji »domač« in »tuj« sta pojma, pri katerih imamo opraviti z različnimi kriteriji, na osnovi katerih določena družbena ali etnična skupina ločuje med tistimi, ki spadajo vanjo in tistimi, ki ne. Med drugim so to naslednji kriteriji: teritorialni, etnično-narodni, stanovsko-razredno-poklicni, jezikovni, verski (Stomma 1986, 56—63; Mirga 1988, 103—106). Ker se v referatu ukvarjam s teritorialnim kriterijem, skušam odgovoriti na vprašanje, kako mestni prostor vpliva na zaznavanje domačega in tujega v okviru poljskega delavskega okolja v Lodžu. Ta kriterij je zajet zlasti s skupnim krajem bivališča (pri ustrezno dolgem obdobju sožitja prebivalcev). Poleg tega lahko pri interpretaciji odnosa med domačinom in tujim upoštevamo območje stikov v krogu družine, sosedov in v lokalni skupnosti. Vsako od teh razmerij določa drugačno vrsto in raven družbenih vezi, označuje drugačno območje »domačega« in »tujega«¹.

* Grażyna Ewa Karpińska, Poljska

¹ Na to je opozoril F. Znaniecki, ko je zapisal: »En sam človek ali skupina (. . .) lahko ima v določenih okoliščinah lastnosti (tujosti, op. F. K.) v drugačnih pa ne« (Znaniecki 1930/31, 185)

V medčloveških odnosih že dolga stoletja znano načelo delitve na domače in tuje je veljalo za osnovno normo, ki je opredeljevala način ravnanja ljudi, ki so se s podeželja preseljevali v Lodž. Prišleki so svoje prve korake usmerili k »domačim«, tistim, ki so se prej preselili v mesto in se zaposlili kot delavci v mestnih tekstilnih tovarnah. Najpogosteje so to bili člani najbližje družine, nato bližnji in daljnješi sorodniki, sosedi in tudi rojaki iz iste fare. Taki ljudje so navadno zagotavljali pomoč pri iskanju dela, prišleka pa so tudi sprejeli za toliko časa, dokler si ni našel stanovanja ali vsaj kotička za spanje. Zaradi takega družinsko-sosedskega značaja preselitev je bilo priseljencu laže zlasti v začetnem obdobju bivanja v mestu, kjer niso bili tuji le ljudje, temveč tudi vse okolje, nove so bile tudi razmere v drugačni organizaciji dela in prostega časa: dajal je občutek večje samozavesti, omejeval občutek osamljenosti.

Za svežega priseljenca je bil v mestu tujec vsak neznan prebivalec in tudi tisti, o katerem je vedel le malo. Taki ljudje so zbujali nezaupanje, treba se jih je bilo držati od daleč, jih od daleč opazovati in z njimi na delovnem mestu ali v kraju bivališča po nepotrebnem ne navezovati ožjih stikov. Šele pobilžje spoznavanje »mestnih«, pri čemer so veliko pripomogli »domači«, je postopno odstranjevalo bariero tujosti. Zdi se, da je ta bariera krepila stike s podeželjem, zlasti tistih priseljencev, ki v Lodžu niso imeli nikogar od najožje družine.

Družinske migracije v Lodž so bile osnova za ohranjanje stikov med domačimi v novih razmerah: med sorodniki in družinami. Pogosto so se v eni od mestnih četrti zbrale številne sorodstvene družine, povezane z močnimi. Te vezi so se razširile na bližnje in daljnješe sorodnike. O tem pričajo sporočila o pogostnosti vzajemnih stikov v družinskem krogu, predvsem v času koledarskih in družinskih praznikov ter ob nedeljah. Kljub temu so v družinskem krogu prihajali do izraza občutki domačnosti in tujosti. Niso bili sicer enaki z identifikacijo »tujega« kot drugačnega po zunanosti, ampak so določali njegovo vrednost, rang, moralno-etične lastnosti. Najintenzivnejše stike so vzdrževali s tistimi člani družine, ki so stanovali v istem naselju, s tistimi pa, ki so bili prostorsko oddaljeni, so imeli »praznične« stike.

Za delavce, udomačene v Lodžu, je bil tujec vsakdo s podeželja, katerega drugačnost je bila očitna. Zunanje znamenje drugačnosti je bila obleka, na kateri so bili pogosto vidni elementi narodne noše, ki so kazali na vaški izvor lastnika. Poleg tega je na nemestni izvor kazal tudi jezik (raba narečja), včasih tudi polt (*zaripel fris in ožgan nos*). Celo tisti, ki so izvirali s podeželja, so prišleke kritizirali zaradi njihove podeželske zunanosti in govora, jim očitali omejenost, se jim posmehovali in jih obkladali s prezirljivimi vzdevki, kar je često povzročalo prepire. Razlog za dodatna nasprotja so bile občasne težave z zaposlitvijo. Priseljeno prebivalstvo je sprejemalo vsakršne pogoje, ki so jih postavljali delodajalci, da bi le mogli ostati v mestu in se jim ne bi bilo treba vrniti na vas. Tako so pogosto sprejemali delo v času stavk in s tem predstavljali pomembno konkurenco za delavce iz mesta, ki so v takem ravnanju videli kršitev solidarnosti in ogrožanje svoje eksistence. Vaško prebivalstvo, ki jih je družina preskrbovala z živem, je bilo navadno v boljšem položaju kot delavci, ki so že dolgo prebivali v mestu. Nekateri so od doma dobivali perutnino ali mlečne izdelke, kar jim je omogočalo preživeti težke čase in si pridobiti naklonjenost uradnikov, ki so v tovarni odločali o sprejemu na delovno mesto. To je poglobljalo splošno nenaklonjenost starih delavcev do prišlekov.

Človek ne živi v mestu kot celoti, ampak na njegovem razmeroma majhnem delu. Zato so njegovi družabni stiki pogosto omejeni na ožje, strnjene družbene

¹ Domotožje je povzročalo, da so takoj, ko so imeli pogoje za to (denar, čas, oddaljenost), obiskovali domači kraj. To je bila tudi priložnost, da so se ponašali s svojo »neodvisnostjo« in »boljšimi« življenjskimi pogoji v mestu (Lechowa 1987, 159–180; 1973, 75–78). Sčasoma so stiki z vasjo stabeli (navadno so popolnoma izginili pri drugem rodu) razširili pa so se drugi stiki, o čemer bo govor v nadaljevanju članka.

skupnosti (Węgleński 1983, 47). Razmeroma enovit sestav prebivalstva mestnih četrti v Lodžu je delavce prisilil k življenju v lastnem, do določene mere družbeno izoliranem okolju. Vrh tega je omogočal nastajanje trdno povezane lokalne delavske skupnosti oz. tiste, katere osnovo je predstavljalo skupno bivalno nasevlje in uporabljanje določenega zemljišča. Večina delavcev Lodža je vse svoje življenje prebivala v eni (»svoji«) mestni četrti. Bili so nanjo zelo navezani, bolj kot na delovno mesto (prim. Hoggart 1976, 89), poznali so jo do podrobnosti in dobro so se medsebojno poznali in ločevali: »Vsakdo loči masko domačina od tuje maske« (Kamińska 1988, 490). Prebivalcem posameznih četrti so dajali določena imena, npr. za prebivalce Balut, sta značilna Baluciara in Bałuciar, Widzewa — Widzewiok, Chojen — Chojniuna in Chojniak. Nekateri od teh so bili nepriljubljeni in so se jim drugi izogibali. Zlasti so bile na slabem glasu Chojne, v katerih je prebival pretežno lumpenproletariat, in Balute — naselbina revščine in kriminala.³ Te klateže in huligane je bilo moč spoznati po načinu obnašanja in obleki. Bili so »drugačni«, kajti s svojim vedenjem so kršili osnovne vrednote skupnosti.

V okviru četrti so obstajale manjše ekološke enote, katerih nastanek je mogoče ločiti v zgodovinskoprostorskem razvoju mesta. To se je odražalo v imenih, kakršna so jim dajali prebivalci, npr. v mestni četrti Widzew lahko ločujemo dve sosednji območji, imenovani: Górka, Doł, Szlezyn, Księży mlin. Njihovi prebivalci, ki so bili pogosto zaposleni v eni tovarni, so imeli občutek »drugačnosti« v odnosu do delavcev iz sosednjih območij (Gogolewska 1984, 17—20). To je izviralo iz zunanjih značilnosti med sabo ločenih podčetrti, takih kot je vrsta gradnje (tovarniško naselje ali najemniške hiše) in s tem povezani stanovanjski pogoji (Karpinska 1989, 30—36) ter iz značilnih vezi med delavci, stanujočimi v posameznih četrtih: občutek notranje skupnosti interesov in podobnosti v načinu življenja. Stanovanja v tovarniških naseljih so bila večja, v nekaj primerih najdemo v teh naseljih prostore za pralnice in celo likalnice; stanovanje v takem naselju so dobili delavci, ki jih je tovarna najbolj potrebovala — to jim je dajalo občutek življenjske gotovosti (niso bili reducirani), česar v obdobju med obema vojnama niso mogli imeti drugi delavci. Zato je stanovanje v naselju s takim statusom veljalo kot neke vrste nagrada in napredovanje v delavski hierarhiji. Vse to je krepilo občutek notranje solidarnosti s tam stanujočimi delavci in občutek »drugačnosti« nasproti sosednjim delavskim zbirališčem. Raziskave, opravljene v Księżym mlinu — naselju hiš, ki jih je zgradil K. Scheibler, lastnik ene od največjih mestnih tekstilnih tovarn, so pokazale, da so njegovi prebivalci veljali med drugimi delavci, stanujočimi v okolišnih četrtih, za posebno, »drugačno« skupnost. O tem med drugim pričajo nazivi za prebivalce Księżega mlina: »Scheiblerjevi vnuki«, »Scheiblerjevi gojenci« ali bolj pejorativno »Scheiblerjevi hlapci« (Gogolewska 1984, 20).

Različni kraji (območja) prebivanja delavcev Lodža so porajali med drugim nastanek antagonizmov, ki so se najostreje zarisovali v odnosih med otroki in delavsko mladino. Z »drugačnimi« se niso hoteli igrati in jim niso dovolili igrati se na »svojem« dvorišču, najpogostejši razlog za prepire in celo spopade so bili spori za dekleta. Fante iz sosednjega območja so »pozdravljali« s pestmi ali kamenjem.

Posamezne ekološke enote so prostorsko pogosto združevale zelo številne skupine delavskih družin, ki so se med sabo poznale in vzdrževale medsebojne stike. Pri tem je šlo za različne tipe stikov in odnosov med sosedi in znanci, kjer so zlasti določena območja, kaj so »naši« in kaj »tuji«. To je še posebej veljalo za tovarniška naselja, v manjši meri za najemniške kasarniške hiše, v katerih je stanovalo izključno delavsko prebivalstvo, sosedske vezi med njimi pa je krepilo delo v isti tovarni. Uporaba skupnih prostorov (likanje, pranje, podstrešja), skup-

³ Ta se je začela od trenutka, ko je carska uprava določila to območje kot kraj stalne naselitve bivših kriminalcev.

nih hodnikov in sanitarij, zaprtih dvorišč, je ustvarjala možnost za pogostejše stike med stanovalci hiš ali naselja, sproščalo visoko stopnjo odkritega vedenja, ustvarjanja sosedskih stikov in občutja stanovanjske skupnosti. Poleg sosedskih odnosov, temelječih na izkazovanju vzajemnih uslug (območje zvez in poznanstev), nastopa tudi element sosesčine v skupnem udeleževanju obredov in »obveščanju«.

Prva od omenjenih oblik sosesčine, pri kateri se izmenjuje usluge in pomoč, predstavlja krog družin, ki stanujejo prostorsko najbližje. To so bili stanovalci istega hodnika, večkrat tudi cele hiše, pa tudi nekatere od delavskih družin, stanujočih v sosednjih hišah (to velja zlasti za hiše v strnjених naseljih, ki so jih zgradili tovarnarji). Imeli so vlogo zaupnikov, svetovalecev, tistih, ki so priskočili na pomoč v krizah, bili zraven v življenjskih stiskah in domačih veseljih, pri praznovanju in družinskih obredih. Tako sosedstvo se je kazalo skoraj v vsaki podrobnosti vsakdanjega življenja. Bližina in stalen vpogled ni dopuščal prikrivanja in izolacije, kar sicer tudi ni bilo zaželeno. Če je kdo omejeval poseganje sosedov v svoje življenje, je zbujal nenaklonjenost in omalovaževanje, bil je izključen iz družabnega življenja skupine in bil postavljen v položaj »tujega«.

Območje sosedstva, temelječega na obrednem poznanstvu so sestavljali ljudje, ki so se poznali in se med seboj pozdravljali. »Sosedstvo obveščanja« pa je značilna določena vednost o sostanovalcih na določenem območju (ulica, naselje), o nedelavskih družinah (»drugačnih«), stoječih na višji stopnji družbene hierarhije. To so bili inženirji, vodje tovarn, tehniki. Te zadnje oblike sosedstva so dajale občutek bivanja med pomembnimi ljudmi in znanci. Razredni tujec je bil tako udomačen.

Ena od značilnih lastnosti Lodža je bilo mešanje industrijskih območij s stanovanjskimi naselbinami. Precejšen del osebja posameznih tovarn so predstavljal delavci, ki so stanovali v isti četrti, v kateri so bili njihovi delovni obrati. Delavci so večino dneva prebili v tovarni. Tam so nastajale različne družbene vezi, ki so imele tudi označene kroge domačih in tujcev. Med tam zaposlenimi delavci so v vrednostnem sistemu visoko kotirale oblike solidarnosti in kolektivizma. O tem je med drugim pričal boj proti nesolidarnim stališčem in ravnanju, ki je ogrožalo vezi delavske skupnosti. To se je izražalo v različnih oblikah označevanja in obračunavanja s stavkokazi in ovadui, ki jih je skupnost takoj izločila v položaj »drugačnega«. V tovarni je bil »domač« kolega delavec v obratu, »tuj« pa tovarniški nadzornik in lastnik. To razlikovanje je nastalo, ker je lastnik tovarne določil model delavca, ki se popolnoma podreja podjetniku in je brez lastne individualnosti. Vendar pa je lahko bil lastnik — »tujec« — zunaj tovarne »udomačen«. O tem pričajo spominske zgodbe o fabrikantih, ki krožijo v delavskem okolju, v njih je jasno izražen odnos delavcev do lastnikov tovarn, njihove neposredne oznake in ocene teh ljudi (Wasiak 1988). Po mnenju delavcev je »udomačen« fabrikant znal pravično oceniti dobro delo, strokovnost, pokazal je zanimanje za življenjske razmere svojih delavcev in si celo prizadeval, da bi jim omogočil zabave. O frabrikantu so govorili »naš fabrikant« včasih s ponosom in zadoščenjem. Zdi se, da so bile take sodbe, ki so se sicer lahko precej razlikovale od resnice, rezultat poistovetenja tovarnarja s tovarno v očeh delavcev. Tovarnar — lastnik podjetja je prek tovarne vplival na vsa življenjska področja delavcev. Tovarna, posebej še večja, je dajala delavcem, ki jih je najbolj potrebovala, stanovanje, organizirala tovarniške trgovine, jim zapolnjevala prosti čas s programom v tovarniškem gledališču, nastope tovarniškega orkestra, športna in glasbena društva.

¹ Raziskovanje med temi tremi sosedskimi območji najdemo v jedru razprave J. Turowskega o strukturi družbenih odnosov (Turowski 1978, 205–219).

² Obširneje opisuje značaj in vsebino te oblike sosesčine na Ksiezem miłnu H. Gogolewska (Gogolewska 1984, 25–31).

V povzetku lahko postavimo domnevo, da je razlikovanje domačega in tuje-
ga, ki nastopa znotraj poljskega delavskega okolja, izražalo dva procesa. V pr-
vem je »drugačen« izveden v ločljivo kategorijo: »domači« (prebivalec Lodža) —
»tujec« (priseljenc v mesto), v drugem je bil »drugačen« razpoznaven, a ni bil
nujno prejet kot tujec. Njegova drugačnost je izvirala v glavnem iz prostorske
izolacije, ki se je izražala v sklenjenosti in monolitnosti zgradb (nekatera tovar-
niška naselja) in iz privilegiranega socialnega položaja v primerjavi s sosednjimi
delavskimi okolji. Za tujca ni veljal le zaradi tega, ker je bil statusno drugačen
(nedomač), ampak tudi (ali izključno) zato, ker je s svojim delovanjem kazal zna-
čilnosti, ki so kršile osnovne vrednote skupine.

A LOCAL AND A STRANGER IN THE AREA OF A TOWN

Summary

Categories »a local« and »a stranger« are a sphere where various criteria are visible,
criteria on the basis of which a given social or ethnic group differentiates those who belong
to it and those who do not. In this article concentrating on the area criterion I try to answer
the question how the area of the town influenced the way »locals« and »strangers« were felt
by the Polish labour milieu of Łódź. This criterion was expressed by the community of resi-
dence (of course, if the period of coexistence was appropriately long). Furthermore, While
interpreting the relations a local and a stranger I take into account the sphere of contacts
in the family circle, neighbourhood and local group. Each of these spheres has defined a
different kind and level of the community spirit, different circle of »locals« and »strangers«.

Concluding I put forward a hypothesis that the differentiation between locals and
strangers made by the Polish labour milieu reflected two processes. According to the first
one others were reduced to disjunctive categories: »Locals« (residents in Łódź) — »strang-
ers« (newcomers to the town); according to the second one »others« did not necessarily
have to be experienced as strangers. Their difference resulted mainly from territorial isola-
tion expressed by the uniformity and high density of the dwelling houses (the housing es-
tates adjoining the factory) and privileged — in comparison with the neighbouring labour
milieus — living standards. They were recognized as »others« not only because they had
another status (non-resident) but also because their actions showed characteristics violat-
ing the basic values of the group.

OSKAR KON V USTNEM IZROČILU DELAVCEV TOVARNE WIDZEN

Maria Lukowska*

UDK 334.722(438 Lodž):929 Kon Oskar

LUKOWSKA Maria: Oskar Kon v ustnem izročilu delavcev tovarne Widzen. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, str. 48—53.

Izvirnik v slov., povzetek v angl., izvleček v slov. in angl.

Članek je posvečen značaju Oskarja Kona, lastnika tovarne Widzew v Lódžu v dobi med obema vojnama. Kot gradivo za svoje raziskave uporablja avtorica ustna izročila kot so spomini, legende, govornice in anekdote o lastniku tovarne. Na osnovi tega gradiva izbere teme, ki so pri delavskih krogih najbolj razširjene. Nato prikaže mehanizem delovanja značaja v zavesti delavcev. Z označitvijo odnosa lastnik tovarne—delavec poskuša prikazati vzroke za Konovo nepopularnost med delavci tovarne Widzew.

UDC 334.722(438 Lódž):929 Kon Oskar

LUKOWSKA Maria: Oskar Kon in the narrative tradition of the Workmen of the Widzew factory. Časopis za zgodovino in naravoslovje, Maribor, 62 = 27(1991)1, p. 48—53.

Orig in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

This article is devoted to the character of Oskar Kon, owner of the Widzew factory in Lódž in the interwar period. The author uses oral narratives such as reminiscences, legends, gossips, anecdotes about the factory owner as the material for her research. On their basis she selects themes which are the most popular with the labour milieu. Next she shows the mechanisms of functioning of the factory owner's character in the workmen's consciousness and through defining the relation — factory owner — workman she tries to present the reasons for Kon's unpopularity among the workmen of the Widzew factory.

Svoje preučevanju pripovedi o tovarnarjih v Lodžu sem v zadnjem času nadaljevala v delavskem okolju nekdanje Widzewske manufakture¹, danes imenovane Zavod za bombažno industrijo 1. maj. Lastnik tovarne je bil od leta 1922 do izbruha druge svetovne vojne Oskar Kon vel Ošer Kohn — v zgodovini mesta Lodža izredno zanimiva in pestra osebnost. Njegovo življenje je služilo za snov dveh knjižnih biografskih upodobitev in popularnega romana, ki ga je leta 1931 v nadaljevanjih prinašal »Dziennik Łódzki«. Moja naloga je bilo ugotoviti, ali ob koncu osemdesetih let dvajsetega stoletja med delavskim prebivalstvom še obstajajo kakšni sledovi o nekoč živi legendi Kona, in če so, predstaviti to osebnost na osnovi ohranjenih pripovedi tako, kot jo vidijo pripovedovalci. Andrzej Izerski je v knjigi »Widzewski glavar«, posvečeni osebnosti Kona, na osnovi spominov skupine starih delavcev Widzewske manufakture ugotovil, da v šestdesetih letih ni obstajala več nobena legenda o Konu niti med delavci njegovih tovarn niti kjerkoli drugje v Lodžu (Izerski 1964), čeprav je bila še pred desetimi ali petnajstimi leti tu in tam prisotna. Moj namen je bil preveriti to ugotovitev na podoben način kot v primeru zbiranja gradiva o poznanskih družinah med delavci današ-

* Maria Lukowska, etnolog, Univerza Lodž, Poljska

njih ZPB »Poltex« leta 1986². Vendar sem morala pri preučevanju pripovedi o Oskarju Konu upoštevati, da se delavsko okolje Widzewske manufakture razlikuje od tistega v ZPB »Poltex« (d. I. K. Poznański) in označiti njegovo osebnost, ker ima neposredni vpliv na samo pripoved, in upoštevati folkloro tega središča na sploh. Okolje Widzewske manufakture ni bilo nikoli v tolikšni meri homogeno, kot so bili poznanjski tovarniški zavodi ali pri Scheiblerju in Grohmanu, kjer lahko celo danes ločimo cele sisteme zasebnih in poklicnih soodvisnosti, ki temeljijo na sosedskih zvezah, pogojeni pa so s stanovanjem delavcev v družinskih hišah (Gogolewska 1982). Tu imamo opraviti s precejšnjo prostorsko razpršenostjo, kajti delavci niso nikoli stanovali v svojih družinskih hišah, ampak v najemniških, kjer je bil nižji standard in so bile med seboj bolj oddaljene³. Po vojni se je večina delavskih družin preselila v barake na ulici Rdeče armade, v katerih je pred vojno stanovalo tehnično osebje, med okupacijo pa — nemška tovarniška uprava. Okoli widzewske manufakture se ni izoblikoval tako močan sistem sosedskih odnosov, da bi lahko njegove sledove našli še danes. Tak položaj je neposredno vplival na mehanizem prenašanja tradicije v tem okolju in kar temu sledi, na stanje pripovedi o tovarnarju Oskarju Konu. Ker ni bilo pogojev, ki bi omogočali ohranjanje ustnega izročila, bi mogli po eni strani pričakovati, da bo legenda o Konu povsem izginila, po drugi pa je zbujal optimizem obstoj monografskih predstavitev te izredno zanimive osebnosti, ki bi lahko oživljale nastajanje sekundarnih, izhajajočih iz literarne pripovedi o tem tovarnarju. Rezultati mojih raziskav pa so pokazali, da so vendarle, čeprav legenda kot fabularna, pripovedna celota o Konu ne obstaja, še naprej nahajajo v narativni tradiciji delavcev Widzewske manufakture pripovedi ali zgolj informacije o tovarnarju in njegovi družini, vpleteni v spomine pripovedovalcev iz življenja v času med obema vojnama. Te pripovedi so organizirane v določene fabulativne sklope, ki sem jih hotela, tako kot v primeru poznanjske povesti, ločiti med seboj. Med splošno znanimi zgodbami lahko opazimo take, ki opisujejo zunanji videz Oskarja Kona in poteze njegovega značaja; začetek, potek in konec njegove kariere v Lodžu; najbližje okolje tovarnarja; njegova sinova; dogodke, ki jih je posredno ali neposredno povzročil Kon in končno njegov odnos do delavcev.

V zgodbah o začetkih Konove kariere je očitna vzporednost s pripovedmi o začetkih kariere Izraela Poznanjskega (Wasiak 1988). Vendar, če je v prvem in drugem primeru fabrikant začenjal svojo kariero od trgovanja s cunjami, se njegovo ravnanje na poti do pridobitve bogastva zelo razlikuje:

- »Stari Kon je potoval in prodajal kunje, pozneje pa se je dokopal do tolikšnega bogastva. Oče mi je pripovedoval, da je špekuliral z delnicami WiMy (Widzewske manufakture — op.p.), ki je prej pripadala Kunitzerju in Heinzlu.« (AZE.B.4616)
- »Kon je obogatel s cunjami — so pripovedovali ljudje.« (AZE.B.4609)
- »Oskar Kon je obogatel z vrečami iz jute, ki jih je odkupoval od Kunitzerja in potem prodajal drugim. Za Kunitzerjevih časov so Kona prijeli za ovratnik in ga vrgli iz tovarne, med prvo svetovno vojno je špekuliral z akcijami Kunitzerja in sčasoma prevzel vso tovarno.« (AZE.B.4611)

Če se v poznanjskem primeru podatek o trgovanju s cunjami razhaja z resničnostjo, pa je v primeru Kona utemeljen v zgodovini. Leta 1887 je Juliusz Kunitzer napravil Kona, nekaj let prej pa njegovega očeta Lewija, za glavnega prevzemnika ostankov Widzewske manufakture in mu jih dovolil prodati. Dejansko je bil to zelo dober posel, kajti imeti koncesije je pomenilo isto kot imeti monopol nad to dejavnostjo in prosto določanje cen (Lesman, 1967). Potemtakem je po mnenju pripovedovalcev Poznanjski gradil svoje bogastvo na poštenem delu, varčevanju in z modro finančno politiko, Kon pa ne z delom, ne z varčevanjem, temveč s špekulacijo:

— »Tu v WiMy je bila nekoč delničarska družba. Kon je pokupil te delnice in postal predsednik in solastnik. Njegov oče je zbiral take ostanke blaga. Navaden Židek, trgovanje, posel. Bil je še kar premožen, ko je ugledal to tovarno, pa reče sinu — midva se le drživa tega posla, tako je potem bilo. Imela pa je tam posle italijanska delnica, baron Tafani. No in tako je pozneje on (Oskar Kon, op.p.), predsednik, Maks (sin O. Kona — op.p.) — direktor, drugi direktor zet, zet Bieluszowski spet tretji direktor — no, pa so si prisvojili to fabriko s svojimi ljudmi.« (AZE.B.4613)

Po mnenju pripovedovalcev način, kako je Oskar Kon prišel do imetja, ne more biti vzor za posnemanje, ker ni sam gradil svojega imetja, ki ga tu enačijo s tovarno, ampak ga je prevzel od njenih zakonitih lastnikov na ne najbolj pošten način. Hkrati lahko opazimo, da pri opisih poti do bogastva Oskarja Kona radi opozarjajo na njegov židovski izvor. To, da je Kon Žid, ga nekako določa za ukvarjanje z nepoštenimi posli. Pripovedovalci vidijo vir tovarnarjevih dohodkov v politiki izkoriščanja delavcev Widzewske manufakture (— »Stari Kon, ti je bil Židek — odtegoval je delavcem mezde, kadar je le mogel« (AZE.B.4608)) ali v odnosu do same tovarne. Po njihovem mnenju Kon za tovarno ni skrbel, ampak jo je samo izkoriščal za povečevanje svojih dohodkov. Zato se ni pomišljal povzročiti požara v predilnici bombaža, ker je ta, po njegovem mnenju prinašala premajhne dobičke, hotel je pa dobiti vsaj denar iz zavarovanja (4614) (— »Tam je bilo tako spretno urejeno, tako lepo je gorelo, da tile gasilci niso imeli kaj delati, pa se je potem razširila govorica, da je sam podtaknil ogenj in dejansko je bil ogenj podtaknjen, da bi lahko postavil nove stroje. Asekuracija mu bo to vse vrnila« (4613), ne da bi ga skrbelo usoda delavcev, ki so bili v njej zaposleni in so izgubili delo. Že po teh primerih, vzetih iz pripovedovanj, lahko sklepamo, da v zavesti pripovedovalcev Oskar Kon poseblja predstavo o Židu — sleparju in izkoriščevalcu (Hertz 1983), pa tudi »slabem fabrikantu«. Za to zadnje dajejo pripovedovalci primer slabega delovanja Widzewske manufakture v primerjavi z drugimi tovarnami v Lodžu.

— »Kon je, če je bilo treba, gonil tovarno dva, tri dni v tednu. Vse je bilo odvisno od njegove dobre volje.« (4616)

Podobno mnenje zagovarjajo drugi pripovedovalci (4611, 4612, 4615). Vendar pa slabo tovarnarjevo ravnanje ni zmanjševalo njegovega bogastva, ampak ravno nasprotno. Pripovedovalci, katerih večina se ne razume na ekonomsko-finančne zadeve, so vendarle opazili nenehno rast tovarnarjevega bogastva in spoznali, da gre to na račun delavcev. Legendarnega Konovega bogastva niso merili le po Widzewski manufakturi, ampak tudi po njegovi palači na Targowi ulici (4616, 4615), trgovini »Konsum«⁴, v kateri je fabrikant določal cene blaga, tisti, ki so za to vedeli, pa tudi zlato v švicarskih bankah (4612). Kazalec Konovega premoženjskega statusa je bil za delavce njegov avto (4616), služabnice, zaposlene v palači in lakaj (84610), kočija, s katero se je vozil na delo (4608) in končno zlato, ki naj bi ga sam Kon ali njegov sin Maks prevažal čez mejo v avtomobilskih gumah (4617, 4614, 4616, 4613, 4608). Vendar pa Konovo bogastvo ni bilo glavni vzrok antagonizmov med delavci, ampak je bilo, po mnenju pripovedovalcev, sovraštvo, ki ga je do njih gojil fabrikant:

— »Je bilo to maščevanje nad delavci, nad Poljaki? (. . .) Maščeval se je preprosto zato, ker so druge tovarne delale po cele tedne, Widzewska pa dva, tri dni na teden, prav redko štiri dni. Ne spominjam se leta, v katerem sem delala ves teden.« (4612)

Ta Konova sovražnost do delavcev, ki so jo opazili vsi pripovedovalci, naj bi se pojavila po njihovem mnenju leta 1928, ob smrti njegovega sina Alberta, direktorja predilnice. Alberta je ustrelil mojster predilnice Ciesinski (Lesman, 1967; Izerski, 1964), ki je bil odpuščen z dela. Veliko pripovedovalcev, ki se spomi-

njajo in pripovedujejo o tem dogodku (4612, 4616, 4614, 4615, 4611, 4609, 4613, 4617), poudarjajo spremembo, ki je odtlej nastala v Konovem odnosu do delavcev. Nikoli jim ni bil naklonjen, od tega trenutka pa jih je začel odkrito sovražiti:

- »Kon se je po umoru Alberta maščeval nad ljudmi, v glavnem nad delavci te stare predilnice, kajti tam se je vse odigralo.« (4615)
- »Stari Kon je znorel, maščeval se je strašno nad delavci. S tovarno je šlo še slabše.« (4613)
- »Pozneje se je stari Kon maščeval nad delavci za svojega sina in zato smo mi delali le po dva dneva in še od teh dveh dnevov so nam za en dan odtegovali, ker smo živež kupovali v Konsumu, ki ga je tam na vogalu Špitalske in Rokicinske ulice odprl Konin.« (4617)

Izkoriščanje in sovražnost do delavcev, izražena v odtegovanju plače, jemanju dodatkov na zaslužek, izplačilu v bonih za Konsum, kjer je cene izdelkov dolačal sam fabrikant, in množično odpuščanje z dela brez utemeljitve — je povzročilo val delavskih uporov:

- »Kon je trpinčil ljudi, ni jim izplačeval denarja, zato so ljudje stavkali. Ko smo sedeli in čakali na denar, nas je dal politi z vodo, po stopnicah pa je prijezdila policija na konjih.« (4609)

Tako razporeženje je izkoristila Poljska komunistična partija⁵ in organizirala izbruh številnih štrajkov, od katerih sta bila največja leta 1928 in 1932. Takrat so po eni od pripovedovalk od lakote in bede izmозgani delavci vdrli v Konovo palačo in mu pojedli vse zaloge iz shrambe. Razbili in demolirali so Konsum, ne da bi kaj ukradli:

- »Gledamo, Konsum je razdejan, lutke ležijo naokrog. Nihče ni ničesar vzel, a iz shrambe so mu vse pojedli.« (4608)

Zaradi ponavljajočih se delavskih stavk v Widzewski manufakturi pod vodstvom KPP je mestna četrt dobila ime »Rdeči Widzew«. Po mnenju mnogih pripovedovalcev je Kon raje zavestno podžigal poglobljanje tega razhajanja, ko se je poleg sovražnosti ravnal tudi po svoji lakomnosti. Baje je s svojo taktiko raje izzval stavke in nered, ki jih je potem na ulicah dušila policija, kot da bi delavcem primaknil tri zlate k plači (4615). Zato tudi je po njihovem mnenju zaslužil kazen, kakršno je sodni sindikat sprejel nad Widzewsko manufakturo leta 1931 (Lesman 1967). Za pripovedovalce je bil to hkrati dokaz slabega tovarnarjevega ravnanja s podjetjem. Medtem pa je bil to nameren Konov ukrep, ki je s tem, ko se je podredil sindikatu v obdobju gospodarskega zastoja, rešil Widzewsko manufakturo kot svojo lastnino, ne da bi pri tem utrpel kakršnokoli materialno škodo. Vendar je to pomenilo precejšnje zadoščenje za delavce, hkrati pa jih je rešilo pred prisilno brezposelnostjo v obdobju gospodarske krize⁶.

Nič manjše zadoščenje za delavce ni bila usoda Kona v Lodžu septembra leta 1939. Po prihodu v Lodž so Nemci Oskarju Konu kot Židu odvzeli položaj in premoženje, v njegovo palačo na Targovi ulici pa so se vselili nemški uradniki Widzewske manufakture. Oskar Kon je bil hišnik v svoji lastni palači in pometal ulice — česar priča so bili številni pripovedovalci (4611, 4613, 4617, 4614).

- »Dali so mu židovsko čepico, v kakršni on nikoli ni hodil, kulajke, hlače. Obekli so ga kot Lazarja, kot lutka. Sam sem ga bil videl in takole sem si mislil: — Kaj te je doletelo pri tolikšnem bogastvu.« (4614) Oskar Kon pa je vendarle še sebi in svoji ženi rešil življenje v zameno za delnice Widzewske manufakture, ki jih je v Genovi prepustil Hermanu Göringu (Izerski 1964; Lesman 1967).
- »Govorilo se je, da je predal delnice WiMy Göringu. Za to so ga Nemci odpekljali v Švico.« (4611)

Pripovedovalci imajo o Oskarju Konu praviloma negativno mnenje. Če se delavci čutijo povezane s tovarno, ker jim daje zaposlitev in kruh, pa je Oskar Kon zanje tuji element. Povsem drugače je v izpovedih pripovedovalcev ocenjen

Maks Kon — Oskarjev sin. Ta je edini, o katerem pripovedovalci govorijo z naklonjenostjo in s prijaznostjo, tako kot delavci nekdanjih obratov Poznanjskega o svojem tovarnarju. Vredno si je pojasniti, zakaj je tako, saj se Maksova politika do delavcev načelno ni razlikovala od očetove. V pripovedih o Maksu Konu prevladujeta dva sklopa, prvi govori o tem, da je ustanovil športni klub RTS »Widzew« (Robotnicze Towarzystwo Sportowe — Delavsko športno društvo) in o skrbi za športnike, drugi pa o njegovem sodelovanju v verskih obredih delavcev Widzewa, čeprav je bil Mojzesove veroizpovedi. Številne pripovedi govorijo o tem, kako je Maks med procesijo vodil duhovnika pod baldahinom (4615, 4609, 4616, 4614).

— »V zadnjem letu pred vojno sem bila za Veliko noč v cerkvi in Maks je bil takrat pri oltarju. Sedel je na stolu na desni strani, na procesiji pa je vodil duhovnika pod baldahinom.« (4614)

Motiv, da je sin židovskega fabrikanta spremljal duhovnika pod baldahinom, sem srečala tudi v pripovedih o Kazimirju Poznanjskem, tudi povezanem z motivom ustanovitelja športnega kluba in gasilskega društva. Šport in versko življenje sta dve sferi, ki sta združevali tovarnarjevo zanimanje. Morebiti je bil to razlog, da so Maksu pripisovali tako imenovano skrb za delavce, kar je moglo tudi oživiti pripovedi o tem, kako je Maks skrbel za zdravje delavcev, kako jim je na primer omogočal razvijanje njihovih sposobnosti (4612, 4614). Zaradi določenih zaslug za delavske sloje se v pripovednem izročilu zmanjšuje distanca med njim in delavci. V nasprotju z Oskarjem Konom med delavskim življenjem ni veljal za tujca.

Več je dejavnikov, zaradi katerih se iz pripovedi čuti, da je Oskar Kon veljal v delavskem okolju za tujega človeka. Glavni je bil ta, da Oskar Kon ni sam ustanovil Widzewske manufakture niti tovarniškega delavskega gibanja, kot je bilo to v primeru Poznanjskega, ampak jo je prevzel od njenega pravega ustanovitelja — Juliusza Kunitzerja takrat, ko je bil značaj tovarne in delavskega zaledja že izoblikovan. Konovo tujost je poglobljajl še njegov židovski izvor, značajske lastnosti in način ravnanja, kar vse je pogojeno z njegovim rodom. Delavski življenjski svet se torej ne istoveti s Konom, ki v zgodbah uresničuje predstavo o »tujcu« tako glede na religijo, izvor, premoženje in družbeni razred (Stomma, 1986), kakor tudi v moralnem pogledu. Torej gre za povsem drugačen položaj od tistega, s kakršnim sem se srečala pri prejšnjih raziskavah. Tovarnar Poznanjski, sicer tudi Žid, je bil predstavljen kot zavetnik in varuh delavcev. Pripisovali so mu spoštljiv odnos do delavcev in njihovega dela, kar je pokazal s svojo družbeno in človekoljubno dejavnostjo. Na osnovi podobe, ki izhaja iz pripovedi, lahko rečemo, da je bil Oskar Kon popolno nasprotje Poznanjskega — »dobrega fabrikanta«.

Spominska pripoved o Konu vsebuje tako kot pripoved o Poznanjskem razen pripovedovalčevih sodb o tej osebi tudi podobo družbenega okolja Widzewske manufakture v obdobju med obema vojnoma. Če je v primeru Poznanjskega pripoved predstavljala sožitje z enakimi pravicami tovarnarjevega sveta in sveta delavcev, pa hoče v tem primeru z vso ostrino predstaviti prepad med Oskarjem Konom in delavci na vseh področjih življenja. Področje dela, ki v primeru Poznanjskega nastopa v pripovedi kot področje skupnih interesov, je tukaj izvor poglobljajočega se razhajanja in odkrite sovražnosti do tovarnarja, ki — »... ga nič ni skrbelo, kaj bo počel delavec brez dela. Konovi se niso brigali, če ljudje niso imeli česa jesti.« (4612).

Opombe

¹ Widzewska manufaktura je nastala leta 1878 na območju nekdanje vasi Widzew, ležeče ob mejah mesta Łódź. Njen ustanovitelj je bil Juliusz Kunitzer. Potem, ko je Kunitzer leta 1880 zgradil tovarno, ni pa imel obratnega kapitala, je z Juliuszem Heinzlom ustanovil prvo delniško družbo v Łódžu. Leta 1882—1900 so bila obdobje intenzivnega razvoja tvrdke, dohitela je celo raven Scheiblerjevih in Grohmanovih podjetij all I. K. Poznañskega. Po Kunitzerjevi smrti leta 1905 je postal predsednik odbora in generalni direktor widzewske manufakture Giuseppe Tanfani — Heinzlov zet. Glede na Tanfanijevo stalno odsotnost, stanoval je v Baden-Badnu, je tovarno vodil Komite pod vodstvom Oskarja Kona. Leta 1922 je Kon prevzel vse Tanfanijeve delnice in postal generalni direktor widzewske manufakture. Leta 1939 je tovarna v celoti vključena v koncern Herman Göring Werke, leta 1945, ko je podržavljena, pa se preimenuje v Zavodi bombažne industrije 1. maj. (B. Pelka, 1982, s. 155—157).

² Prim. M. Wasiak, a Reminiscence Narrative about Manufacturer Poznañski in Worker's Environment of Łódź, *Razprave Filozofske fakultete, Etnološka stičišča 1 (Zbiežności etnologiczne 1) Ethnological contacts 1*, Ljubljana—Portorož, 1988, s. 89—98.

³ Delavci Widzewske manufakture so stanovali v 178 anonadstropnih hišicah, ki jih je zgradil Kunitzer. V vsaki so stanovale približno tri družine. V nekaj večjih družinskih hišah nasproti tovarni (v ulici Rdeče armade) so stanovali uradniki, mojstri in višji mojstri — pretežno Nemci. (Lesman, 1967, 165).

⁴ Konsum je bil tovarniška trgovina, namenjena delavcem Widzewa, ki so v njej lahko izkoristili kredit, odtegnjen od plače. Pogosto so namesto denarja pri izplačilu dobili bone za Konsum. Na ta način so bili prisiljeni nakupovati osnovna živila v trgovini, kjer so bile cene višje kot drugje v mestu. (Lesman, 1967, 207).

⁵ Poljska komunistična partija je nastala 16. decembra 1918 kot partija marksistično-leninistične usmeritve. Do leta 1925 se je imenovala Poljska komunistična partija. Bila je sekcija Komunistične internacionale. Leta 1938 jo je Izvršilni komite Internacionale razpusil (Słownik Historii Polski, 1969, 147).

⁶ Leta 1929 je finančna zbornica postavila pod sekvester blagovne zaloge WiMe na račun davčnih terjatev v višini 4 milijonov zlotov. Oskar Kon je takrat obvestil upravnika zbornice, da bo tovarno (v času brezposelnosti in gospodarskega zastoja) zaprl. Tedaj je bila vlada prisiljena plačati delavcem WiMe podporo za brezposelne, ki bi bila višja od 4 milijonov. Po več let trajajočem sporu so leta 1931 za Widzewsko manufakuro imenovali sindikalno sodišče, ki je obstajalo do leta 1937 (Izerski, 1964, 158).

OSKAR KON IN THE NARRATIVE TRADITION OF THE WORKMEN OF THE WIDZEW FACTORY

Summary

This article is the second one of the series of publications devoted to the characters of the factory owners from Łódź as presented by the narrative tradition of the workmen's employed in their plants. This article is about Oskar Kon, owner of the Widzew factory in the interwar period. Oral narratives (stories, reminiscences, legends, gossips, anecdotes) about Kon as well as books about this character have served as materials for the author's researches. Applying the method of the philological analysis of the collected material the author selects the themes which are the most popular with the labour milieu thus defining the thematic layer of the narratives. Next applying the ethnofolklorist method she analyses the ideological layer contained in the stories trying to show the mechanisms of functioning of the characters of the factory owners in the workmen's consciousness. She defines the relations factory owner — workman both in the sphere of work and outside it, she presents the reasons for the antipathy to the employer which — in consequence — makes O. Kon unpopular with the workmen's circles. Comparing the results of researches concerning the character of Kon with the previous researches concerning Poznañski the author notes that the stories fulfil similar functions in both the cases. Only as far as the cognitive function is concerned they convey different information. The author states that the collected narrative material presents also the picture of the social milieu of the factory in the interwar period.

ETNOLOŠKO PROUČAVANJE GRADOVA U SRBIJI

Nikola F. Pavković*

UOK 39:711.45(497.11)

PAVKOVIĆ F. Nikola: Etnološko proučavanje gradova u Srbiji. (Ethnologische Untersuchung in Serbien.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, str. 54—60.

Izvirnik v srbohr., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Urbanog etnologiji u Srbiji prethodilo je etnografsko i antropogeografsko proučavanje varošica. Današnja istraživanja imaju dijahronijsku in sinhronijsku dimenziju. Proučavaju se prvenstveno problemi kontinuiteta i diskontinuiteta tradicijske kulture u gradu, kao i problemi adaptacije i integracije doseljenih seljaka u gradove. Teorijsko-metodološki okvirni istorijski, funkcionalno-strukturalni i komunikacijski.

UDC 39:711.45(497.11)

PAVKOVIĆ F. Nikola: Ethnological investigation of Serbian towns. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, p. 54—60.

Orig. in Srbohr., summary in German, synopsis in Srbohr. and Engl.

Before the urban ethnology in Serbia the ethnographical and antropogeographical investigation of small towns has arisen. Today's investigations comprise asynehronic and synchronic dimension. The problems of continuity and discontinuity of traditional town culture are in the state of investigation as well as the problems of adaptation and integration of immigrating peasants in towns. Theoretico-metodological frames are historical, functional-structural and communicative.

UVOD

Cilj ovoga rada jeste da se ukratko ukaže na važnije probleme i načine njihovog izučavanja u srpskoj urbanoj etnologiji. Smatram da etnologija grada kod nas, kao i u svetu, nije neka posebna etnološka disciplina. To je prosto etnologija koja proučava savremena složena (uglavnom industrijska) društva, odnosno kulturalne aspekte urbanizma. Ipak, kod nas etnologija grada ima i neke svoje osobenosti. Naime predmet njenih istraživanja je gradska sredina čiji su stanovnici većinom u prvom ili drugom pokolenju doseljeni sa sela.

Sve važnije teme etnoloških proučavanja redovno imaju neku predistoriju u istraživanju nečega sličnog s onim čime se istraživač trenutno bavi. Takav je slučaj i sa etnološkim (antropološkim) proučavanjem gradova u Srbiji. Predmet tih istraživanja nisu samo kultura i način života stanovnika gradova Srbije, već i čitave Jugoslavije i Balkanskog polustrva. Setimo se samo Cvijićevih istraživanja s početka ovoga veka o tipovima naselja i civilizacija na Balkanskom poluostrvu.

Između dva svetska rata bilo je takođe etnologa koji su doticali ovu problematiku. Tako je, na primer, Tihomir Đorđević još 1924. godine nagovestio svu slo-

* Dr. Nikola F. Pavković, Filozofska fakulteta Beograd

ženost etnološkog i istorijskog proučavanja grada. On je gotovo u binarnim opozicijama iznosio probleme jednovremenog postojanja niza vrlo različitih pojava: oblike kulture grada i njegovih institucija sa istim ili sličnim funkcijama. Đorđevićeva zapažanja se odnose na kulturalne fenomene grada iz vremena kneza Miloša. Istakao je da univerzalne ljudske tekovine poprimaju obeležja onoga naroda koji ih usvaja. Zbog slikovitosti kazivanja i pionirske prirode Đorđevićevih razmišljanja o etnološkom proučavanju grada, vredi ga citirati u celini.

»Tu u varošima su se sreli opanak i cipela, gunj i kaput, fes i šešir, bistri duh i škola, gusle i klavir, narodna pesma i pisana istorija, gedža i ćifta, naš zemaljski proizvod i evropski trgovac, Srbija i Evropa. Tu je sveži i živi duh našega naroda primio nakalamke, bojio ih svojom narodnom bojom i davao im svoj narodni karakter. Odatle, iz varoši, on ih je raznosio sve dalje i sve dublje u masu narodnu. Ovaj susret naših povarošenih seljaka sa višom kulturom, njezino srbiziranje i njezina dalja uloga je jedan veliki događaj i interesantan problem naše nove istorije«.

Govoreći, zatim o varoši kao društvenoj zajednici u vreme kneza Miloša, Đorđević dodaje:

»Novo, srpsko stanovništvo naseljavajući se po varošima ulazilo je u njih tako reći kao u gotove klupe, kojima je imalo samo da se prilagodi. Vremenom ono se i prilagodilo pa je i samo postalo pravi varošanin, čuvalo nasleđene varoške tradicije i živelo po nasledenom varoškom uređenju, koje se, naravno, bitno razlikovalo od narodnog uređenja po selima«.

Problem nastanka i razvitka »varošica« od drumskih naselja i uz mehane bio je zanimljiv za etnologe i kasnije. Milenko Filipović je čak isticao potrebu da se prouči i jedan suprotan proces: kako se u selima stvaraju »varošice«, tj. jezgra sa više funkcija: stanovanje uglednih ljudi, trgovina, sudski poslovi, kafana, škola.

Znači, i u vreme potpune orijentacije srpske etnologije na tzv. narodnu kulturu, bilo je etnološkog i antropogeografskog interesa za proučavanje gradova. Taj interes je posebno uočljiv u Etnografskom institutu SANU od 50-tih godina XX veka. Predmet istraživanja su bili manji gradovi tipa »varošice«, a zatim priogradska naselja, rudarski baseni i delovi većih gradova zvani radniške kolonije. Osnovna pažnja istraživača bila je usmerena na kompleksno proučavanje prostornog i arhitektonskog razvitka naselja, poreklo stanovništva i njegov etnički i socijalni sastav, zatim na privredu i neke etnografske karakteristike.

Veoma su značajna i istorijsko-etnološka proučavanja gradske kulture na Balkanu od XV do XIX veka, čemu je posvećen i jedan poseban zbornik radova. Tema tih istraživanja su raznovrsne, od opštebalkanskih — o gradskoj civilizaciji, nastanku gradskog patricijata, razvitku gradske uprave, štampanju i prepisivanju ćirilskih knjiga, nošnji, arhitekturi i građanskom pesništvu — do razvitka srpskog građanskog društva, pravnih običaja, marionetskog pozorišta senki i istočnjačkih nanosa u narodnim igrama gradova Srbije.

Od posebnog su značaja i etnološko-istorijska istraživanja privrede, društva i kulture naših starih gradova, a posebno Dubrovnika i Beograda u srednjem i novem veku. Pomenimo nekoliko tematskih celina: staro oružje i oružarski zanati, monografije o pojedinim odjevnim predmetima i tekstilijama, o problemu kontinuiteta u tradicijskoj kulturi, o uticaju vlasti na promene starih i stvaranje novih običaja (Đ. Petrović); uticaj vojne uniforme na narodnu nošnju (D. Nikolić); problemi iz pravne etnologije (N. Pavković); odevanje u Beogradu od 1850. do 1915. godine (M. Prošić—Dvornić) i dr. Sva ta istraživanja zasnovana su na pisanim, likovnim i materijalnim izvorima, kao i višestranom pristupu: od komparativnog i kulturno-istorijskog do funkcionalnog i komunikacijskog.

Predmet, metod i ciljevi istraživanja

Može se reći da još nisu izgrađene teorijske osnove o predmetu i načinima istraživanja urbane etnologije. Pitanje je: da li je to uopšte moguće obzirom na tako složenu društvenu, ekonomsku a često i etničku i versku strukturu grada.

Isto tako, od prvih interesovanja za etnološko proučavanje grada iskrslalo je pitanje: da li proučavati narodnu kulturu u gradu kod doseljenika sa sela ili samo tako zvanu specifično gradsku kulturu? Ti problemi se prepliću i teško ih je, a često i nepotrebno, razdvajati. Ono što su problemi etnoloških istraživanja u gradu, pomenuto je već u našoj etnologiji, sutra će biti ili već jesu na selu. Naravno, može se reći i obrnuto: ono što su etnolozi proučavali decenijama u selu, posle masovnog bega seljaka u gradove, sada mogu i treba da to isto čine i u gradu. I etnolozi su stvarno pošli za iseljenim seljacima. Najpre su, videli smo, to bili industrijsko-rudarski baseni i prigradska naselja, zatim periferije gradova i najzad sami veći gradovi. Uzorak proučavane populacije čine stabilizovani doseljenici nižeg, srednjeg i visokog obrazovanja koji imaju stalni posao i decu bar školskog uzrasta.

Potrebe za obuhvatnijim etnološkim proučavanjem grada počele su se ostvarivati kroz naučne projekte i skupove koji su, uz druge teme, imali i po jedan tematski blok iz urbane etnologije. Jedno, možda, od prvih organizovanih etnoloških istraživanja grada otpočelo je 1974. godine. Radi se o projektu Odeljenja za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu o malim verskim zajednicama u Pančevu. Tim radom su praktično potvrđena novija shvatanja u srpskoj etnologiji da predmet naše nauke treba stalno proširivati i osavremenjivati. Rezultati tih istraživanja predstavljaju prvo ne samo etnološko nego uopšte i načno proučavanje složene problematike tako zvanih verskih sekta u Jugoslaviji. Ono je obuhvatilo sva osnovna pitanja: od istorije osnivanja pojedinih verskih zajednica i njihove dogmatike, do organizacije, obredne prakse, kadrova, izdavaštva i nacionalne, socijalne i starosnoobrazovne strukture vernika.

Na dva naučna skupa, 1983. i 1984. godine, u posebnim tematskim blokovima, nastojali su srbski etnolozi da približe osvetle problematiku urbane etnologije. Od četiri saopštenja u Rogaškoj Slatini, prva dva dotiču opštije probleme urbane etnologije (N. Nedeljković i I. Kovačević), a druga dva govore o pojedinačnim, konkretnim temama (D. Bandić i D. Bratić). Tom prilikom su iznesena mišljenja da su predmet i metod etnoloških istraživanja grada u osnovi oni isti koji su bili i u etnološko-folklorističkom radu, zatim, da se u proučavanju grada » pruža veća mogućnost za izučavanje socijalne i duhovne kulture nego li materijalne« i, konačno, da »urbana istraživanja zahtevaju temeljno poznavanje etnološkog folklornog nasleđa«. Zaključak o »većoj mogućnosti« za proučavanjem u gradu socijalne i duhovne kulture nego materijalne, nije obrazložen ni teorijski niti podkrepljen empirijskim istraživanjima.

Na skupu etnologa Srbije 1984. godine, takode je čitav jedan tematski blok od deset saopštenja bio posvećen urbanoj etnologiji. U jednom radu se daje kratak pregled pravaca i predmeta anglosaksonske antropologije grada (G. Ljuboja), dva su posvećena metodima proučavanja porodice u gradu (N. Nedeljković i D. Drljača), dok se u ostalim priložima različitim pristupima (od jednostavnih opisa do semiološke analize) obrađuju konkretne pojave iz savremenog života gradskog stanovništva.

Dalje etnološko proučavanje grada, prema razrađenom projektu, obnovljeno je 1982/83. godine Bio je to *par excellence* projekt iz urbane etnologije, a izraden je u Etnografskom institutu SANU pod naslovom »Savremeni mitovi i rituali stanovništva Beograda«. Sam naslov projekta govori da je glavna pažnja bila usmerena na dve osnovne teme:

I. Savremeni mitovi stanovnika Beograda, sa dve podteme:

1. Mitovi u beogradskim sredstvima informiranja i
2. Mitovi u usmenoj tradiciji beogradskog stanovništva;

II. Savremeni rituali stanovništva Beograda, takođe sa dve podteme:

1. »Javni« rituali i
2. Porodični rituali.

Planirano je da svi prilozi trega da imaju jedinstvenu teorijsku i metodološku osnovu, tj. da se primene tri osnovne analize — formalna, komunikacijska i funkcionalna. Tematski, taj projekt je obuhvatio deo »čisto« urbane problematike. Nažalost, on se kao celina nije ostvario.

U istom (Etnografskom) institutu izraden je novi projekt »Etnološko istraživanje urbanih sredina na tlu Srbije«. On je zamišljen tako da u prvoj fazi (1986—1990) obuhvati pitanja kontinuiteta i diskontinuiteta tradicijske kulture u nekoliko većih gradova. Teme:

1. Tradicijski obrasci društvenih odnosa u gradu (porodica, srodstvo, imovinsko-pravni odnosi),
2. Ruralni obrasci kulture stanovanja u urbanoj sredini,
3. Materijalna kultura,
4. Tradicijski obrasci ritualnog ponašanja,
5. Tradicijski obrasci u urbanom folkloru (»divlja književnost«)
6. Tradicijski obrasci u mentalitetu.

Prostorni okviri, gradovi: Užice, Šabac, Kruševac, Bor i Beograd.

Glavni ciljevi istraživanja:

1. Identifikacija i sistematizacija elementa tradicijske kulture u urbanim sredinama,
2. Utvrđivanje genetske, formalne, funkcionalne i strukturalne veze elemenata urbane kulture sa tradicijskom kulturom,
3. Utvrđivanje funkcija i značenja elemenata tradicijske kulture u životu gradskog stanovništva,
4. Izgradnja teorijsko-metodoloških okvira za istraživanje tradicijske kulture u gradskim sredinama.

Metodološki okviri:

1. Tehnike empirijskih istraživanja: a) intervju i posmatranje, b) anketa (po potrebi),
2. Interpretacija: a) formalna analiza, b) genetska analiza, c) funkcionalna analiza i g) strukturalna analiza.
3. Uzorak treba da sadrži: a) starosedilačko — doseljeno stanovništvo i b) službeničko — radničko stanovništvo.

Empirijska istraživanja po ovom projektu traju već pet godina i do sada su obavljena u svim predviđenim gradovima sem u Beogradu. Da le zbog neostvarenog prethodnog projekta, koji je za predmet istraživanja imao »čistu« urbanu tematiku, tek, u ovom drugom je izabran srednji, zapravo prelazni put ka urbanoj etnologiji. U njemu je kao što se vidi, osnovni predmet istraživanja tradicijska seoska kultura u gradu. Najzad, u projektu izražen zahtev da se izradi »teorijsko-metodološki ovir za istraživanje tradicijske kulture u gradskim sredinama«, jeste umnogome formalne prirode (radi »potpunosti« projekta). To smatram stoga, što poseban i koherentan teorijsko-metodološki postupak svojstven samo urbanoj etnologiji (antropologiji) nije potreban, pa ni moguć u našim okolnostima, izvan već postojećeg i proverenog. Moguća je i poželjna kombinacija sa metodom sociologije grada i drugim srodnim disciplinama.

Najzad, nekoliko reči o prirodi i sadržaju projekta »Etnološko istraživanje rudarstva u Timočkom regionu« kojim rukovodi Ivan Kovačević. Istraživanja su

započeta 1985. godine, a završena 1989. Prikupljeni etnografski materijal arhiviran je u lokalnim muzejima. Obuhvaćeno je 15 aktivnih i napuštenih rudnika na području Bora, Majdanpeka, Zaječara, Knjaževca, Boljevca i Sokobanje. Podteme projekta su: razvitak rudarstva kao privredne grane, kretanje stanovništva i razvoj naselja pod uticajem rudarstva, kultura stanovanja rudara, narodno lečenje rudarskih oboljenja, rudarska porodica, rudarski običaji i rudarski običaji i rudarska verovanja.

Etnološka istraživanja rudarstva su, dakle, usmerena na rudarsku kulturu pod kojom se ne podrazumeva sveukupna kultura rudara, već samo oni specifični elementi kulture koji neposredno proizilaze iz rudarske delatnosti. Na primer, kultura stanovanja se proučava samo u rudarskim kolonijama ili stambenim zgradama građenim specijalno za rudare, a ne i u slučajevima kada zaposleni u rudnicima žive u selima i sa kulturom stanovanja identičnom sa susedima koji se bave isključivo zemljoradnjom. Ili, projektom su obuhvaćeni specifični rudarski običaji, kao što su rudarska slava i slava rudnika, dan rudara, običaji vezani za prvi ulazak u rudarsko okno i slično, a ne celokupna običajna praksa u rudarskim porodicama.

Nasuprot ne baš efikasnim kolektivnim istraživanjima (po projektima), za sada su znatniji pojedinačni radovi iz urbane etnologije. Oni proizilaze iz ličnog interesovanja pojedinih etnologa koji su, inače, upućeniji u probleme evropske i svetske urbane etnologije (antropologije). Glavni nosioci istraživanja u ovoj oblasti su etnolozi poglavito iz srednjeg i mladeg pokolenja, iz tri beogradske etnološke ustanove: Odeljenja za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Etnografskog instituta SANU i Etnografskog muzeja. Treba pomenuti posebno podsticajnu ulogu Odeljenja za etnologiju i antropologiju gde se studenti sve više usmeravaju da rade teme diplomskih radova iz urbane etnologije. Rezultat takvog usmerenja je više odličnih diplomskih radova sa savremenim temama i antropološkim pristupom.

Dosadašnja istraživanja su pokazala da se mogu izdvojiti dva nivoa etnoloških proučavanja grada i industrijskih naselja: opšti i posebni. Kod nas je nesumnjivo zastupljeniji drugi nivo, tj. posebno proučavanje niza problema koji su i do sada bili predmet istraživanja u okviru tako zvane narodne kulture. Ipak, ima i nekih novina i razlika. One su kako u nekim novim temama i izvorima, tako i u sve češćoj primeni u svetu poznate funkcionalno-strukturalne i semiološke analize. Pomenućemo neke od njih. Tako je u oblasti gradskog folkloru I. Kovačević napisao niz radova; na polju tzv. divlje književnosti (novokomponovane narodne pesme, posmrtni oglasi u štampi i epitafi na gradskim grobljima, parole na utin-zima i sportskim priredbama) najuspešnije se ogledao I. Čolović; dalje, urađeno je niz studija o svetovnim ritualima, kao: prijem u pionirsku organizaciju (M. Malešević), ispraćaji u vojsku i u penziju (I. Kovačević, E. Petrović, D. Bratić), proslava rođendana (D. Bratić, M. Malešević); o folklorizmu žetvenih svečanosti u Subotici (B. Čupurdija); o subkulturi mladih (I. Prica); o dečijim igrama u gradu (M. Prošić-Dvornić); o položaju žene u porukama političkih partija (M. Prošić-Dvornić, M. Prelević). Treba pomenuti i nekoliko priloga najmlađih etnologa: gradska porodica u sistemu srodstva (Z. Ivanović), prvomajska proslava u Beogradu (1893—1989) kao praznik i politika (PO. Šarčević), mit o pevaču — narodnjačkoj zvezdi (M. Stojanović).

Uz već poznate dosadašnje, u urbanoj etnologiji otvoreno je još jedno novo polje izvora. To su raznovrsna savremena medijska sredstva, ali i modni žurnali, odnosno prilozi te vrste iz Štampe XIX i XX veka. Za proučavanje ovih drugih posebno je zaslužna M. Prošić-Dvornić sa svojim diplomcima. Štampa i radio nisu poslužili samo kao izvor, već su i sami postali predmet analitičkog istraživanja. Primer za to su radovi: fudbalska bajka I. Čolovića (u delu Divlja književ-

nost); U poseti jednoj srećnoj porodici sa časopisom *Nada* (M. Malešević) i *Radio poruke* (D. Bratić).

Što se tiče načina rada, treba istaći da, pod utjecajem ruske i francuske semiološke škole, u novijim radovima prevladaju semiološki, funkcionalno-strukturalni i komunikacijski pristupi. Uzlet je doživela i skoro otkrivena stara teorija *rite de passage* francuskog etnologa Arnolda Van Gennepa poboljšana propuštanjem kroz noviju prizmu britanske socijalne antropologije.

Da zaključimo. Do 40-tih godina XX veka, predmet etnoloških istraživanja u Srbiji bila je prvenstveno tako zvana narodna kultura, odnosno kultura agrarnog društva. A u proučavanje te kulture naglasak je, opet, više bio na njenim arhaičnim, a manje na savremenim pojavama. Od toga vremena, postepeno i sve više predmet srpske etnologije postaju i gradska naselja.

Pokazalo se kao nužno da se na prvom mestu proučavaju uzorci doseljavanja stanovnika iz sela i malih gradova u veća gradska naselja, a zatim i naročito problemi prilagođavanja doseljenika novoj socijalnoj i ekonomskoj sredini i načinu života u gradu. Zbog masovnih doseljavanja seljaka u gradove od 1945. godine do danas, može se govoriti i o osobenom poseljačivanju (ruralizaciji) gradova ili nekoj vrsti etnografskog osvežavanja, kako bi to rekao Jovan Cvijić. Nastupio je tako osobiti proces kontinuiteta, makar i modifikovanih, kulturnih seoskih (a kod Crnogoraca i Arbanasa) čak i nekih plemenskih obrazaca života. Tu mislimo pre svega na izraženije oblike pomaganja i solidarnosti (oko zapošljavanja, nalaženja stana, lečenja, školovanja i uopšte »snalaženja« u gradu), odnosno funkcionisanja tradicijskih srodničkih sistema i odnosa u gradu. U tom kontekstu neizbežni su i razni pojavni oblici folklorizma u gradu, počev od načina sklapanja braka pa do političkih zborovanja.

Naučno proučavanje grada nije nikakva osobenost etnologije (antropologije). Naprotiv. Zna se dobro, da antički i srednjevekovni grad odavno proučavaju istorija i arheologija. S druge strane, život ljudi u savremenom industrijskom gradu je predmet istraživanja pre svega sociologije grada (koja je u tu svrhu iskovala svoje posebne istraživačke metode), a zatim i etnologije grada.

Etnologija je svoje dugo iskustvo i metode u proučavanju tzv. narodne kulture obogatila podsticajima iz niza srodnih joj nauka, a posebno iz sociologije grada, semiologije i moderne folkloristike.

ETHNOLOGISCHE UNTERSUCHUNG DER STÄDTE IN SERBIEN

Zusammenfassung

In den vierziger Jahren des XX. Jahrhunderts war der Gegenstand ethnologischer Untersuchungen in Serbien vorwiegend die sog. Volkskultur bzw. die Kultur der Agrargesellschaft, wobei bei der Erforschung dieser Kultur die Betonung wiederum eher auf den archaischen, als auf den zeitgenössischen Erscheinungen lag. Doch nach und nach von jener Zeit an wurden zum Gegenstand serbischer Ethnologie zunehmend auch Städte bzw. Probleme der Kontinuität und Diskontinuität ihrer jeweiligen Traditionskultur. Den modernen ethnologischen Erforschungen vorangegangen war eine ganze Reihe ethnographischer und anthropo-geographischer Studien der Kleinstädte.

Es hat sich als unumgänglich erwiesen, vorrangig die Ursachen der Migration der Dorf- und Kleinstadtbewohner in größere Städte zu erforschen, um sich dann mit den Anpassungsproblemen der Zuwanderer hinsichtlich der neuen sozialen und ökonomischen Umgebung und der städtischen Lebensweise zu befassen. Wegen des massiven Zuwandererstroms der Bauern in die Städte zwischen 1945 und 1990, kann man von einer »persönlichen« Verbäuerlichung (Ruralisation) der Städte sprechen, vielleicht auch von einer Art ethnographischer Auffrischung. So trat ein spezieller, obwohl modifizierter, Kontinuitätsprozeß kultureller dörflicher, bei den Montenegrinern und Albanern sogar einiger stammesbezogener, Lebensmuster ein. Dabei denken wir in erster Linie an ausgeprägtere Formen der Hilfsbereitschaft und Solidarität, bzw. an das Funktionieren traditioneller Verwandtschaftssysteme und Beziehungen auch in der Stadt. Innerhalb dieses Kontextes sind daher

auch verschiedene Formen folkloristischer Erscheinungen in der Stadt unvermeidbar, und zwar angefangen bei dem Eheschließungsritual bis hin zur Wiederaufnahme des Erntefestes und zu den politischen Versammlungen.

Der Autor betrachtet die urbane Ethnologie nicht als eine spezielle ethnologische Disziplin, sondern als Ethnologie schlechthin, die sich mit zeitgenössischer komplexer (vorwiegend industrieller) Gesellschaft befaßt, beziehungsweise die kulturellen Aspekte des Urbanismus untersucht. Von den Forschungsmethoden werden hier all die Methoden angewandt, die sich schon bei den Erforschungen der sgn. Volkskultur als erfolgreich bewiesen haben. In der neueren Zeit, etwa ab dem Ende der siebziger Jahre des XX. Jahrhunderts, überwiegt unter dem Einfluß der russischen und der französischen semiologischen Schule und des Strukturalismus der semiologische, funktional-strukturalistische, kommunikationsbedingte Zugang. Auch die alte (herkömmliche) Theorie rite de passage von A. van Gennep, verfeinert durchs »Durchlassen« durch das Prisma zeitgenössischer britischer Kommunikationstheorie, hat ihren Aufstieg erlebt.

LJUDSKE TRADICIJE V KULTURNEM IN DRUŽBENEM (DRUŽABNEM) ŽIVLJENJU ČEŠKE VASI V PROCESU INDUSTRIALIZACIJE IN URBANIZACIJE

Jan Pargač *

UDK 391(437):316.73

PARGAČ Jan: Ljudske tradicije v kulturnem in družabnem življenju češke vasi v procesu industrializacije in urbanizacije. (Volkstradition in kulturellen und gesellschaftlichen Leben des tschechischen Dorfes in der Industrialisierung und urbanisierung). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, str. 61–66.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtor skuša v članku odgovoriti predvsem na vprašanje: kaj se dogaja s tradicionalno kulturo podeželja pod vplivom industrializacije, širjenja mestne kulture, tehnizacije in urbanizacije. Na podlagi rezultatov obsežnih etnoloških raziskav srednje Češke in mesta Prage ugotavlja, da je ljudska kultura tudi po izrazitih preobrazbah sposobna obogatiti kulturno in družbeno življenje ne le na podeželju, temveč tudi v mestnem in veleposeljskem okolju.

UDC 391(437):316.73

PARGAČ Jan: Ethnic traditions in cultural and sociable way of life of a Bohemian village in the proces of industrialization and urbanization. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, p. 61–66.

Orig. in Slovene, summary in German, synopses in Slovene and Engl.

In the article the author tries to find and answer what is happening to the traditional culture of country life under the influence of industrialization. On the basis of results of extensive ethnological investigations of the central Bohemia and the Prague city he states the etnic culture is, by the explicit transformation, capable to enrich the cultural and social life not only in the country side but also in the city environment.

V preteklosti se je etnologija posvečala predvsem študiju etnografsko privlačnih dežel in pojavov, v glavnem se je zanimala za starodavne oblike ljudske kulture. Šele v zadnjih desetletjih postaja predmet njenega zanimanja tudi mesto in način življenja njegovih posameznih družbenih plasti, pa tudi odnos med kulturo mesta in vasi kakor tudi dejavniki, ki vplivajo na ta odnos.

Prav temu vidiku problemov bi zdaj radi namenili pozornost. V ospredju stoji vprašanje: kaj se dogaja s tradicionalno kulturo podeželja pod vplivom procesa industrializacije, širjenja mestne kulture, tehnizacije in urbanizacije. To vprašanje ni novo. Nanj je med drugim odgovarjal pred tremi desetletji nestor nemške etnografije Herman Bausinger. V novih zgodovinskih okoliščinah se znova in znova pojavlja. Ali v novih razmerah izginja tradicionalna ljudska kultura ali pa se je sposobna ne le adaptirati, ampak celo bogatiti mestno kulturo? V prispevku izhajam iz situacije na srednjem Češkem, ker je to področje glede na obsežne raziskave tako glavnega mesta Prage kot tudi njenega širokega zaledja za navedena razmišljanja zelo primerno.

* Dr. Jan Pargač, prof., Filozofska fakulteta v Pragi

Glavno pozornost posvečamo novejšemu obdobju, vendar pa imamo za potreben tudi določen zgodovinski ekskurz za boljše razumevanje medsebojnih zvez.

Češka spada med visoko industrializirane dežele. Njen industrijski potencial se je razvijal od konca 18. stoletja, šele dinamični razvoj tovarniškega izdelovanja na veliko v 2. polovici 19. stoletja pa je izraziteje spodbudil proces urbanizacije, torej koncentracije prebivalstva v nastajajočih industrijskih centrih in mestih. Pomemben delež tega procesa je bila znatna migracija prebivalstva s podeželja v mesta in na kulturnem področju prodiranje inovacij in mestnih elementov v vaško kulturo in način življenja. Omenjeni razvoj pa je potekal ozemeljsko zelo neenakomerno. Pas močno industrializiranih področij se je širil v severnem delu dežele — od Aša vzdolž obmejnega ozemlja na severu vse do Ostravske kotline, v notranjosti je spadala Praga z okolico in Brno z okolico. Južna polovica Češke in južna Moravska sta bili industrializirani v večji meri šele v 20. stoletju, posebej po letu 1945. Med značilne, zgodovinsko determinirane poteze naše industrije spada njeno lociranje v majhna mesta in celo vasi, kar ustvarja precejšnjo gostoto industrializacijske mreže. Tako ima danes v povprečju vsaka vas najbližjo industrijsko lokacijo oddaljeno borih 6 do 7 kilometrov. V vaseh vseh tipov velikosti že prevladuje nekmetijsko prebivalstvo. Z navedenimi podatki nastajajo objektivne možnosti za proces urbanizacije (v kulturnem pomenu besede — torej za širjenje mestnih prvin kulture) in za širjenje inovacij.

Vendar se vrnimo k srednji Češki, ki spada, kot je bilo že povedano, med področja, na katerih se je vpliv industrializacije pokazal že zgodaj. Zdaj bomo pokazali, kako sta moč in obseg tega procesa vplivali na spremembe tradicij ljudske kulture. Medtem ko so v predmestju Prage in v neposredni okolici delovno odvisni od praške industrije, tradicije ljudske kulture v kulturnem in družbenem življenju izginjale v drugi polovici 19. stoletja, morebiti tudi na začetku 20. stoletja, so v malce bolj oddaljenih lokacijah in področjih, ki so bili prvotno kmetijski in kjer se je vpliv industrije pokazal z zamudo, ohranile ljudske tradicije, kljub velikim strukturalnim in vsebinskim spremembam, kot pomemben element krajevne kulture svoj položaj vse do danes.

V praških primestnih vaseh, v katerih so še približno na sredi 19. stoletja živele podeželsko življenje (Střešovice, Dejvice, Břevnov, Prosek in drugi), so tradicionalni vaški običaji izginjali v zadnji tretjini 19. stoletja zaradi preobrazbe teh skupnosti v industrijska predmestja velemestnega tipa in znatnega priliva delavstva iz centra Prage. Industrijski delavci širšega vaškega zaledja Prage (npr. Slánsko, Kralupsko), ki so prihajali v Prago na delo, so se počasi emancipirali v lastni vaški družbi in ustvarjali lastne družbene inštitucije (zabave, praznovanja, običaje) bodisi z modifikacijo tradicionalnih inštitucij bodisi z oblikovanjem lastnih običajev. Razširjene so bile npr. kasacije, sprevedi z glasbo ob praznovanju godov (posebej Václava, Josefa, Ane, Marije, svetega Jana, Cecilije), rojstnih dni, porok ali krstov. Konec 19. stoletja so prirejali kasacije kot pogostitev tudi za podjetnike, lastne delodajalce, kasneje le v okviru lastne skupine kot izraz skupinske solidarnosti.

Pri rudarjih na Kladenskem je bilo priljubljeno praznovanje sv. Prokopa in sv. Barbare, pri opekarjih praznovanje patronice sv. Ane. Delavci so sodelovali tudi pri različnih obhodih vaške družbe, kasneje pa se pri nekaterih niso več pojavili, naravni ali denarni prispevek, ki se je po običaju dajal aktivnim udeležencem obhodov, pa so razumeli kot miloščino.

Zdi se, da v vaseh tega tipa frekvenca ljudskih običajev na družbenem področju v sedanjem času ni več visoka. Prevladuje interes za mestne oblike kulture, predvsem v krajih, odkoder so dobro dostopna mestna središča — Kladno in Praga. Večina teh krajev je zaradi trajne migracije mlade generacije v mesta zelo

majhnih (okrog 300 prebivalcev), z neugodno demografsko strukturo, v kateri prevladujejo starejše starostne skupine. Prebivalstvo je zaposleno pretežno v mestih, v industriji in storitvenih dejavnostih.

Trajajoča migracija prebivalstva iz vasi v mesto je resen družbeni problem, zato bi se ustavili radi ob tem. V sedanjem času živi na našem podeželju samo še približno tretjina prebivalstva in naše podeželje je manj obljudno kot v gospodarsko razvitih evropskih državah npr. v Nemčiji ali Avstriji. Upadanje vaškega prebivalstva je v ČSFR hitrejšje kot v drugih evropskih državah, pri čemer se je v nekaterih med njimi tempo upadanja ne le umiril, ampak se je celo razvil proces rasti. Nadaljnje redčenje vaškega življa je z mnogih družbenih, kulturnih in ekoloških vidikov nezazeleno. Nasprotno, vaško poselitev je treba ne le ohraniti, ampak razvijati ustrezno zahtevam našega časa.

Migracija, bodisi začasna bodisi trajna, je nedvomno imela veliko prednosti. Vas je odprla širšemu svetu, spremenila je njeno socialno strukturo, omogočala hitrejšje sprejemanje tehničnih in kulturnih inovacij, vendar je sočasno priklicala na dan mnoge probleme vaškega življenja. V večini krajev se je bistveno zmanjšalo število prebivalstva (npr. v letih 1920 do 1970 ponckod celo za 50 odstotkov), s tem pa se je znižala njihova celotna kompaktnost in aktivnost. Pretežni del dejavnosti se je preselil v mesta. Poleg mnogih strok oz. delovnih področij tudi del družbene, politične in kulturne samorealizacije vaščana. Za ljudi, ki so se vozili na delo v bolj oddaljena mesta, je postala vas le prenočišče, v najboljšem primeru pa tudi kraj, kjer so ob nedeljah in praznikih preživljali prosti čas. Migracija je skupaj z nekaterimi drugimi pojavi povzročila slabitev socialnih vezi na vasi, družbenih stikov in tudi odnosa vaškega prebivalstva do svojega kraja nasploh. Oslabile so in ponekod celo izginile ustaljene življenjske norme in vrednote, kar ima poleg pozitivnih celo vrsto negativnih izrazov. Predvsem v sistemu morale. Navedena dejstva pa so spremenljiva na številnih ravneh: na časovni, socialni, demografski in regionalni ravni.

Stabilnost prebivalstva na vasi je odvisna od mnogih vidikov življenjskih razmer. Predvsem od materialnih, pa tudi socialnih in kulturnih, torej od delovnih razmer, višine zasluzka, stanovanjskih razmer, od stanja državlanske zavezi, od odnosa do nepremičnin in domačega kmetijskega gospodarjenja. Določen stabilizirajoči dejavnik so lahko tudi ugodne razmere v kulturnem in družbenem življenju. Te možnosti so razumljivo na vasi skromnejše kot v mestu. Zato je pomembno razvijanje krajevskih oblik kulture in družbenega življenja, četudi ne morejo popolnoma nadomestiti zahtevnih programov, pripravljenih v mestnih ustanovah.

Krajevne oblike kulturnega in družbenega življenja pa lahko imajo številne prednosti. Omogočajo namreč razvoj aktivnega in plodnega sodelovanja in obnem lahko prispevajo k navezovanju in razvijanju družbenih stikov. Ker je pretežni del prebivalcev vasi podnevi oziroma med tednom izven vasi (na delu, v šoli, v domovih) in ker je socio-poklicna specializacija zelo raznovrstna, so tudi na vasi družbeni stiki močno oslabiljeni, formalni, pogosto površni. Tudi tu se kaže težnja po privatizaciji življenja, zapiranju med stene lastnega domovanja in dvočišča. Upravičeno lahko govorimo o »urbanizaciji« družbenih odnosov na vasi, ki se po svoji naravi v številnih potezah približujejo mestnim odnosom. Gotovo se navedene težnje izraziteje kažejo v večjih vaseh z okoli tisoč prebivalci, na lokacijah bliže mest in predvsem na industrijskih področjih. Krajevne oblike kulture in družbenega življenja delujejo v vaškem okolju proti tem težnjam, delujejo kot pomemben združevalen dejavnik tako v odnosu do nekaterih vaških skupin kot tudi do vasi kot celote.

Pomembno sestavino krajevnega kulturnega in družbenega življenja lahko tudi danes sestavljajo tradicionalne ljudske inštitucije. Gre za zabave na

enem mestu ali »potujoče«, za proslavljanja konca dela, tradicionalne plesne zabave itd. Te akcije prirejajo krajevna društva, delovni, prijateljski in sosedski kolektivi.

Tradicionalne inštitucije se običajno navezujejo na določene mejnike, obletnice v vaškem življenju, so del praznikov in praznovanj, zato niso znamenje svečanosti, nevsakdanjosti, izjemnosti. Omogočajo doživljanje svečanosti v širšem družbenem kolektivu. Zato imajo socialno-psihološki pomen, temelječ na skupnem doživetju medsebojne interakcije v določeni skupini ali pomembnem delu vaše skupnosti. Obenem delujejo kot eno od sredstev za oblikovanje čustvenega odnosa do kraja, pojavljajo se tudi v zgodovini kraja in njenih članov, v zgodovini njenih nevsakdanjih doživetij. Sodelujejo pri oblikovanju krajevnih zgodovinskih zavesti in so del zavestne lokalne kulturne tradicije. Sodelujejo tudi pri ustvarjanju življenjskih korenin vaških prebivalcev, h katerim se človek vrača v svojem življenju.

Prednost tradicionalnih inštitucij je tudi možnost, da se pretežni del vasi prične k pripravam in poteku akcije in tako se razvijajo interpersonalni, interskupinski in medgeneracijski odnosi. Njihov socio-komunikativni pomen poudarja dejstvo, da prihajajo akterji v medsebojen, neposreden osebni stik s pomočjo neposredne komunikacije. »Scenarij« zabave ljudi prisili, da vstopajo vanjo in s tem vstopajo tudi v medsebojne stike.

Nekatere »potujoče« zabave, npr. obhodi po vasi ob postu, majske zabave, nudijo možnost komunikacije o različnih vprašanih lokalnega življenja, vključno s kritiko negativnih pojavov, odklikov od moralnih norm itd.

Zabavne akcije te vrste ne zahtevajo finančnih stroškov, niso organizacijsko zahtevne. Rekvizite, kostime in druge potrebščine je mogoče priskrbeti s kolektivno pomočjo. Niti prostorske niti tehnične zahteve ne presegajo možnosti vasi in prirediteljev.

Iz teh tradicij vse do danes črpajo vaše interesne organizacije in prijateljske skupine pri organiziranju krajevnih kulture. To velja tudi za vsa srednječeška področja, ki so bila prvotno kmetijska in kjer se je začel vpliv industrije izraziteje kazati na začetku tega stoletja in je spremenil te vasi v industrijsko-kmetijske. Vendar je tudi v teh vaseh danes kmetijsko prebivalstvo v manjšini (njegov delež upada sorazmerno z velikostjo kraja). Med taka področja spada npr. srednje Polabje, kjer je bila opravljena temeljita raziskava.

Krajevne organizacije prirejajo tradicionalne zabave v obliki obhodov (staročeški mlaji, ki v posodobljeni podobi dovoljujejo postavljati mlaje vsem dekletom od rojstva vse do poroke, ples z vsemi ženskami v hiši in plesni prizor za konec na sredi vasi; obhodi po vasi ob postu, ki imajo danes le gledalski efekt) in tradicionalne plesne zabave (ob navedenih obhodih in tudi ob žeganju, božiču — t.i. štefanska, veliki noči — t.i. pomlázkova (pomlázka je okrašen korobač, s katerim bičajo fantje dekleta na velikonočni ponedeljek) in ob godovih tradicionalnih čeških imen — jožefska, anenska itd.)

Najaktivnejši organizatorji vaških zabav so sokolska društva, predvsem njihovi nogometni odseki in gasilske organizacije. V teh društvih predstavlja dobro organizacijsko osnovo primerna povezava mlade in starejše generacije, ki ima globlji odnos do tradicij. V zadnjih letih raste delež mladinskih organizacij pri prirejanju staročeških mlajev, ki so pravzaprav pretežno zabava za mladino. V 60. letih so bile zelo dejavne tudi organizacije bajtarjev, t.i. Dobrodelne skupnosti bajtarjev, v zadnjem času pa zaradi visoke starostne strukture samo še pomagajo z rekviziti in kostimi (»staročeškimi« nošami).

Delovanje tradicionalnih inštitucij pa je diferencirano s številnih vidikov. Uveljavljajo se neenakomerno na različnih področjih in v različnih velikostnih skupinah krajev. S tem je povezan tudi družbeni obseg delovanja, namenjen vča-

sih le določenim skupinam vasi (interesna organizacija, otroci, mladina), drugič pa vasi kot celoti. Te inštitucije imajo večji pomen na področjih, kjer je imelo v preteklosti kmetijstvo večji delež v gospodarstvu prebivalstva (nrp. Nymburško, Poděbradsko). Tudi na teh področjih pa je obseg delovanja diferenciran. V majhnih vaseh je njihova vloga omejena na otroške skupine (ohranjajo Miklavževe in velikonočne obhode), ker tu manjka organizacija, ki bi lahko prirejala zabave in druge kulturne akcije. Prevladujejo oblike stikov na osnovi prijateljskih, sorodstvenih in sosedskih vezi. Najobsežnejše in najpomembnejše je delovanje tradicionalnih inštitucij v srednje velikih krajih (okrog 500 prebivalcev), kjer so običajno edini vir krajevne kulture. Zato jih cela vas sprejema s hvaležnostjo. Zaradi manjšega števila prebivalstva in aktivnih organizatorjev je problem ohranjanje kontinuitete prireditvev. Akcije tukaj spontano sprejmejo vse starostne in poklicne skupine, ki so pripravljene tudi sodelovati pri njihovi pripravi. Bolj konfliktno je stanje v večjih krajih, kjer živi okrog 1000 prebivalcev. Pestra socio-poklicna struktura zaposlenih in precejšen odstotek tistih, ki se vozijo na delo ali izobraževanja izven vasi povzročata, da se narava medčloveških odnosov v marsičem bliža mestnim odnosom. V teh vaseh živi večinoma le majhen del zaposlenih v kmetijstvu, ki sestavljajo določeno stabilno jedro vasi (okrog 10 do 20 odstotkov). Narava družbenih odnosov, diferenciranih interesov in vrednostnih orientacij sproži pri nekaterih skupinah prebivalstva rezerviran odnos do ljudskih tradicij ali celo zavračanje. Vendar imajo ravno v teh vaseh tradicionalne kulturne inštitucije izreden integracijski pomen v vsevaškem smislu.

Zanimivo je vprašanje, katere socialne, socio-poklicne in demografske skupine so organizatorji in aktivni nosilci navedenih inštitucij. V ospredju se pojavljajo kot glavni organizatorji, kot »duša« akcije predvsem posamezniki srednje ali starejše generacije, ki imajo različne družbene in politične funkcije v krajevnih organizacijah in družbenemu življenju posvečajo pomemben del svojega prostega časa. Njihov interes na kulturnem področju je bolj univerzalen, v nasprotju z organizatorji 50., morda še 60. let, ki so bili izraziteje usmerjeni na ljudske tradicije. Odprto je vprašanje aktivnih nosilcev in akterjev. Njihova sestava je v veliki meri omenjena s sestavo prirediteljske organizacije, prevladujejo pa skupine s pretežno moškimi kategorijami mlajših in srednjih let. V mladinskih organizacijah pa so nasprotno aktivnejša in številnejša dekleta. Organizacijsko osnovo običajno predstavljajo posamezniki, ki so si blizu s socio-poklicnega vidika. Zastopani niso le kmetijski, ampak tudi delavski poklici osnovnih in srednjih stopenj. Visokošolski poklici so izjema. Časi, ko so bili glavni nosilci vaše kulture učitelji, so že mimo.

V zadnjem času so vaše zabave privlačne tudi za mestno prebivalstvo, posebej za mladino. V času semnje, žeganj, postov, mlajev in velikonočnih zabav postajajo okoliške vasi cilj mestne mladine. Interes mestne mladine za vaše zabave je splošnejši in ga lahko zasledimo tudi v Pragi. Posamezniki, skupine prijateljev in mlade družine gredo iz Prage včasih tudi v bolj oddaljene vasi, kjer imajo sorodnike, znance ali svoje rekreacijske objekte in se tam skupaj s tamkajšnjim prebivalstvom z veseljem udeležijo zabav. V nekaterih primerih je mestno prebivalstvo — vikendaši — celo glavni pobudnik teh zabav. Zanj je privlačna neformalnost teh zabav, socialna interaktivnost udeležencev, ki se med seboj poznajo, so v določenem odnosu in se želijo aktivno zabavati. Tu ima svoj delež tudi razumevanje zabave kot igre in gledališča. Potrebo mestnega človeka po zabavah podobnega tipa odlično karakterizirajo besede mlade informatorke iz Prage, ki je komentirala udeležbo na vaškem velikonočnem obhodu: »Prav pri vaškem prebivalstvu velikonočna »pomlázka« izginja. Po mnenju nekaterih je to neprimerno beračenje, drugi jo povezujejo izključno z mladostjo. Nasprotno pa si prebivalci mest, ki živijo v neprestani gneči, živčnosti in anonimnosti, veliko bolj

prizadevajo ohraniti ostanke poetičnih tradicij.« Sicer pa se v Pragi kaže interes za ljudske tradicije tudi na številnih drugih ravneh; v praških soseskah je zelo razširjena velikonočna otroška »pomlázka«, na različne oblike Miklavževih sprevodov lahko naletimo v vsej Pragi, že tradicionalno je večerno srečanje Miklavžev, hudičev in angelov v praškem centru. Prvine tradicionalne ljudske kulture oživljajo tudi pri znanem Matejskem semnju (npr. prikazovanje različnih obrti, »staropraške« pesmi itd.), priljubljene so lončarske tržnice na Kampi, v zadnjem času t.i. Gledališki semenj na Strelskem otoku z vrsto ljudskih zabav. Z ukinitvijo birokratskih prepovedi se obnavljajo študentske majske proslave. Vse to potrjuje, da je sposobna ljudska kultura po izrazitih preobrazbah obogatiti kulturno in družbeno življenje ne le na podeželju ter da postaja spet potrebna tudi za mestno prebivalstvo in se uveljavlja v mestnem in velemestnem okolju.

VOLKSTRADITION IM KULTURELLEN UND GESELLSCHAFTLICHEN LEBEN DES TSCHECHISCHEN DORFES IM PROZEß DER INDUSTRIALISIERUNG UND URBANISIERUNG

Zusammenfassung

In der Vergangenheit widmete sich die Ethnographie vor allem dem Studium ethnographisch attraktiver Länder und Erscheinungen, vorwiegend interessierte sie sich für alttümliche Formen der Volkskultur. Erst in den letzten Jahrzehnten werden auch die Stadt und die einzelnen Gesellschaftsebenen mit ihrer jeweiligen Lebensweise zum Gegenstand ethnologischen Interesses. Dazu gehören auch das Verhältnis zwischen der Kultur in der Stadt und der Dorfkultur, wie auch all die Faktoren, die dieses Verhältnis beeinflussen. Im Rahmen dieser Bestrebungen stellt sich auch der Autor die Frage, was mit der traditionellen dörflichen Kultur geschieht, wenn sie unter dem Einfluß der Industrialisierung, der Verbreitung städtischer Kultur, der Technisierung und der Urbanisierung steht. Verschwindet in diesen neuen Umständen die traditionelle Kultur, oder aber ist sie fähig sich zu adaptieren oder sogar die städtische Kultur zu bereichern? Die Überlegungen des Autors stützen sich dabei auf die Situation im mittelschwechischen Gebiet, das, genauso wie die Stadt Prag, schon gründlich erforscht wurde. Das Industriepotential hat sich hier seit dem 18. Jahrhundert verbreitet, doch erst durch die dynamische Entwicklung der »en gros« Fabrikation in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts wurde der Urbanisierungsprozeß ausdrücklicher in Gang gebracht. In den Vorortsdörfern Prags, in denen man noch etwa in der Mitte des 19. Jahrhunderts ganz bäuerlich lebte, verlieren sich die traditionellen ländlichen Bräuche wegen der Umwandlung dieser Gemeinschaften zu industriellen Vororten schon im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts. Zweifellos hatte die Migration aus dem Dorf in die Stadt viele Vorteile; das Dorf öffnete sich der Welt, es änderte seine soziale Struktur, eine raschere Aufnahme technischer und kultureller Innovationen wurde ermöglicht. Doch die Migration rief auch viele Probleme hervor; in den meisten Dörfern verringerte sich die Einwohnerzahl, die sozialen Bände, die gesellschaftlichen Kontakte und das Verhältnis der Dorfbewohner zu ihrem Stammort wurden schwächer. Schwächer und zum Teil gar verschwunden waren auch die eingebürgerten Lebensnormen und Werte. Doch einige traditionelle Institutionen haben sich erhalten, und zwar jene, die einen bedeutenden Bestandteil des lokalen und kulturellen Lebens darstellen. Hier handelt es sich vor allem um verschiedene Formen der Dorffeste, die neuerdings auch für die Städter attraktiv werden. Das Interesse der Städter für die Erhaltung und Belebung der Elemente der Volkstradition kommt auch in Prag zum Vorschein; z. B. verschiedene Formen der St. Nikolaus-Processionen, Matthäus-Messe, Theatermesse, studentische Maifeier . . .

All das bestätigt, daß die Volkskultur durchaus fähig ist (trotz der vielen Veränderungen und Verwandlungen), das kulturelle und gesellschaftliche Leben der dörflichen, aber auch der städtischen Population zu bereichern.

ETNOLOŠKA I FOLKLORISTIČKA ISTRAŽIVANJA KULTURE I NAČINA ŽIVOTA STANOVNIKA GRADOVA U HRVATSKOJ

Maja Povrzanović *

UDK 391/398(497.13)

POVRZANOVIĆ Maja: Etnološka i folkloristička istraživanja kulture i načina života stanovnika gradova u Hrvatskoj. (Ethnologische und volkskundliche Forschung der Kultur und der Lebensweise der Stadtbewohner Kroatiens). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, str. 67—72.

Izvirnik v hrvaščini, povzetek v nem., izvleček v hrv. in angl.

U radu je prikazan kontekst promjena znanstvenih paradigmi u kojem su sedamdesetih godina ovog stoljeća u Hrvatskoj započeta etnološka i folkloristička istraživanja kulture i načina života stanovnika gradova. Središnji dio rada posvećen je dovršenim etnološkim istraživanjima pojedinih elemenata urbane kulture, te onima koja su upravo u toku.

UDC 391/398(497.13)

POVRZANOVIĆ Maja: Ethnological and folkloristic investigations culture and way of life of city inhabitants in Croatia. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, p. 67—72.

Orig in Croate, summary in German, synopsis in Croate and Engl

In the work the context of scientific paradigm changes is represented in which in the 70s of this century the ethnological and folkloristic investigations in Croatia has began. The central part of work is dedicated to the concluded ethnological investigations of separate elements urban culture as well as to those being in the state of investigation.

Započnimo ovaj pregled citatom: »Problem terena postavlja se u obliku pitanja: ostaje li selo jedinim terenom etnološkog istraživanja ili taj teren postaje i grad. Na ovo je pitanje zapravo već u osnovi odgovoreno nizom urbanih etnoloških istraživanja (Ljubljana, Beograd, Zagreb). No upravo odgovori na to pitanje u obliku provedenih istraživanja upozoravaju na potrebu detaljnijeg i finijeg planiranja i izvođenja takvog istraživanja. Posve je jasno da je grad po svojoj socijalnoj, ekonomskoj, demografskoj strukturi i po tipu i grupiranju naselja vrlo kompleksan društveni i kulturni fenomen, koji iziskuje pluralistički pristup. Postavlja se pitanje obujma i obuhvata gradskih etnoloških istraživanja: da li istraživati kulturu određenog grada ili kulturu pojedinih promjenjivih društvenokulturnih skupina u tom gradu. . . . Hoćemo li čekati signale koje će grupa najaviti prije ili kasnije (signale nastajanje svoje tradicije, op. a.) (npr. maturanti u svojim ophodima) ili ćemo na neki drugačiji način izabrati urbanu ili seljačku društvenokulturnu zajednicu da bismo je etnološki istraživali? . . . Na svaki način, već je naša suvremena istraživačka praksa pokazala da se ne radi o problemu istraživanja sela ili grada. Ako naš predmet odredimo tipom komunikacije i soci-

* Maja Povrzanović, Zavod za istraživanje folklor, Zagreb

jalnom grupom, onda nam se odnos selo-grad ne javlja više kao Redfieldov geometrijski kontinuum. Kontinuum možemo zamijeniti složenim meduodnosom komunikacijskih grupa koje se oglašuju kao varijante kulture* (Rihtman-Auguštin 1976, 19—20).

Tako je prije petnaestak godina pisala Dunja Rihtman-Auguštin o obrisima suvremenog teorijskog pristupa u članku o pretpostavkama suvremenog etnološkog istraživanja. Njime je označila mnoge buduće preokupacije hrvatskih etnologa i najavila kvalitativni pomak ukupnog etnološkog rada u Hrvatskoj — nove kriterije temeljene na svijesti o mogućnostima izbora znanstvenih paradigmi.

Iako je već pet godina ranije Dunja Rihtman-Auguštin postavila pitanje o opravdanosti etnološkog suprotstavljanja sela i grada i naglasila da je istraživanje *transformacija* kulturnih pojava pravi put ka razumijevanju njihovih značenja (Rihtman-Auguštin 1971), tek je citiranim člankom grad kao predmet istraživanja naglašeno postavila u ovdašnji etnološki obzor. Uslijedilo je istraživanje urbanih sredina — s obzirom na malobrojnost etnologa i njihovo donedavno isključivo kulturnohistorijsko obrazovanje¹ relativno intenzivno. Nekoliko zapaženih radova iz sedamdesetih godina nastalo je upravo na temelju terenskih istraživanja u gradu.

Broj etnoloških radova posvećenih kulturi i načinu života u urbanim naseljima sam po sebi ne govori ništa o znanstvenim dosezima, pa ni o teorijskim usmjerenjima etnologije (usp. Kale 1988). Ipak, u kontekstu razvoja etnologije u Hrvatskoj, grad i suvremenost ključni su pojmovi svojevrstne prekretnice koja se pokazala plodonosnom i relevantnom u evropskim okvirima. 1971. započet projekt »Transformacije folklornih tradicija u suvremenoj kulturi« Instituta za narodnu umjetnost u Zagrebu (kasnije Zavoda za istraživanje folklor) sadržao je pojmove do tada nespojive s radom etnologa u Hrvatskoj: urbana kultura, kultura mladih, masovna kultura, mediji masovnog komuniciranja (usp. Povržanović 1984—85, 1987). Njegovi su se prvi rezultati pojavili pred znanstvenom javnošću 1976, u 13. broju *Narodne umjetnosti* koji označava početak jednog značajnog razdoblja, a ujedno je i začetak profila kojega suradnici Zavoda za istraživanje folklor — a danas i mnogi drugi etnolozi u Hrvatskoj — i dalje njeguju i razvijaju (usp. Rajković et al, 1989).

Znanstveno-organizacijska specifičnost Zavoda jest suradnja etnologa s etnomuzikolozima, etnokoreolozima, istraživačima usmene i pučke književnosti, te folklornog teatra. Spremnost etnologa na prihvaćanje poticaja i kritika kolega folklorista pokazala se vrlo korisnom: interdisciplinarno okružje olakšava informiranost i pogoduje znanstvenoj kreativnosti.² Možda su upravo do danas objavljeni radovi o kulturi u urbanim naseljima najbolji odgovor na pitanje u odnosu etnologije i folkloristike u našoj sredini. Taj je odnos komplementaran. Stoga već u naslovu upozoravam i na rad hrvatskih folklorista; njihovo je značenje nužno za objašnjenje povijesti etnološkog istraživanja urbanih naselja u kontekstu ovog pregleda. Zbog ograničenog prostora neću ih detaljnije prikazivati (takav bi prikaz morao uključiti i folklorističke teorijske knjige i članke koji su utjecali na etnologe); samo upozoravam na nekoliko radova s različitim folklorističkih područja nastalih na temelju istraživanja u gradu: Bošković-Stulli 1983, 1988 i 1990, Lozica 1982, Perić-Polonijo 1982, Zečević 1976, Bezić 1977 i 1986, Buble 1988.

Iako se možda može učiniti neprimjerenim jednom ovako kratkom, uopćenom pregledu, uz bibliografske podatke o etnološkim i folklorističkim radovima

¹ Na jedinjoj etnološkoj katedri u Hrvatskoj, na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, 1984 je započeo ciklus postdiplomskih predavanja kojima je prekinuta tradicija kulturnohistorijske isključivosti. U međuvremenu je u tom smislu došlo do pomaka i na dodiplomskoj razini studija.

² O metodologiji etnološkog istraživanja tradicijske kulture u urbanim i urbaniziranim sredinama kao dijela interdisciplinarnog istraživačkog projekta pisala je Vesna Čuhović-Konstantinović (1975).

o urbanim sredinama, prilažem ovome članku i izbor podataka o dokumentaciji kulture i načina života u gradu pohranjene u Zavodu za istraživanje folkloru. Rezultate (uglavnom novijeg) terenskog rada etnologa i folklorista u tom izboru namjerno nisam diferencirala. Smatram naime da će oni upravo kao zasebna cjelina uz ovaj članak najbolje predstaviti raznovrstnost interesa istraživača i neke projekte u toku, te poslužiti kao informacija zainteresiranim za iste teme ili pak za komparaciju sa svojim materijalom.

No, vratimo se objavljenim etnološkim radovima o gradu koji su središnja tema ovog pregleda.³ Nabrojat ću prvo one u čijem interpretativnom fokusu nije urbani karakter određene pojave, ali koji su nastali na temelju istraživanja u urbanim naseljima ili pak komparativno prezentiraju podatke o nekim aspektima kulture gradskoga stanovništva. U ovoj su grupi knjige Zorice Rajković o spomenobilježjima žrtvama prometnih nesreća (Rajković 1988) i Aleksandre Muraj o kulturi stanovanja u jednom žumberačkom selu (Muraj 1989), tekstovi Dunje Rihtman-Auguštin o novinskim osmrtnicama (Rihtman-Auguštin 1988, 116—183) i kulturi poduzeća (Rihtman-Auguštin 1972), kao i tekstovi Lydie Sklevicky o (političkoj) invenciji tradicije na primjerima obilježavanja Dana žena (Sklevicky 1988a), te slavljenja Božića i Nove godine u poslijeratnoj Jugoslaviji (Sklevicky 1988b i 1990).

Ovoj grupi pripadaju i napisi Nives Ritig-Beljak o štajerskim i hrvatskim starogradskim kuharicama-knjigama recepata (Ritig-Beljak 1988) i Vesne Rapo o danas oživljenoj tradiciji židovskih purimskih balova u Zagrebu (Rapo 1990).

Valja ovdje spomenuti i rad Ines Price o tzv. novom valu u jugoslavenskoj rock glazbi kao anticipaciji krize (Price 1990b), te interpretaciju simboličkih razina svečanosti povodom proglašenja hrvatske državnosti na glavnom zagrebačkom trgu Silvia Braice (Braica 1990).

Lela Roćenović je pisala o nekadašnjim i današnjim (ritualnim i političkim) funkcijama majskog drveta kojim se obilježava 1. svibanj u nekim urbanim i ruralnim sredinama u Hrvatskoj (Roćenović 1989). Ista je autorica na temelju vlastitih višegodišnjih terenskih istraživanja pisala o *fašniku* u Samoboru i okolnim selima (Roćenović 1990 i 1991).

Netom spomenuti radovi između ostalog govore i o urbanom tipu karnevala, pa pripadaju i drugoj grupi unutar ovdje primijenjene podjele — radovima posvećenim upravo raznovrstnim urbanim pojavama.

O kontekstu promjena znanstvenih paradigmi, problemima i nastojanjima hrvatskih etnologa u posljednjih nekoliko desetljeća govori Dunja Rihtman-Auguštin u nekoliko poglavlja svoje knjige *Etnologija naše svakodnevice* (1988). Kao što je već naglašeno u uvodu ovog članka, Dunja Rihtman-Auguštin je zaslužna za postavljanje mnogih relevantnih pitanja i uvođenje mnogih novih tema u obzor ovdašnjih etnologa, a napose onih povezanih s kulturom i načinom života stanovnika gradova. Znatna dio spomenute knjiga posvećen je upravo problemima i dilemama etnoloških istraživanja grada (Rihtman-Auguštin 1988, 73—85), proslavama, provođenju slobodnog vremena na šetnjama i izletima, prehrani i slušanju tzv. novokomponirane narodne glazbe kao segmentima kulture Zgriječana (ibid., 86—95), alternativnoj urbanizaciji i identitetu novih naselja (ibid., 96—100; o tome također Rihtman-Auguštin 1980), te suvremenim dječjim pokladama i proslavama posvećenim Djedu Mrazu u Zagrebu (Rihtman-Auguštin 1988, 96—106).

³ 1987. su u dvobroju glasila Etnografskog muzeja u Zagrebu objavljeni rezultati istraživanja etnografsko baštino sela u okolini Zagreba. Iako se u prilogama može naći i na ponoki podatak o urbanom ili urbaniziranom, cilj je ovo monografije bio upravo otkrivanje jednoga drugog svijeta koji je tu, na dohvata ruke, a još uvijek daleko od urbanog: *Etnološka istraživanja* 1987, 9). To je bila i motivacija autora nekoliko kraćih članaka u kojima su prezentirani rezultati ranije faze istog istraživačkog projekta, objavljenih 1980. u časopisu *Etnološka tržina*. Ovdje ih spominjem da bih uputila na mogućnost nadopune ili proširivanja konteksta eventualnih budućih istraživanja u Zagrebu.

O elementima suvremenog dječjeg folkloru u Zagrebu pisala je i Zorica Rajković (1978). Analizirala je građu prikupljenu terenskim radom — pjesmice, igre, brojalice, rugalice, zagonetke, rime, šaljiva kazivanja i dječje spomenare.

Milivoj Vodopija je na temelju terenskog istraživanja u Zagrebu 1975. i 1976. napisao vrlo zapažen rad o tradicionalnom ritualu polaganja i proslave mature, završnog ispita srednje škole (Vodopija 1976). Uvodeći u jugoslavensku etnologiju teoriju o obredima prijelaza Arnolda van Gennepa i njenu suvremenu varijantu Victora Turnera, analizirao je komunikacijske, funkcionalne, ekspresivne i instrumentalne aspekte pojedinih faza maturalnog obreda prijelaza-proslavu posljednjeg dana škole i ophod gradom, maturalno putovanje i maturalne večere, polaganje mature i proslave godišnjica mature.

O očitovanju omladinske (sub)kulture na zagrebačkim ulicama pisali su i Jadran Kale, Fedor Kritovac i Benjamin Perasović, u tekstovima o obilježjima različitih skupina grafita (Kale 1989), o skupini grafita kojima se iskazuje teritorijalni identitet grupe (Kritovac 1989), te o glazbi i sportu kao sadržajima grafita (Perasović 1989).⁴

I rad Maje Povrzanović koji donosi rezultate promatranja majica i bedževa na omladinskim okupljalištima u središtu Zagreba tijekom 1985. prikazuje segment urbane kulture (Povrzanović 1988 i 1989). U radu je ukazano na raznovrsne etnološke interese koje ova tema može potaknuti, te prvenstveno razmotrena mogućnost da se sliku i riječ na odjeći analizira kao ekspresivno ponašanje, kao sredstvo odašiljanja poruka o njihovim nosiocima.

Element urbane kulture s fokusom na likovnu kulturu (kreativnost i recepciju) stanovnika zagrebačke općine Peščenica prikazala je Vedrana Kršinić na temelju istraživanja ukrasa u stanovima i anketiranja stanovnika jednog nebodera (Kršinić 1980).

Tema istraživanja Renate Vujnović pod radnim naslovom »Proročice« je pojava sve masovnijeg posjećivanja gatara u Splitu. To istraživanje za sada nije vezano uz pripremu neke izložbe, no ukazuje na interes etnologa iz Etnografskog muzeja u Splitu za kulturne pojave u gradu u kome žive. Djeliće povijesti i sadašnjosti Splita pokazali su izložbama »Sajam sv. Duje nekad i sad« (1988), »Magija i vrijeme karnevala« (1989), te izložbom »Moda na Pjaci« (1989).

Na kraju spomenimo recentna istraživanja suradnica Zavoda za istraživanje folkloru okupljenih na zajedničkom projektu istraživanja Zagreba koji bi većim dijelom trebao biti dovršen do proslave 900. godišnjice postojanja Zagreba 1994.

Saša Muraj istražuje trgovanje rabljenom robom i automobilima (Muraj 1990) kao jedno od očitovanja kompleksnog fenomena alternativnog trgovanja. Nastoji obuhvatiti široku lepezu motivacija pojedinaca za sudjelovanje na sajmovima, u rasponu od puke rasonode za jedne do najpreče egzistencije za druge.

Ista autorica istražuje stambene predodžbe djece. Rezultati istraživanja u (novom) naselju Travno već su u tisku (Muraj 1991), a najavljen je nastavak rada na toj temi u drugim (urbanistički i arhitektonski drugačijim) zagrebačkim četvrtima. Saša Muraj paralelno radi i na trećoj urbanoj temi — terenski istražuje običaje uz gradnju u Zagrebu.

Snježana Zorić najavila je za 1991. početak projekta »Religijske potkulture« u okviru kojega će u Zagrebu istraživati sekte, te recepciju orijentalnog religijskog praxisa.

Ines Prica prati i bilježi političke i nacionalne manifestacije u Zagrebu (npr. izbornu kampanju i proslavu otkrivanja spomenika banu Jelačiću 1990). Pisala je i o bacanju novca u Manduševac, nedavno otkriven stari zdenac na glavnom zagrebačkom trgu (Prica 1990a). Također, izrađuje disertaciju pod naslovom »Posli-

⁴ Ti su tekstovi napisani u okviru rada na istraživanju »Potrebe u kulturi« Zavoda za kulturu Hrvatske, u dijelu istraživanja nazvanom »Kulturne potrebe i svakodnevnica«.

jeratna svadba u Zagrebu«. U njoj će analizirati promjene i razvoj svadbenog rituala u kontekstu suvremenih sociokulturnih procesa, te pokušati odrediti pojam »urbani ritual«.

Maja Povrzanović izrađuje disertaciju pod naslovom »Okupljališta na otvorenom u središtu Zagreba«, o redovitom spontanom okupljanju na otvorenom u središtu grada — prostoru koegzistencije i interakcije kulturno različitih populacija. Na primjeru Zagreba iz etnološke će perspektive biti razmotren odnos čovjeka i gradskog prostora uopće. Utvrdit će se koji kulturni prostori postoje u središtu Zagreba i koje su njihove simboličke vrijednosti. Ujedno će se na primjeru okupljališta ispitati i karakter otvorenosti (javnosti) javnih prostora u raznim periodima dvadesetog stoljeća, s posebnim interesom za suvremenost. Analizom spontanog ponašanja u odnosu na planirano nastojat će se s etnološkog stanovišta doprinijeti produbljenu urbanističke problematike.

Zadani opseg ovog pregleda nije dozvolio kritičko prosuđivanje teorijskih polazišta pojedinih istraživanja, niti načina na koji su provedena. Ipak, može se konstatirati da neke spomenute knjige i članci spadaju među najoriginalnije i najkreativnije do danas objavljene radove hrvatskih etnologa. Da li zbog toga trebamo biti zadovoljni ili pak zapitani nad standardima i dinamikom razvoja etnologije u Hrvatskoj, pitanje je koje nadilazi informativnu nakanu ovog članka. Činjenica je da su gotovo svi ovdje prikazani naslovi vrijedni pažnje već i zbog toga što su u okružju hrvatske etnologije piornirski.

Urednik nedavno objavljenog zbornika *Urbane Zeiten* Heinz Schilling (Schilling 1990) smatra da je etnološki analitički aparat za pristup urbanim fenomenima još daleko od razvijenog (ibid., 13). Tako se ograđuje od mogućih prigovora o mnogo pitanja, a malo definicija i zaključnih tvrdnji u prilogima etnologa obrazovanih na etnološkom institutu frankfurtskog sveučilišta, poznatom upravo po dugogodišnjem bavljenju urbanom problematikom. Iz perspektive etnološkog rada u Hrvatskoj koji je tek u fazi postavljanja prvih pitanja o urbanome, to bismo ograđivanje — s obzirom na kvalitetu zbornika — mogli smatrati hinjenom skromnošću. Bolje bi međutim bilo Schillingovu tvrdnju doživjeti kao suočavanje s vlastitim vremenskim, kvantitativnim i kvalitativnim zaostajanjem za razvijenijim etnološkim sredinama na mnogim područjima, pa tako i na području istraživanja urbane kulture, a odmah zatim kao poticaj na rad.

Naravno, to se zaostajanje ne može nadoknaditi količinom budućih radova hrvatskih etnologa, ali možda bi ga se moglo nadoknaditi kvalitetom. Senzibilitet mladih etnologa i nekoliko ovdje spomenutih istraživačkih projekata koji su već u toku, razlozi su za optimizam.

ETNOLOGISCHE UND VOLKSKUNDLICHE FORSCHUNG DER KULTUR UND DER LEBENSWEISE DER STADTBEWohner KROATIENS

Zusammenfassung

In der Arbeit wird der Kontext der Veränderungen wissenschaftlicher Paradigmen dargestellt, in welchem in den siebziger Jahren dieses Jahrhunderts in Kroatien ethnologische und volkskundliche Untersuchungen der Kultur und der Lebensweise der Städter unternommen wurden. Die Stadt und das Zeitgenössische wurden damals zu Schlüsselbegriffen der theoretischen Wende — des theoretischen Abbruches mit der bis dahin dominierenden kulturhistorischen Schule. Dabei werden die Vorteile eines komplementären Verhältnisses ethnologischer und folkloristischer Untersuchungen in der Stadt betont und einige für diese Problematik relevante Arbeiten kroatischer Volkskundler angeführt.

Es werden ferner ethnologische Texte dargestellt, in deren Interpretationsfokus nicht der städtische Charakter einer bestimmten Erscheinung enthalten ist, die aber aufgrund der Untersuchungen in urbanen Siedlungen entstanden sind, oder aber mittels Komparation die Angaben über die Kultur der Stadtbevölkerung benutzen. Der mittlere Teil der Ar-

beit ist den schon abgeschlossenen ethnologischen Texten über die Elemente städtischer Kultur gewidmet, den Festen, der Freizeitbeschäftigung, der alternativen Urbanisierung und der Identität neuer Wohnsiedlungen, der Kinderfolklore, den Reifepfingszeremonien anlässlich des Übergangs zur Hochschule, den Zeichnungen und Aufschriften auf der Kleidung, den Graphitti, der bildenden Kultur, usw. Sie werden auch den Projekten gewidmet, die gerade unternommen werden: Erforschung der Wahrsagerei, second-hand Handel, Vorstellung der Kinder über die Wohnverhältnisse und Bräuche anlässlich des Baus, Erforschung der Sekten und der Übernahme orientalischer Religionspraxis, Untersuchungen politischer und nationaler Manifestationen, städtische Hochzeitsrituale und schließlich die Untersuchung des regelmäßigen spontanen Versammelns im Freien des Stadtzentrums.

Die Autorin stellt fest, daß die kroatische Ethnologie den mehr entwickelten ethnologischen Kreisen auf dem Gebiet der Urbanforschung zeitlich, quantitativ und qualitativ gesehen, nachsteht, doch in der Sensibilität junger Ethnologen und in einigen gerade verlaufenden Forschungsprojekten sieht sie einen berechtigten Grund für professionellen Optimismus.

Außer den bibliographischen Angaben sind in der Arbeit auch Angaben über die Dokumentation urbaner Kultur und Lebensweise als Information über neuere ethnologische und volkskundliche Terrainarbeiten angeführt. (Diese Dokumentation wird in der Anstalt für volkskundliche Forschung in Zagreb aufbewahrt.)

Maja Povrzanović
Anstalt für volkskundliche Forschung
Kralja Zvonimira 17, P. o. 975
41000 Zagreb

ETHNOLOGISCHE UND VOLKSKUNDLICHE FORSCHUNG DER KULTUR UND DER LEBENSWEISE DER STADTBEWOHNER KROATIENS

Synopsis

In der Arbeit wird der Kontext der Veränderungen wissenschaftlicher Paradigmen dargestellt, in welchem in den siebziger Jahren dieses Jahrhunderts in Kroatien ethnologische und folkloristische Untersuchungen der Kultur und der Lebensweise der Stadtbewohner begonnen wurden. Es folgt die Darstellung ethnologischer Texte, die in ihrem interpretativen Fokus keinen urbanen Charakter einer bestimmten Erscheinung enthalten, die aber aufgrund der Nachforschungen in urbanen Siedlungen entstanden waren, oder aber sich — durch Komparation — der Angaben über die Kultur der Stadtbewohner bedienen.

Der Mittelteil der Arbeit ist den schon abgeschlossenen ethnologischen Untersuchungen einzelner Elemente urbaner Kultur gewidmet, wie auch denjenigen, die gerade jetzt im Gange sind. Die Arbeit begleiten neben den bibliographischen Angaben auch Daten über die Dokumentation der urbanen Kultur und Lebensweise, die in der Anstalt für volkskundliche Forschung in Zagreb aufbewahrt wird.

RAZISKOVANJE MESTNE IN DELAVSKE KULTURE V AVSTRIJI

Wolfgang Slapansky *

UDK 394(436):008-058.232 + 008-058.234

SLAPANSKY Wolfgang: Raziskovanje mestne in delavske kulture v Avstriji. (Forschung der Stadt und Arbeiter Kultur in Österreich.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62=27(1991)1, str. 73—81.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izveček v slov. in angl.

Članek obravnava raziskovanje mestne in delavske kulture v avstrijskem narodopisju. Pri tem avtor združuje obravnavo obeh področij raziskovanja, predvsem zaradi njihovih rezultatov, ki so vzajemno vplivali drug na drugega in vzpodbujali tako raziskovalce mestne kot delavske kulture. Poschedj izpostavi delo dunajskega kroga, predvsem Helmuta Paula Fielhauerja in njegov koncept narodopisja.

UDC 394(436):008-058.232 + 008-058.234

SLAPANSKY Wolfgang: Research into urban and working-class culture in Austria. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62=27(1991)1, p. 73—81.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The present article is dealing with the research into urban and working-class culture in Austrian ethnography. The author combines the two areas of research, because the respective results acted on each other — thus encouraging both the examiners of the urban and the working-class culture. Pointing out the research work performed by the Viennese circle, the author draws attention to Helmut Paul Fielhauer and his concept of ethnography.

Na začetku mojega referata so nujna nekatera pojasnila. Obema področjema, navedenima v naslovu, raziskovanju delavske kulture in raziskovanju mestne kulture, je nekaj skupno: še zmeraj pomenita manjšino znotraj celotne stroke. Kajti če si ogledamo številno narodopisno literaturo, ki je izšla v zadnjih letih, prevladuje še zmeraj tradicionalni kanon tem, pogosto napuhlo in dekorativno obdelan. Čeprav je bil v zadnjih deset do petnajst letih dosežen precejšen napredek pri navedenih tematskih področjih, pa ostaja kritična, kulturološka zastavitev raziskovanj kot nujna predpostavka za analizo kulture še naprej v ozadju. Ne gre za naključje, kajti še zmeraj obvladujejo znaten del narodopisnih raziskav interesne skupine izobraženkega meščanstva, ki že zaradi svojega družbenega položaja ne želijo kulturnih procesov v njihovi protislovnosti podvreči kritični analizi; ki se zadovoljijo s tem, da se ukvarjajo z dvomljivim raziskovanjem relikto, raziskovanjem, pri katerem so relikti izločeni iz specifičnega konteksta družbene formacije in vmeščeni predvsem v meščansko in kmečko območje in ki naj bi služilo predvsem temu, da bi »resnično« in »dobro«, a tudi »verovanja«, vsekako »prvotno« prikazali v obliki, ki komaj ustreza celoti družbenih odnosov. Vprašanje o »starožitnih urejenostih« še zmeraj obvladuje strokovno razpravo, celo v konceptu »narodopisja sedanjosti«, ki je navidezno napreden.

* Mag. Wolfgang Slapansky, Dunaj, Avstrija

Vsem tem nastavkom, ki so v bistvu pozitivistični, je skupno dejstvo, da v narodopisju pogosto še zmeraj težko razumejo pojem dela kot odločilno določnico kulture, delo kot predpostavko ohranjanja in oblikovanja življenja, kot je večkrat poudaril Helmut Fielhauer, gotovo najpomembnejši zagovornik napredne kulturologije v Avstriji.

Ko se v nadaljevanju podrobneje lotevamo raziskovanj delavske in mestne kulture v Avstriji, tedaj si moramo zapomniti, da gre pri obeh nastavkih zgolj za segmente kulturologije, ki je naravnana h kontekstu celotne družbe. Prav v smislu dialektične teorije kulture bi bilo zgrešeno, če bi ignorirali kontekste, specifične za družbene formacije. Pravilneje je, če iz lastniških razmerij, produkcijskih pogojev, bolj ali manj pretanjenih razmerij moči izvedemo zasnovano celotne družbe, ki se slednjič lahko izteče v celovito opazovanje življenjskih razmer na določeni ekonomski razvojni stopnji, in pri tem moramo upoštevati družbo, gospodarstvo in politiko. To poudarjam, ker učinkujejo nastavki raziskovanja delavske in mestne kulture — ki jih ne smemo podcenjevati glede njihovega pomena — pogosto še dokaj izolirano, okrnjeni na študije detajlov in brez premisleka o kontekstih celotne družbe. Slednjič prav historično-materialistični nastavek v kulturologiji implicira nujnost, da izhajamo iz kompleksnih kontekstov. Kajti vsi razredi, sloji in skupine so nedvomno med seboj povezani v skladu z vsakokratno družbeno formacijo. V emancipatorični kulturologiji moramo analizirati ta ekonomski kontekst, in pri tem se v središču pozornosti znajdejo tisti deli prebivalstva, ki so s svojim delom ustvarjali ali ustvarjajo družbeno bogastvo.

Razlog, da bomo v nadaljevanju skupaj obravnavali raziskovanj delavske in mestne kulture, ki načeloma nista kongruentni, je ta, da napredni nastavki na obeh področjih nedvomno vzajemno vplivajo drug na drugega. Na drugi strani lahko ugotovimo, da še zmeraj prisotni strahovi pred dotikom z obema zastavitvama vprašanj v znatnem delu avstrijskega narodopisja izvirajo iz zgodovinskega razvoja stroke, ki ga moram vsaj na kratko opisati. Konec koncev desetletja trajajoče prikrivanje navedenih tematskih področij ni bilo niti naključno niti nainvno, temveč je bilo oprijemljivo politično motivirano. Tako bi rad vsaj v glavnih tezah očrtal zgodovinski razvoj avstrijskega narodopisja, da bi nato prešel k novejšim pozitivnim nastavkom.

Nikakršna nova ugotovitev ni, da lahko delo, torej vprašanja o delovnih sredstvih, načinu dela in delovnih razmerjih, velja za glavno raziskovalno temo v narodopisju. Slednjič je Helmut Fielhauer pokazal, da poznamo že iz poznega 18. stoletja narodopisne zastavitve vprašanj, ki so povezane s produkcijo. Seveda so v teh zgodnjih delih prevladovali statistično-ekonomski interesi. Razlog je bila racionalizacija produkcije, vsaj na obrobju pa tudi življenjski pogoji delovnega prebivalstva. Zgolj v omejeni meri je šlo za emancipatorične zastavitve vprašanj, predvsem pa za kar najbolj intenzivno izkoriščanje razpoložljivih sredstev.

Z obrnitvijo narodopisja k romantičnim idejam v 19. stoletju so postali povsem nepomembni že tako oklevajoči nastavki vednosti o delavcih, ki je bila ovesena s številnimi omejitvami. Odslej je bilo zbiranje poetičnega ljudskega izročila glavni interes narodopisnih raziskav, zbiranje ljudskih pesmi, ljudskih pripovedi itd., zmeraj zgolj duhovnih oblik kulturne dediščine, ki jih je veljalo ohraniti in negovati. »Oklepanje za starožitnosti« je bilo izrabljeno za uspešnejše upiranje svetu, ki je postajal vse bolj industrializiran in kapitaliziran. Kmetstvo je veljalo za nosilca tega nekdanj zdravega sveta in njegova kulturna dediščina naj bi bila kontrast realnim ekonomskim in socialnim kontekstom. Industrijsko življenjsko okolje je bilo ravno tako izgnano kot raziskovalno področje velemesto. Prej so proletariat občutili kot grožnjo dediščini prednikov.

Takšno znanost, ki je bila naravnana k ohranitvi in negovanju kulturne dediščine, sta dosledno nadaljevala na eni strani »germansko narodopisje in stari-

noslovje» in na drugi strani »germanska mitologija«, če naj navedem obe najpomembnejši veji »dunajske šole« po prelomu stoletja. Naj zadošča opozorilo, da se je v prvi polovici našega stoletja narodopisje vedno bolj razumelo kot znanost, ki je bila slednjič zaradi svoje zbližanosti z »raziskovanjem ljudskega« v avtoritar-no-nacionalističnem smislu pripravljena prevzeti vlogo legitimirajoče znanosti, kar se je v zadnji konsekvenci izteklo v nauk o germanski kontinuiteti nordijskega izročila in v nauk o rasah v tretjem rajhu.

Samo po sebi se razume, da v tako naravnem ljudskem narodopisju vprašanje o delavski kulturi v emancipatoričnem smislu ni bilo nikakršna tema. Kljub temu pa je bilo narejenih nekaj uporabnih nastavkov, denimo Willa Ericha Peuckerta »Volkskunde des Proletariats« ali dela Otta Ruhleja oziroma Eduarda Fuchsa. Med avstrijskimi raziskavami velja omeniti predvsem študijo »Die Arbeitslosen von Marienthal«, ki je imela velik mednarodni odmev in je nenazadnje v metodičnem pogledu nakazala nove poti socialnim in kulturnim raziskavam.

Kako zelo je bilo narodopisje oddaljeno od družbene realnosti, je vidno v tem, da je šele Leopold Schmidt v tridesetih letih v knjigi »Wiener Volkskunde« tematiziral vprašanje o velemestu. Schmidt je šlo predvsem za to, da spodbudi »razširitev narodopisnega zajetja ljudstva od kmetov (...) na prebivalce velemesta«, da zapolni »prepad med deli ljudstva«. Vendar je Schmidt ostal ujet v kanon, saj so bili v središču običaji in ljudska glasba, noša in ljudsko verovanje.

Pripomniti moram, da tudi naslednja dela o mestu vse do šestdesetih let skoraj niso preseгла okvira, ki ga je postavil Schmidt — ne v teoretskem in ne v strukturnem oziru.

To velja tudi za raziskovanje delavske kulture, kjer moramo omeniti predvsem dela profesorja Karla Ilga iz Innsbrucka, ki skuša rekonstruirati »ljudske, na grudo vezane« kulturne dobrine in vrednote, da bi slednjič harmoniziral družbena nasprotja.

Šele programsko »Slovo od ljudskega življenja«, ki so ga zagovarjali predvsem zastopniki »tübingske šole«, je omogočilo izdelavo novih kategorij za raziskovanje, pri tem moramo dodati, da tega »slovesa« nikakor niso opravili vsi narodopisci. Kljub temu lahko trdimo, da je menjava paradigme spodbudila oblikovanje nadaljnjih naprednih nastavkov v kulturologiji, ne nazadnje tudi zato, ker so si pri tem prvič prizadevali za interdisciplinarno raziskovanje.

S pojmi »ljudska kultura«, »zgodovina vsakdanjika«, »zgodovina od spodaj« ipd. so označene tiste tendence v narodopisju, ki nekako 15 let določajo napredno kulturologijo, teoretsko in metodično, pri tem sta v središču pozornosti »kultura in način življenja« zaposlenega prebivalstva. V zvezi z Dunajskim inštitutom za narodopisje moramo omeniti predvsem eno ime: Helmut Fielhauer. Fielhauer je zastavljanje vprašanj o delavski kulturi in tudi mestni kulturi neutrudno spodbujal tako pri poučevanju kot tudi pri dejavnostih izven inštituta.

Fielhauer je bil od 1963 do 1977 asistent na Inštitutu za narodopisje, od leta 1977 profesor na Dunaju in v Berlinu in je umrl leta 1987, še niti petdeset let star. Izhodišče njegovega interesa za delavsko kulturo je bil podeželski proletariat. Začel je znotraj kanonskih tem, kakršni sta običaji in ljudska medicina, konec sedemdesetih let se je posvetil naslednjim temam: slovaški podeželski delavci v Marchfeldu, rudarji v Grünbachu, »črni grofje« v drobni železarski industriji, da navedemo samo nekatere. Z vsó doslednostjo se je posvečal vprašanju, ali spada v stroko tudi obdelava industrijskih delovnih sredstev. Hotel je, kot je sam to imenoval, raziskati »missing links«, »plebejske oblike dela in življenja na podeželju«. Kljub vsem ideološkim pomislekom proti tradicionalnemu narodopisju Fielhauer ni hotel prelomiti z njim, temveč ga je hotel dosledno razviti kot »demokratsko zgodovinopisje kulture«. Glavno pozornost naj bi namenili tistim, ki so ustvarjali ali ustvarjajo družbeno bogastvo. Pri tem so se mu zdeli številni na-

stavki predhodnih narodopisnih raziskav povsem primerni za nadaljnje ukvarjanje s temo ob razširitvi vprašanj, pri tem so bila v ospredje postavljena vprašanja o delu, stanovanju, oblačilih, higieni etc. Od kmečkega pređenja lanu naj bi potegnili lok do tekstilne industrije, od kmečke prehrane k industrijski proizvodnji prehrabnenih sredstev. Pri tem naj bi bila pozornost posvečena predvsem industrijskemu področju. Izhajajoč iz kompleksnega nastavka historičnega materializma je bilo za Fielhauerja človekovo obdelovanje narave predpostavka za življenjsko držo in oblikovanje življenja. Tako so lahko bili načini dela in delovna razmerja, torej delovna kultura, predpostavka za smiselno kategorizacijo in periodizacijo kulture. Družbene, ekonomske in politične okoliščine industrializirane in urbanizirane družbe je jasno postavil proti narodopisju, ki se ravna po »izročilih«. Zato so mu pogosto očitali politizacijo in ideologizacijo.

Fielhauer je zelo poudaril, da moramo pri ukvarjanju z delavsko kulturo izhajati iz sodobnega stanja, če se nam naj posreči »dosledno historičen pristop k sedanjosti«. V skladu z materialistično teorijo kulture je v središče svojih premišljevanj postavil vsakokratna vladajoča produkcijska razmerja, pri čemer se mu je zdel še posebno pomemben pojem formacijske specifičnosti kulture, torej odvisnost kulture od vsakokratne družbene formacije, s katero je producirana specifična oblika življenja.

Po Fielhauerju je mogoče narodopisni pristop h kulturi in načinu življenja vmestiti v območje napetosti med produkcijo in konsumpcijo, pri tem se v kontekstu življenja družba, gospodarstvo in politika neločljivo in vzajemno določajo. »Uporaba in prisvajanje« industrijskih delovnih sredstev sta bili zanj glavni točki raziskovanja: »Ključni problem pri uporabi in prisvajanju industrijskih delovnih sredstev je gotovo dejstvo, da so v rokah novega družbenega razreda meščanskih podjetnikov, kar je posledica dlje časa nastajajoče delitve dela, nastanka privatne lastnine in izkoriščanja človekove delovne sile po človeku; podjetniki so se oblikovali predvsem iz starejšega mestnega obrtništva in trgovine. Nasproti jim stoji prav tako nov razred delavcev, za katerega je značilna »dvojna svoboda«: je brez lastnih delovnih sredstev in lahko zato zgolj ponuja svoje sile, zato je brez vsakršnih pravnih vezi — kar je povzročilo, kot je znano, velikanska gibanja delavcev za boljšim zaslužkom«. V tem smislu sta buržoazija in proletariat samo dve strani družbenega razvoja v procesu industrializacije. Pri tem so bile v raziskavah upoštevane tudi kategorije odtujitev, strah in druge.

Kako zelo je Fielhauerjevo poučevanje na dunajski univerzi vplivalo na raziskovanje delavske kulture, lahko presodimo po velikem številu disertacij in diplomskih nalog o tej temi, ki so bile dokončane v zadnjih letih. Presegel bi okvir tega referata, če bi se z njimi podrobneje ukvarjal. Omejil se bom na navedbo treh, ki se mi zdijo še posebno pomembne. Eva Viethen-Vobruba je leta 1984 napisala disertacijo o kulturi in načinu življenja dunajskih mezdnih delavk na prelomu stoletja. V istem letu je predložila Leopoldine Hokr svojo disertacijo o delavcih v Pottendorfu, industrijskem kraju južno od Dunaja. Slednjič naj omenim še delo, ki je bilo dokončano leta 1990: Pliberški rudarji in rudarke v 19. in 20. stoletju.

Na koncu — dosti prekratke — počastitve dosežkov Helmuta Fielhauerja pri raziskovanju delavske kulture bom še omenil, da je bila Fielhauerjeva zasluga, tik pred njegovo smrtjo, da se je lahko na Dunaju habilitiral Dieter Kramer, eden najbolj prodornih teoretikov raziskovanja delavske kulture, in to ob močnem odporu strokovnih kolegov z drugačnimi pogledi.

Seveda se ni samo narodopisje v zadnjih letih v večji meri ukvarjalo z raziskovanjem delavske kulture. Vendar se tu ne morem ukvarjati z raziskovalnimi rezultati in tendencami v socialni zgodovini, sodobni zgodovini ali v sociologiji. Kar pa moram poudariti, je vedno večja pripravljenost za interdisciplinarno delo,

ki je opazna v zadnjih letih in nedvomno zaznamuje pozitivno smer in je tudi že dala zanimive rezultate.

Ob univerzitetnih inštitutih moram pri vprašanju o raziskovanju delavske kulture v Avstriji omeniti še različne institucije, kakršni sta Boltzmannov inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Linzu ali Združenje za zgodovino delavskega gibanja na Dunaju. Tem institucijam, ki so blizu socialni demokraciji, je skupno, da so njihove raziskave pogosto omejene na zgodovino organizacij, deloma že kar v smislu politične zgodovine herojev.

Vrnimo se k univerzitetnemu področju: v sedemdesetih letih vedno bolj jasen manko pri raziskovanju delavske kulture je slednjič leta 1979 privedel do ustanovitve »Komisije za delavsko kulturo« pri Nemškem društvu za narodopisje, delovne skupnosti s ciljem, da oblikuje mednarodni, interdisciplinarni forum za razprave o vprašanih raziskovanj delavske kulture. Naj pripomnim, da so pri ustanovitvi te komisije odločilno sodelovali zastopniki Inštituta za narodopisje, zlasti Helmut Fielhauer, Olaf Bockhorn in Wolfdieter Zupfer. In prvo zasedanje je bilo leta 1980 na Dunaju. Doslej je bilo pet takšnih zasedanj, med njimi četrto znova v Avstriji, namreč v Steyrju in s temo »Delavska kultura med muzejem in realnostjo«.

× × ×

Po preglednem opisu raziskovanj delavske kulture v narodopisju še nekaj besed o raziskovanju mestne kulture. Na splošno lahko rečemo, da je imelo narodopisje dosti manj strahu pred raziskovanjem mest kot pred raziskovanjem delavske kulture. Mesto, tudi velemesto, lahko sorazmerno zlahka vključimo v stroko v kanonskem smislu. Po že omenjeni knjigi »Wiener Volkskunde« Leopolda Schmidta iz poznih tridesetih let in naslednjih delih je bil nauk o mestu priznan za samoumeven del stroke, čeprav je ostala naravnost po kanonu krepko zasidrana. Šele z vključitvijo raziskovanj delavske kulture je bil tudi na področju mestne kulture kanon razširjen na vprašanja o strukturah. Preobrat se je zgodil z disertacijo Wolfdietra Zupferja o kulturnih premenah v dunajskih predmestjih v 19. stoletju. Zupferja je zanimala integralna, kulturološka zastavitev vprašanj, pri čemer je prekinil z zanemarjanjem teorije, ki je bilo do takrat razširjeno v narodopisju prav na mestnem področju, in je v urbanizaciji prepoznal kvalitativne in kvantitativne momente dinamičnega razvojnega procesa. Tak pristop k temam mestne kulture je pomenil prelom s kanonskimi prisilami in odprtje k sodnejim znanostim, zlasti k socialni zgodovini in h geografiji mesta.

Še enkrat se bom na kratko dotaknil del Helmuta Fielhauerja, ki je v smislu materialističnega razumevanja kulture krepko vplival na tendence v raziskovanju mestne kulture.

Prvič se je lahko Fielhauer znanstveno ukvarjal z mestno kulturo med svojim delovanjem v enem od dunajskih okrajnih muzejev. Tu se je »izučeni kmetoslovec«, kot je rad ironično označeval samega sebe, ukvarjal z vprašanji raziskovanja mesta oziroma z »domovinoznanstvom«, kot se je sam izražal. Fielhauerja so zanimala vprašanja o identiteti v navidezno razpršenem konglomeratu oblik kulturnega izražanja. Iz natančnega poznavanja strukture mestnih predelov je bilo mogoče razviti kulturološke zastavitve vprašanj, njegov cilj pa ni bil, da bi s poljubnim kopičenjem objektiviranosti ponudil kolikor mogoče celovito podobo, temveč da bi ob nekaj temah, kakršna je oskrba s prehrano, obdelal mestne kontekste v njihovem strukturnem razvoju. Sam je to izrazil tako: »Zame kot Dunajčana je (...) izziv, da slednjič najdem kulturni pristop do velemesta. Z materialistično umestitvijo kulture v produkcijo — denimo pri prehrani od stare pastirske kulture do modernega delavca v mlekarstvu — se zdi to povsem mogoče«. In na drugem mestu: »Prehranjevati se v velemestu« je slednjič (...) postal za nas pro-

blem, ker je staro narodopisje imelo, kot je znano, svoje ideološke strahove pred »morjem hiš«; na drugi strani pa se nismo smeli lotiti — te nevarnosti smo se zavedali — posebnega »velemestnega prehranjevalnega narodopisja«. Kajti vsaj od Maxa Webra naprej je mesto določeno predvsem s povezujočo tržnico, o čemer bi se lahko drugje prepirali (vsaj v kapitalizmu tudi z najbolj naprednim produkcijskim načinom in najbolj naprednimi produkcijskimi razmerji). Taka zastavitev vprašanj je pomenila »vdor v mesto, ki ni bilo več domače, ne nazadnje tudi na njegova dvorišča, v delavnice, trgovine in kleti«. Vprašanje o produkciji prehrabnih sredstev, ki se mu v tradicionalnem narodopisju kolikor mogoče ogibajo, je Fielhauer ravno tako vključil v svoja premišljevanja kot distribucijo in konsumpcijo. Razvoj mestne produkcije prehrabnih sredstev, tovarniško proizvajanje z masovno produkcijo ga je ravno tako zanimalo kot tržni mehanizmi razdelitve. Slednjič je segal lok vse do vprašanj o energiji. Tudi lakota, prehranjevanje v krizi itd. niso smeli manjkati v tem kontekstu.

Z navedeno obdelavo posebnega vidika velemestne kulture sem razložil ozadje, ki šele omogoči smiselno ukvarjanje s kulturo in načinom življenja na urbanem področju. Ne smemo ga reducirati na raziskovanja detajlov v kanonskem smislu, slednjič gre za to, da analiziramo kulturne pojave v integralnih kontekstih. To se ujema tudi s temeljnimi premisleki o raziskovanju mestne kulture, o katerih so razpravljali na 24. nemškem narodopisnem kongresu.

V tem kontekstu se mi zdi še posebej pomemben referat Helga Gerndta »Možnosti in problemi raziskovanja velemesta«, ki je predstavil tri vzorce opazovanja kot primerne pristope h kulturi velemesta: »1. Velemesto kot kulturna tvorba, sklop, ki zajema bolj ali manj sklenjen vsakdanji svet; 2. velemesto kot prostor kulturnih posredovanj, območje ravnanj, kjer se je razvilo relativno samostojno vsakdanje življenje; in 3. velemesto kot prostor s kulturnim pomenom, svet vrednot, s predstavniimi podobami, ki se dokaj tipično pojavljajo od primera do primera«.

Nobenega dvoma ni, da potrebuje ukvarjanje z vidiki mestne kulture ravno tako korenit prelom z narodopisjem, ki je omejeno na kanonske teme, kot ga je raziskovanje delavske kulture. Vprašanja o vrednosti in razpoložljivosti časa denimo, vprašanja o identiteti, vprašanja o centru/obrobju itd. nakazujejo možne nadaljnje delovne naloge v tem kontekstu.

Kdor pregleda disertacije in diplomske naloge na temo »velemesto«, ki so v zadnjih letih nastale na Dunaju, opazi, da so bila tematsko obdelana predvsem vprašanja o bivanju, prehranjevanju, delu in prostem času. Z njimi se v tem referatu ne morem podrobneje ukvarjati, prav tako ni mogoče podrobneje pojasniti vsebine vsekakor pomembnih del drugih narodopisnih inštitutov in različnih sorodnih ved. Naj zadošča opozorilo na okrepljeno interdisciplinarnost. Kot primer pa želim omeniti zbornik, ki nenazadnje kaže, kako postajajo meje med strokami vedno bolj zabrisane, namreč knjigo »Glücklich ist, wer vergißt . . . ? — Das andere Wien um 1900«. V vrsti prispevkov so izčrpno obdelani številni vidiki vsakdanjega življenja na Dunaju na prelomu stoletja: otroške izkušnje, območja različnih del/zaposlitev, stanovanjska situacija z brezdomci vred itd.

× × ×

Slednjič se želim dotakniti še vprašanja o prikazu/prenosu rezultatov raziskovanj delavske in mestne kulture, saj je to vprašanje nadvse pomembno za emancipatorično kulturologijo. Noben drug medij se mi ne zdi bolj primeren za prikaz kulturnih kontekstov v njihovi vzajemnosti kot muzej, dokumentacijska točka za vsakdanjo kulturo in zgodovino mentalitet. Kdor pa danes na muzejskem področju pričakuje vsaj nastavke za zgodovino vsakdanjika, bo moral kmalu razočarano ugotoviti, da je muzejska praksa še zelo daleč od tega. Delavska in

industrijska kultura sta še zmeraj nadvse dosledno izključeni, pa tudi področje mestne kulture je zastopano predvsem s plemiško in meščansko reprezentacijsko kulturo. To velja tako za državne muzeje kot tudi za krajevne in okrajne. Ta ugotovitev ni nova in tu ni prvič tematizirana. Zato se bom zadovoljil s to načelno ugotovitvijo in se posvetil delovni skupini »Zgodovina industrije in delavska kultura«. Ta delovna skupina je bila ustanovljena leta 1985, da bi zagotovili možnost za razpravo med kulturologi, domoznanci in muzealci in da bi spodbudili razpravo, kako zgodovino industrije in delavsko kulturo prenesti v muzeje in na razstave. »Resolucija iz Eisenerza«, ki jo je sprejela ta skupina, vsebuje zlasti tiste zahteve, ki so že leta znane odgovornim politikom in muzejskim uradnikom in ki jih prav tako že leta vztrajno ignorirajo. Med drugim je v tej resoluciji zapisano: »V ponudbah muzejev in razstav vseh vrst so dominantne predstavitve plemstva, duhovščine in meščanstva. Glavna skupina naše sedanje družbe, namreč mezdni delavci, je — prav tako kot historično delavstvo — s svojim svetom dela, kulturo in načinom življenja, s svojimi izkušnjami, vrednotami in predstavami bolj ali manj premalo zastopana v splošnih socialnokulturnih pokrajinskih in krajevnih muzejih, v zveznih muzejih in na občasnih razstavah. (...) Naša družba ne obstaja in ni obstajala samo iz plemstva, duhovščine, kmetstva in meščanstva, temveč zlasti iz delavcev in delavk oziroma mezdnodovisnih, ki predvsem ustvarjajo vrednote in temelje družbe. Obdelati velja zgodovino, ki je bila v veliki meri izrinjena z mehanizmi gospodstva. Gre za resnično demokratizacijo muzejev v historičnem, socialnem, kulturnem in regionalnem smislu.«

Kljub poudarjanju še zmeraj obstoječih primanjkljajev na tem področju lahko na kratko opišem nekaj pozitivnih primerov predstavitve delavske kulture, ki imajo vsi interdisciplinarne značilnosti. Šele tri leta obstaja v Avstriji muzej, ki si je za cilj zastavil, da s stalno razstavo predstavlja delavsko kulturo, »Museum Arbeitswelt« v Steyrju/Gornja Avstrija. V nekdanji strojni dvorani so pobudniki našli primeren stavbni kompleks, ki so ga lahko predelali v muzej. Za vsebinski kriterij členitve so izbrali oblike pridobivanja energije, ki ustrezajo posameznim obdobjem industrializacije, torej od vodnega kolesa preko parnega stroja in elektromotorja do nafte. Slednjič so v koncept predstavitve vključili tudi mikroelektroniko.

Ob otvoritvi muzeja o svetu dela leta 1987 so prvič v Avstriji pripravili deželno razstavo o industrijski kulturi — z naslovom »Arbeit/Mensch/Maschine — Pot v industrijsko družbo«. V tem kontekstu naj še spomnim na četrto delovno srečanje komisije za delavsko kulturo pri Nemškem društvu za narodopisje, ki je bilo prav tako ob otvoritvi muzeja v Steyrju.

Dve leti pozneje je bila v Pottensteinu/Dolnja Avstrija prav tako deželna razstava o področjih industrijskega sveta dela, razstava z nekoliko ponesrečenim naslovom »Magie der Industrie«, ki pa v primerjavi z razstavo v Steyrju ni prinesla nobenih spodbudnih nastavkov in je vsebinsko prej razočarala.

Obe navedeni deželni razstavi bi najbrž ne bili možni, če ne bi pred skoraj desetimi leti na Dunaju naredili prvega poskusa, da bi delavsko kulturo predstavili v obliki časasne razstave. Naslov razstave je bil »Mit uns zieht die neue Zeit«. Vsebina je bila delavska kultura od 1918 do 1934, prikazana po težiščih. Velike pozornosti ni vzbudila samo v Avstriji.

Leta 1984 je v spomin na leto 1934 (avstrofašizem, prepoved vseh socialističnih dejavnosti) sledila razstava »Die Kälte des Februar — Avstrija 1933 do 1938«, pri tem je bila delavska kultura tematizirana predvsem kot odporiško gibanje.

Slednjič naj opozorim še na jubilejno razstavo »100 Jahre SPÖ«, ki je bila leta 1988 v plinskem rezervoarju v Simmeringu. Tudi zaradi aktualnih razlogov bi rad omenil to razstavo in predvsem mesto razstave, kajti leta je potekala razpra-

va o nadaljnji uporabi teh nekdanj industrijskih naprav, ki so spomeniško zaščitene, v razpravi je bilo govora tudi o projektu, da bi vanje namestili muzej delavske kulture in mesta. Sredi avgusta 1989 je dunajska mestna uprava sporočila, da so sprejeli odločitev o nadaljnji uporabi teh objektov — seveda ne za muzej, temveč kot nakupovalni in zabavišni center z luksuznimi trgovinami, fitness studii in podobnim. Še en indic več o ignorantstvu mestnih politikov, še en primer neprijetnega pokleka pred gospodarskim lobbyjem v naši deželi.

Vendar se ne želim omejiti na splošno stokanje, še zmeraj obstajajo številni nastavki, da bi delavsko, mestno kulturo ipd. obdelali v smislu »demokratičnega zgodovinopisja kulture« in predstavili v obliki razstav. Kot primer želim navesti nedavno predstavljen projekt »Labor Alltagskultur« na Dunaju, ki ga šele ustanavljajo. V tem projektu želijo pod skupnim pojmom »vsakdanje življenje« zajeti izčrpno dokumentacijo vsakdanjega življenja s poudarkom na mestnem področju, torej zgodovino dunajskega vsakdanjika. Pojem »laboratorij« zaznamuje eksperimentalno raven, ker nameravajo podvzeti različne pristope do fenomena »vsakdanjik«. Laboratorij vsakdanje kulture skuša, kljub upoštevanju dialektično-materialističnega pojma kultura, razširiti pojem kulture preko raziskovanja delavske in mestne kulture še na vprašanja mentalitete in zgodovinskosti vsakdanjika. »Na eni strani naj bi dokumentiral tradicije in korenine vsakdanjega življenja in ravnanja za izurjenje pretanjenega pogleda, ki je potreben za razumevanje mehanizmov in stvarnih elementov okolja. Na drugi naj bi bil gibčen, da bi lahko aktualne, nastajajoče probleme in razvojne tendence zagrabili na različnih ravneh sociokulturne predelave in predstavitevni možnosti. Laboratorij naj bi bil torej hkrati mesto za učenje in mesto za kreativen spoprijem s socialnim okoljem«.

V prvem delovnem obdobju je za leto 1992 predvidenih šest krajevno ločenih razstav, pri tem je predvidena velika vsebinska in metodična pestrost. Pod skupnim naslovom »Wien — hier bin ich« bodo rezultati povzeti in dokumentirani v skupnem katalogu. Konkretna zastavitev vprašanja je: kako se vzpostavi »domovina« v območju napetosti med javnostjo in privatnostjo v smislu čutno dojemljivega spoprijema s »kulturno razsežnostjo identitete«.

Vendar moram pripomniti, da je bil navedeni projekt sicer pozdravljen z besedami, ni pa nobenega zagotovila za financiranje. Tako ostaja laboratorij vsakdanje kulture merilo vrednosti, ki jo pripisujejo vprašanjem raziskovanja kulture, zlasti mestne kulture.

× × ×

Na kratko sem predstavil nekaj vidikov raziskovanja delavske in mestne kulture v Avstriji. Marsikaj bi še lahko omenil, zlasti rezultate raziskav obeh narodopisnih inštitutov v Grazu in Innsbrucku. Prav tako pri tej kratkosti ni bilo mogoče v zadostni meri tematizirati interdisciplinarnosti številnih raziskav. Vendar naj bi ta referat zagotovil samo osnovni pregled nad nekaterimi delnimi vidiki naprednih raziskav v Avstriji, pri tem je bil poudarek na dunajskem področju. Tako ostaja prihodnjim stikom doma in v tujini pridržano, da si bomo izmenjali v bolj intenzivni obliki in na širši podlagi rezultate raziskav, razpravljali o raziskovalnih usmeritvah, o vsebinskih in metodoloških vprašanjih, o raziskovanju delavske in mestne kulture v smislu »emancipatoričnega zgodovinopisja kulture«.

FORSCHUNG DER STADT UND ARBEITER KULTUR IN OESTERREICH

Zusammenfassung

Arbeiterkulturforchung und Stadtkulturforchung — zwei Themenbereiche der volkskundlich-kulturwissenschaftlichen Forchung, die im Gesamt bereich des Faches

nach wie vor eine Minderheit darstellen. Nach wie vor dominieren dekorativ und plakativ aufbereitete Kanonthemen, zweifelhafte Reliktforschungen, zumeist im bürgerlichen und bäuerlichen Umfeld angesiedelt, aus formationsspezifischen Zusammenhängen gelöst, wodurch der Blick auf gesamtgesellschaftliche Beziehungen vielfach nur äußerst unzureichend gegeben ist.

Fanden am Beginn der geographisch-statistischen Aufnahmen ab dem späten 18. Jahrhundert auch Fragen der Arbeitswelt Beachtung, so entwickelte sich die Volkskunde im Laufe des 19. Jahrhunderts zu einer ausschließlich auf Bewahrung kulturellen Erbes ausgerichteten »Wissenschaft«, was in letzter Konsequenz zur germanischen Kontinuitätslehre und zur Volkstumslehre im autoritär-nationalistische Sinne führte und in der Rassenkunde des Dritten Reichs mündete.

Arbeiterkulturforschung im Sinne einer emanzipatorischen Wissenschaft konnte sich im Fach erst im Laufe der siebziger Jahre etablieren, zweifellos unter dem Eindruck der fachinternen Diskussion in der BRD sowie der DDR (Bausinger, Jacobeit, Kuczynski etc.). Im Bereich der österreichischen Volkskunde steht diese Entwicklung in engstem Zusammenhang mit der engagierten Arbeit von Helmut Fielhauer. Fielhauer war es, der Themen der Arbeiterkultur in den Mittelpunkt seines Forschungsinteresses stellte. Vom ländlichen Proletariat ausgehend widmete er sich Fragen der »Kultur und Lebensweise« der arbeitenden Bevölkerung, jener Menschen, die gesellschaftlichen Reichtum schufen bzw. schafften. Ausgehend vom komplexen Ansatz des historischen Materialismus sah Fielhauer die Arbeit des Menschen (an der Natur) als Voraussetzung der Lebenshaltung und Lebensgestaltung, wodurch sich durch Arbeitsweisen und Arbeitsverhältnisse auch eine sinnvolle Kategorisierung und Periodisierung von Kultur ableiten läßt. Schließlich bedeutet die Beschäftigung mit Arbeiterkultur, von konkreten gegenwärtigen Problemstellungen auszugehen, um »einen konsequenten historischen Zugang zur Gegenwart« zu erlangen.

Ihren Niederschlag fanden diese Bemühungen um die Analyse der Kultur der Arbeit in zahlreichen interdisziplinären Forschungsprojekten sowie in einer beachtlichen Zahl an Dissertationen und Diplomarbeiten zu Themen der Arbeiterkultur. Schließlich sei noch auf die Kommission Arbeiterkultur in der DGV verwiesen, wobei Fielhauer einen bedeutenden Beitrag zu deren Arbeit leistete.

Weit weniger groß als im Bereich der Arbeiterkultur waren die Berührungspunkte der österreichischen Volkskunde mit Fragen der Stadtkulturforschung. Doch blieben stadtvölkscundliche Beiträge bis in die siebziger Jahre zumeist im vorherrschenden kanonischen Gliederungsprinzip verhaftet. Erst durch die theoretischen und methodischen Einflüsse der Arbeiterkulturforschung kamen auch in der Beschäftigung mit Stadtkultur komplexe Ansätze zum tragen. Aus der genauen Kenntnis der Stadt(teil)struktur ließen sich kulturwissenschaftliche Fragestellungen entwickeln, wobei es nicht das Ziel war, durch willkürliches Ansammeln von Objektivationen eine möglichst umfassende Gesamtschau liefern zu wollen, sondern aufgrund spezieller Themen (wie etwa Nahrungsvorsorgung) städtische Zusammenhänge in ihren strukturellen Entwicklungen aufzuarbeiten.

Zum Abschluß noch zur Frage der Umsetzbarkeit der Forschungsergebnisse der Arbeiterkultur- und Stadtkulturforschung im Bereich der Museologie. Die heutige Museumspraxis ist weit davon entfernt, Alltagskultur, Arbeiter- und Stadtkultur in ihrer Widersprüchlich und Wechselseitigkeit darstellen zu wollen. Ein fast zur Unkenntlichkeit reduzierter Begriff des alltäglichen Lebens dominiert nach wie vor die volkskundlichen Sammlungen, die Heimatmuseen, aber auch die staatlichen Repräsentationsmuseen, die derartige Fragestellungen mit äußerster Konsequenz aussparen. Als Eines der wenigen positiven Beispiele kann das Museum Arbeitswelt in Steyr/Oberösterreich genannt werden, das sowohl in einer permanenten Ausstellung wie auch in temporären Sonderausstellungen Themen der Arbeiterkultur präsentiert. Nicht zu vergessen sind die wenigen bislang in Österreich veranstalteten Arbeiterkulturausstellungen wie etwa die 1981 gezeigte Ausstellung »Mit uns zieht die neue Zeit« oder die beiden Landesausstellungen »Arbeit/Mensch/Maschine« (1987 in Steyr) und »Magie der Industrie« (1989 in Pottenstein).

Zum Abschluß bleibt noch ein Projekt zu erwähnen, das »Labor Alltagskultur« in Wien. Ziel dieses Projekts ist es, unter dem Leitbegriff Alltagsleben eine umfassende Dokumentation des alltäglichen Lebens in Wien zu verfassen. Es soll der Versuch gewagt werden, bei aller Orientierung an einem historisch-materialistischen Kulturbegriff über die Arbeiterkultur- und Stadtkultur hinaus Fragen der Mentalität und Geschichtlichkeit des Alltags zu erarbeiten. Sechs dizenentrale Ausstellungen zu thematisch weit gestreuten Fragestellungen sollen im Jahr 1992 präsentiert werden, deren Ergebnisse in einer weiteren Phase in ein permanentes Museum für Alltags- und Mentalitätsgeschichte münden sollen.

O REZULTATIH IN PROBLEMIH ETNOGRAFSKEGA PROUČEVANJA MESTNEGA PREBIVALSTVA

O. R. Budina *

UDK 39(47):008:711.45

BUDINA O. R.: O rezultatih in problemih etnografskega proučevanja mestnega prebivalstva. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, str. 82—87.

Izvirnik v slov., povzetek v angl., izvleček v slov. in angl.

Avtorica najprej opozori na nekatere že razpoložljive revije etnografskih urbanih študij, nato pa poda kratko označbo tega področja sovjetskega etnografskega raziskovanja, pri čemer poudarja njegove glavne faze. Po njenem mnenju je etnografski pristop v urbanih proučevanjih zelo perspektiven, zajema pa naslednje teme: medsebojni zelo perspektiven, zajema pa naslednje teme: medsebojni kulturni vpliv različnih urbanih slojev, ruralno-urbane povezave, narodopisna raznolikost v mestih, mestni viri za teorije tradicij, itd.

UDC 39(47):008:711.45

BUDINA O. R.: About results and problems of ethnographic research of inhabitants in cities. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, p. 82—87.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

After pointing at some reviews of ethnographic urban studies already available the author provides a brief characteristic of that area of Soviet ethnographic research emphasizing its major stages. In the author's opinion ethnographic approach in urban studies is promising indeed involving the following themes: cultural interaction between various urban strata, rural-urban links, urban ethnic diversity, urban sources for theories of tradition etc.

Pregledi etnografskega proučevanja kulture in načina življenja (byt) mestnega prebivalstva v Sovjetski zvezi so že izšli. V njih so po pravilu povzemali rezultate opravljenega dela, obravnavali so krog raziskovalnih problemov in govorili o nadaljnjih perspektivah takšnih raziskav.

V tem referatu se bom na kratko ustavila na osnovnih stopnjah razvoja dane smeri v naši sovjetski etnografiji in se potrudila označiti problematiko, ki je po mojem mnenju v znanstvenem pogledu lahko perspektivna v bližnji prihodnosti.

Predvsem bi rada poudarila to, da je etnografsko proučevanje mesta ena od tistih smeri v etnografiji, ki so se razvile relativno pozno. Dolgo časa je bila med raziskovalci (sicer ne samo v naši državi) razširjena predstava o tem, da je ljudska kultura kmečka kultura in da so nosilci etničnih tradicij izključno kmetje. Temu primerno so bila dela različnih vrst (to se nanaša tako na 19. kot tudi na 20. stoletje), ki se tičejo kulture in načina življenja (byt) ljudstva, posvečena v glavnem kmečkemu prebivalstvu.

Obenem se je misel o potrebnosti proučevanja načina življenja (byt) drugih delov družbe pojavila precej zgodaj. Tako si je eden od znanih avtorjev 19. stole-

* O. R. Budina, etnologija, Sovjetska zveza

tja I. E. Zabelin zamislil, da bi sestavil opis načina življenja (byt) mestnih prebivalcev, ki pripadajo raznim družbenim slojem, čeprav je potem uresničil samo opis domačega načina življenja (domašnij byt) ruskih carjev in caric. Podatki o mestnem življenju so tudi v delih tako znanih ruskih raziskovalcev 19. stoletja, kot so A. Tereščenko, I. Snegirjov, I. Saharov inr. Anketa Ruskega geografskega društva, ki so jo sredi 19. stoletja pošiljali v različne okraje ruskega imperija, je bila predvidena tudi za pridobitev podatkov o življenju mestnih stanov. V začetku 20. stoletja je V. N. Tenišev, znani organizator zbiranja etnografskega gradiva v Rusiji, sestavil program za raziskovanje mestnih prebivalcev, in sicer »razreda izobražencev«.

Potrebno je reči, da je velik del gradiv, ki se tiče mestnega življenja, vsebovan v statistično-ekonomskih delih, ki so jih izdali v predrevolucijski Rusiji in kasneje vse do let 1920—30. In čeprav to niso bila etnografska dela, vseeno lahko v njih najdemo veliko podatkov o razmerah dela in proizvodnega vsakdana (proizvodstvenny byt) kot tudi o domačem vsakdanjem življenju (domašnij byt) — predvsem o bivalnih pogojih — ter o družinskem in kulturnem življenju delavcev. Sistematizacije etnografske obravnave načina življenja (byt) delavcev so se prav tako lotila v letih 1920—1930 domoznanska društva, ki jih je bilo kar precej. Na žalost je bila njihova dejavnost prezgodaj prekinjena; kljub temu pa sicer nepopolna gradiva, ki so se ohranila v arhivih, in obstoječe publikacije zbujaajo precejšnje zanimanje itd.

Etnografsko (v ožjem pomenu) obravnavanje kulture in načina življenja (byt) meščanov se je začelo s preučevanjem delavcev v 1950. letih. Ta leta so bila v etnografski znanosti pri nas povezana z usmeritvijo na preučevanje sodobnosti. In čeprav z današnjih pozicij v tedanjih raziskovalnih pristopih lahko najdemo pomanjkljivosti, je bilo to v celoti pomembno obdobje za mestno etnografijo.

Bistveno je, da je bila na čelu te nove smeri globoka in natančna raziskovalka — V. J. Krupjanskaja, ki se je trudila dati raziskavam etnografski odtенок. Neposredno je vodila večletno delo v ruskem mestu Nižnjem Tagilu, industrijskem središču srednjega Urala, in nadzirala raziskave med delavci mnogih narodnosti — v Srednji Aziji, Ukrajini, Belorusiji itd. V. J. Krupjanskaja je formulirala naloge za preučevanje in je povzela rezultate po tej stopnji dela.

V raziskavah, ki so potekale v 1950. letih (nekatero od njih so bile objavljene v letih 1960—1970) se kaže možnost večstrankarskega pristopa k raziskovanju delovnega vsakdana (rabočij byt). Preučevali so industrijske delavce, združene tako v velike kot tudi v manjše delovne kolektive, ki so predstavljali najrazličnejše veje industrije. Teritorialno so bila podjetja, v katerih so potekale raziskave, v pomembnih sovjetskih industrijskih središčih ter v srednjih in manjših mestih, pa tudi na deželi. Včasih so se lotili preučevanja celega rajona.

Potrebno je pripomniti, da so se v delih tega obdobja, ki so posvečena preučevanju delavcev, pogosto dotikali tudi kulture podeželskega prebivalstva. Včasih so to delali vključujoč konkretno gradivo, ki so ga dobili kot rezultat raziskovanja okoliškega vaškega prebivalstva, ali pa zaradi neogibnega celovitega pristopa k tradicionalni kulturi danega etnosa. Pomembno je, da so bili na tej stopnji raziskovanja mesta v najboljšežnejših delih, še posebej v raziskavi o Nižnjem Tagilu, narejeni poskusi preučevanja vprašanja delovnega vsakdana (rabočij byt) v zvezi z vplivom mesta v celoti, vključno z različnimi sloji prebivalstva.

Do takšne razširitve tematike v delovnem procesu ni prišlo slučajno: velik obseg dejanskih informacij je neizbežno privedel raziskovalce do spoznanja, da delavci v mestu tako v družbeni kot tudi v domači sferi ne živijo izolirano, ampak imajo stike z vsemi drugimi skupinami mestnega prebivalstva, to pa ima neposredne posledice na načinu življenja (byt). Tako se je postopno oblikovala predstava o tem, da omejitve raziskav mesta na področje načina življenja (byt) v glav-

nem industrijskih delavcev pomeni umetno zoževanje mestne teme in lahko pride do nepopolnih in celo do popačenih znanstvenih sklepov.

Raziskovanje mesta in celotnega mestnega prebivalstva se je začelo v glavnem v drugi polovici 1960. let. Takrat so nastajala in prihajala na svetlo dela, posvečena različnim »mestnim«¹ temam. Bila so različna po svojih nalogah in po raziskovalnih metodah in so pričala o iskanju načinov pristopa k preučevanju mestnega prebivalstva. Mestna tematika se je takrat široko razvila v konkretno-socioloških raziskavah, posvečenih raziskavam različnih plati življenja. Veliko zanimanje za preučevanje mesta in mestnega prebivalstva so pokazale raziskave etnično-demografske smeri, ki vsebujejo obširno dejansko gradivo itd.

Obenem si dela teh smeri niso zadala etnografskih nalog, ampak prav preučevanje kulture in načina življenja (byt) meščanov v različnih zgodovinskih obdobjih. Prva izkušnja takšnega preučevanja mestnega prebivalstva je bila v 1970. letih v srednjem delu Rusije. Za opazovanje so izbrali mesta Kaluga, Jelec in Jefremov, ki so različna po velikosti in administrativnem pomenu, podobna pa so si po tipu socialnoekonomskega razvoja in etnični sestavi prebivalstva.

Avtorji te raziskave so si postavili za cilj odkriti socialne skupine z značilnim načinom življenja (socialnobytovyje gruppy), ki najbolj popolno predstavljajo prebivalstvo mesta. Izkazalo se je, da se te skupine razlikujejo tako po socialnih znakih kot tudi po določenih posebnostih načina življenja (byt). Socialne skupine z značilnim načinom življenja (socialno-bytovyje gruppy) so takrat izpostavili na podlagi vrste znakov, povezanih tako z zgodovino oblikovanja prebivalstva in njegovimi socialnimi lastnostmi kot tudi s posebnostmi proizvodnje in načina življenja (byt); njegove značilne posebnosti so obravnavali zgodovinsko.

Potrebno je povedati, da publikacije konca 1970.—začetka 1980. let kažejo na različnost raziskovalnih interesov že na področju etnografskega (v ožjem pomenu) preučevanja mesta. Tako so v teh letih izdajali knjige na podlagi raziskave z odkrivanjem skupin z značilno kulturo vsakdanjega življenja (kulturno-bytovyje gruppy) v mestu, o katerem je govora zgoraj. Poleg del, ki so posvečena sodobnemu mestu ali mestu sovjetskega ali predrevolucijskega obdobja, so prišle na svetlo raziskave mesta zgodnejših obdobj. Nanje se nanašajo etnografske razprave o ruskih fevdalnih mestih, ki zajemajo skoraj tisočletno obdobje življenja meščanov (od 9. do sredine 19. stoletja) in se tičejo njihovega družbenega in domačega vsakdanjega življenja (obščestvennyj i domašnij byt). V zvezi s tem so zelo zanimiva temeljna dela s področja etnografskega preučevanja Buhare in drugih mest Srednje Azije. Izredno zanimive rekonstrukcije posameznih plati življenja meščanov v preteklosti in oblikovanja mestnega prebivalstva so bile narjene v delih o Peterburgu.

Verjetno bi lahko rekli, da se je mnogostranskost mestne problematike, ki se je pokazala konec 1970.—začetku 1980. let in se kaže v pristopu etnografov tako k mestu različnih obdobj kot tudi k mestom različnih tipov, podaljšala tudi v zadnja leta. To se kaže v objavljenih delih, pa tudi v raziskavah, ki so v različnih stopnjah priprave. Tako je v letu 1988 prišlo na svetlo podaljšanje etnografskih razprav o ruskih fevdalnih mestih, v tem primeru posvečeno materialni kulturi meščanov v tem obdobju. Pravkar so natisnili drugo originalno izdajo, prav tako pripravljeno v Etnografskem inštitutu — »Stari Tbilisi. Mesto in meščani v 19. stoletju«. Ta knjiga je posvečena enemu od velikih mest — današnji prestolnici Gruzije, ki je bilo od nekdanjega večnacionalnega središča z več verstvi. V delu je poudarjeno predvsem oblikovanje mestnega prebivalstva. Pri tem je obravnavanje etnične in verske sestave mesta in njegove dinamike v obdobju od 19. do začetka 20. stoletja pred poglavji o kulturi vsakdanjega življenja (bytova'a kul'tura), in to nam omogoča boljše razumevanje cele vrste posebnosti kulture vsakdanjega življenja (kul'turno-bytovyje osobennosti), ki so se oblikovale v Tbilisiju. In čeprav

je to delo kot tudi knjiga o fevdalnem mestu, napisano brez terenskega gradiva, na podlagi arhivskih, statističnih, literarnih in drugih podatkov, je slika načina življenja (byt) v njem dovolj izrazito prikazana.

V novi perspektivi je bila narejena tudi raziskava, objavljena leto prej. »Mesto in ljudske tradicije Rusov«. Na podlagi etnografske raziskave, izvedene v 1980. letih v tridesetih mestih Centralne Rusije, so avtorji tega dela obravnavali tri skupine vprašanj z različnih področij kulture vsakdanjega življenja (bytova'a kul'tura). Na podlagi konkretne analize gradiva so poskusili zaslediti »obnašanje« tradicije — njeno oblikovanje in funkcioniranje, sposobnosti za prilagajanje na različnih področjih kulture vsakdanjega življenja (kul'turno-bytovoye sfery). Kot rezultat se je izkazalo za možno postaviti vprašanje o nivoju tradicionalnosti raziskovalnih področij kulture in načina življenja (byt) ruskega prebivalstva. Verjetno je to prvo delo, v katerem se na mestnem etnografskem gradivu pristopa k vprašanju teorije tradicije.

Treba je reči, da dandanes v Etnografskem inštitutu ni skupine ali posebne kolektiva, ki bi se ukvarjal z etnografijo mesta v celoti. Z raziskavami v tej smeri se ukvarjajo posamezni znanstveniki. Zelo malo jih je, manj kot jih je bilo v 1950. ali 60. letih. Obenem so se dela o mestni etnografiji že dovolj vklopila v krog etnografske tematike in niso več tako nenavadna in za nekatere celo nesprejemljiva kot prej. Znanstvena javnost zdaj po pravilu priznava in je zainteresirana za raziskave mestnega prebivalstva in ustrezne publikacije. V zadnjih letih je postalo norma, da se vključuje v večja dela, ki jih izvajajo veliki kolektivi. Etnografskega inštituta, poglavja, posvečena mestnemu prebivalstvu. To se je zgodilo pri pripravi kolektivnega dela »Etnografija vzhodnih Slovanov«, kjer so prisotna gradiva o meščanih vseh vzhodnoslovanskih narodov. Pokazalo se je, da je mestno gradivo potrebno tudi pri kolektivni obdelavi teme »Družina«, katere rezultati so bili pred kratkim objavljeni. V kolektivnih delih, ki jih pripravlja ves inštitut, na primer takšnih kot »Bivališča narodov Sovjetske Zveze«, »Ruske ljudske tradicije in sodobnost«, je prav tako predvidena osvetlitev kulture vsakdanjega življenja (bytova'a kul'tura) meščanov.

V celoti je pristop k preučevanju mestnega prebivalstva pomenil, kot smo že rekli, bistveno razširitev meja etnografskega raziskovanja in je končno privedel k obogatitvi problematike sodobne etnografije v naši deželi.

Takšna situacija, kot je prikazana, je dovolj značilna tudi za naš čas. Raziskovanja, ki so bila izvedena do danes in nekaj let trajajoča dela, ki še niso zaključena, kažejo, da nadaljnja obdelava etnografske tematike v mestnem okolju ni izgubila svoje perspektive. Obenem je potrebno upoštevati, da je bilo poleg tega v zadnjih desetletjih realizirano preučevanje mestnega prebivalstva tudi z drugih vidikov, ne le z etnografskih — v okvirih konkretno-socioloških, etnodemografskih in drugih raziskav. V celoti je to velika skupina (mi je tukaj ne bomo karakterizirali) precej raznovrstnih del, ki se tako ali drugače tičejo mestnega življenja in urbanističnih procesov.

Ustavila se bom na z mojega stališča najzanimivejših etnografskih problemih, ki imajo podlago za nadaljnjo obdelavo in jih že raziskujemo.

Predvsem je to obravnavanje medsebojnega kulturnega vpliva različnih slojev prebivalstva, posebno mestnih in vaških prebivalcev. V različnih primerih in v različnih obdobjih so značaj in rezultati takšnih medsebojnih vplivov različni, saj so v mnogem odvisni od sestave kulturne podlage različnih skupin prebivalstva in celotnega preučevanega ljudstva. Raziskovanja v ruskem mestu so na primer odkrila dovolj tesen medsebojen vpliv (na različnih stopnjah) tradicij vaškega in mestnega prebivalstva. To je potrdilo sodbo o tem, da je etnična specifičnost lastna kulturi vsakdanjega življenja (bytova'a kul'tura) ne samo vaškega ruskega prebivalstva, kot so mislili prej, ampak tudi kulturi mestnih prebivalcev. Še

več, pri tem se je pokazalo, da je možno postaviti vprašanje o različicah kulture vsakdanjega življenja (bytova'a kul'tura) ljudstva — vaški in mestni. Nadalje preučevanje kroga vprašanj, ki so povezana na primer z integracijo kulturnih pojavov pri prebivalcih mesta in vasi, kot v danem primeru, ali pa raziskovanja drugačnega značaja procesov kulture vsakdanjega življenja (kul'turno-bytovoye processy), lahko pripomorejo k preučevanju in kulturi vsakdanjega življenja (bytova'a kul'tura) celotnega ljudstva in k vlogi mestnega prebivalstva v njenem oblikovanju.

Najvažnejše področje v etnografiji je zmeraj predstavljala obravnava medsebojnih odnosov in vpliva kultur različnih ljudstev. To je zelo aktualno tudi za mestno etnografijo. Pri raziskovanju mest z večnacionalnim prebivalstvom so za etnografa na prvem mestu ponavadi vprašanja značaja kulture vsakdanjega življenja (voprosy kul'turno-bytovoj karakteristiki) predstavnikov različnih narodov, ki živijo v enem mestu. Pomembni postajajo na eni strani medsebojni vplivi na področju celotne kulture vsakdanjega življenja (bytova'a kul'tura) in v njenih posameznih področjih, na drugi strani pa nedotaknjenost in stanje kulturnih tradicij vsakega od narodov, ki imajo med seboj stike. Posebej se podobni vidik raziskuje tudi v kolektivnem delu, posvečenem raziskovanju sodobnega načina življenja (byt) meščanske družine v etnično raznolikem okolju, ki že nekaj let izvaja po programu vzporednega sodelovanja. Finski znanstveniki preučujejo mesto Lovinsa, kjer živijo Finci in Švedi, raziskovalci iz Talina in Moskve delujejo v mestu Vir (Estonija) z estonskim in ruskim prebivalstvom. Potrebno je omeniti, da tudi v tem primeru, kot nam je uspelo ugotoviti, odnos splošnega in posebnega, vključno z etničnim, dobiva raznovrstne izraze in občasno daje možnost odkrivanja pojavov kulture vsakdanjega življenja (kul'turno-bytovoye 'avleni'a) različne zgodovinske globine.

Etnografsko raziskovanje mesta še posebno izpostavlja vprašanje o pomembnosti preučevanja »duhovnega vidika« v raziskovanju sodobne kulture. Unifikacija in standardizacija načina življenja (byt), ki sta povezani z urbanističnimi procesi in sta posebno opazni v mestu, zadevata, kot je znano, predvsem področje materialnega vsakdanjega življenja (material'nyj byt). Tako se po eni strani nekako zožuje predmetno področje etnografije, vendar pa se po drugi strani raziskave na področju neposredno duhovne kulture (ki je med drugim prav tako podvržena unifikacijskim procesom) lahko dopolnjujejo s preučevanjem funkcijskih in vrednostnih nabojev pojavov materialne kulture, proizvodnega in gospodinjanskega vsakdanjega življenja (proizvodstvennyj i hoz'ajstvenny byt). Na danem področju še ni narejeno veliko, vendar pa je videti zelo perspektivno. Tu je potrebna obdelava preciznega instrumentarija in analiza, saj bi to pomagalo odkriti etnično specifično tako imenovanih drugotnih oblik kulture ali folklorizma.

Na koncu zasluži pozornost tudi obdelava vprašanj teorije tradicije v okvirih etnično-kulturnih procesov. Vključitev gradiva o mestnem prebivalstvu omogoča, po našem mnenju, v mnogih primerih popolnejšo sliko kulture vsakdanjega življenja (bytova'a kul'tura) ljudstva, posledica pa je potreba po tem in tudi možnost za to, da bi se bolj točno presojalo stanje (ali vsebino) tradicije, oblike njene funkcij in transformacije. Primerjalno preučevanje različnih področij kulture s stališča razvoja in uresničevanja tradicij v njih je lahko koristno za določanje značilnosti nivoja tradicionalnosti različnih področij načina življenja (sfery byta) in različnih etničnih okolij. V celoti obdelava vseh vprašanj iz takega kroga lahko pripomore k razjasnitvi mehanizma kulturne kontinuitete, njenih posebnosti in njene vloge v razvoju sodobne družbe.

ABOUT RESULTS AND PROBLEMS OF
ETHNOGRAPHIC RESEARCHING OF INHABITANTS IN CITIES

Summary

The author first indicates that some ethnographic research reviews on urban population have already been published in the Soviet Union, and then gives us a brief description of the major stages of development in Soviet ethnography. She characterizes the problems to be dealt with, and expresses her opinion that — from the scientific point of view — they could in the near future become rather promising.

The author points out that ethnographic research in urban areas is a relatively new line. For a long period of time, the ethnographic research have mainly been dedicated to the research in to rural population — due to the wide — spread opinion that rural population was the only bearer of all ethnic tradition. Simultaneously, the need for investigating the other parts of society in Russia emerged at a relatively early period. In the 19th Century and at the beginning of the twentieth Century, publications, containing data on the way of life of the town population are already known (bytovoj material o gorozanah). The ethnographic research (in the narrower sense of word) into the culture of the every-day town life actually started with the examination of the ordinary workday (rabočij byt) in the fifties. The extensive research works, published in the sixties and seventies, discussed workers in various branches of industry and in towns, cities of various types. An important factor with these investigations was the forming of the opinion that to limit the research to the working class only, will necessarily bring about a deliberate narrowing (limiting) of the urban theme. Consequently, attempts were undertaken to investigate different social groups with a typical way of life in Midrussian cities (social'no-bytovye gruppy).

The ethnographic works between the seventies and the eighties, fully demonstrate an important widening of the urban themes. Among the publications there are books, discussing feudal towns and contemporaneit, and researches into both heterogenous and homogenous ethnical environments. Individual cultural areas of the everyday life are being examined (oblasti bytovo kul'turi) as well as problems, concerning the theory of tradition. The research works are based on various materials.

Among the ethnographic problems which the author finds the most interesting and that seem to be the most likely to become a subject of scientific investigation, the following should be mentioned in the first place: cultural interaction between different urban strata; urban-rural links-giving us the opportunity to judge both of the features of the cultural processes in everyday life (kul'turno bytovye processy), and of the urban role in the forming of the national culture. A relevant theme, concerning both the urban ethnology and other lines of this science, is the study of the multinational population and the cultural interacting in everyday life (Bytova'a kul'tura) among citizens of different nationalities, and the preserving of their respective cultures. An important factor with the ethnographic urban studies is the establishing of the so called «secondary» forms of culture and folklore (folkloristic elements). Attention should also be paid to the problems of the theory of tradition. The final problem is to include the relevant material on town population. The final problem is to include the relevant material on town population, so as to be able to get a more complete picture about the everyday culture (Bytova'a kul'tura) of the people. Now and then, as the author states, it also enables us to provide a more complete judgement, concerning the condition of the tradition, and the forms of its functioning and transformations.

STANOVANJSKA KULTURA MARIBORSKIH INDUSTRIJSKIH DELAVCEV V OBDOBJU MED OBEMA VOJNAMA

Maja Godina*

UDK 39(497.12 Maribor):351.778.54:008-058.243.2"1918/1941"

GODINA Maja: Stanovanjska kultura mariborskih industrijskih delavcev v obdobju med obema vojnama. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, str. 88—94.

Izvirnik v slov., povzetek v angl., izvleček v slov. in angl.

Nagel razvoj tekstilne industrije v Mariboru v obdobju med obema vojnama je vzbudil priseljevanje okoliškega prebivalstva v mesto in njegov hiter razvoj. Nastajanje delavskih kolonij in predmestij je ena izmed glavnih značilnosti prostorskega razvoja mesta v tem obdobju. Temu, stauovanjskim razmeram in stauovanjski kulturi v najširšem pomenu besede posveča avtorica pričujočo razpravo. Pri tem jo zanima tako oblikovni vidik, kot tudi morebitna socialna in krajevna specifična stanovanjske kulture mariborskih tovarniških delavcev.

UDC 39(497.12 Maribor):351.778.54:008-058.243.2"1918/1941"

GODINA Maja: Housing culture of Maribor industrial workers between world war I and world war II. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, p. 88—94.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

The rapid development of Maribor textile industry in the period between the two world wars encouraged numerous newcomers to settle in the city. Workers' colonies and expanding suburbs, which caused the rapid growth of the city, were among the main characteristics of urban development in this period. The author deals with these specific circumstances and housing culture in its broader meaning.

Pred letom 1918 je imel Maribor predvsem značaj trgovskega in prometnega središča. Prevladovala je trgovina z okoliškimi agrarnimi produkti in lesom, v manjši meri tudi trgovina s stroji, manufakturo in tehničnimi pripomočki. Pomembna je bila vloga Maribora kot železniškega križišča dveh primarnih avstro-ogrskih prog, ki sta povezovali Dunaj, Budimpešto, Trst in Tirolsko. Zaradi njegove prometne lege so leta 1863 v mariborskem predmestju ob koroškem kolodvoru zgradili železniško strojno tovarno, ki naj bi vzdrževala stroje in železniška vozila južne železnice. Te delavnice z nad tisoč zaposlenimi so bile prvi večji industrijski obrat v Mariboru. Bile pa so tudi glavni sprožilec razvoja Magdalenskega predmestja, Studencev, Radvanja in Nove vasi. Intenzivnejši razvoj mariborske industrije se začel je po prvi svetovni vojni, zlasti po zgraditvi hidrocentrale Faia. Leta 1922 se je začelo priseljevanje tujih tekstilnih tovarn v Maribor. Vzrok za ta pojav je potrebno iskati zlasti v prometni legi mesta, ceneni električni energiji, ceneni zazidalnih površinah ter v obilici delovne sile. Najprimernejši prostor za naselitev tekstilne industrije je bilo Melje, predvsem zaradi bližine železniške postaje, carinarnice in reke Drave. Večje industrijsko območje

* Mag. Maja Godina, etnologinja, Filozofska fakulteta Ljubljana

je postalo tudi Studensko predmestje s starimi železniškimi delavnicami in tekstilno industrijo, posamezni obrati pa so se naselili tudi ob Tržaški cesti v Magdalenskem predmestju.

Prva tekstilna tovarna, podjetje Doctor & drug, se je priselila v Maribor leta 1922, pred tem pa je v Melju že obstajala manjša apretura in belilnica V. Loebla in B. Schonskega. Po tem letu se razvoj tekstilne industrije v Mariboru nadaljuje in v času med obema vojnama nastane petnajst večjih tovarn z nad 7029 zaposlenimi. Za to obdobje je značilno tudi poimenovanje »jugoslovanski Manchester« za Maribor.

Mariborski delavci so večinoma izvirali iz agrarne okolice mesta. Priseljevanje v dvajsetih in tridesetih letih tega stoletja je vzpodbudilo razvoj Maribora, še posebej pa njegovih predmestij: Studencev, Magdalenskega predmestja, Pobrežja, Tezna in Orešja. Najbolj je bila razširjena družinska stanovanjska gradnja, ki je v tem času v obliki neurejenih predmestnih naselij pokrivala dve tretjini mestne površine. Poleg te je potrebno omeniti še gradnjo mestne občine, ki je gradila predvsem stanovanja za revnejše sloje mariborskega prebivalstva, in gradnjo delavskih kolonij. Leta 1863 je bila zgrajena v Mariboru prva delavska kolonija — t.i. Stara železničarska kolonija, leta 1868 je bila zgrajena Nova kolonija, leta 1928 Mestna delavska kolonija in leta 1937 Hutterjeva kolonija.

Kljub tovrstni gradnji so mariborski delavci v obdobju med obema vojnama stanovali v podnajemniških stanovanjih, v delavskih kolonijah ali v lastnih delavskih hišicah. Tipološko bi lahko razvrstili stanovanja oz. stavbe, v katerih so prebivali, v naslednje skupine: najemniška stanovanja v zasebnih družinskih hišah, delavska stanovanja v delavskih kolonijah, najemniška stanovanja v večstanovanjskih hišah nizkega standarda oz. t.i. stanovanjskih kasarnah, lastno grajene oz. zasebne eno- ali večdružinske hiše in zasilna stanovanja v barakah, drvarnicah, šupah, pralnicah ipd.

Hiše, v katerih so stanovali mariborski predvojni industrijski delavci, so bile večinoma klasično zasnovane. Bile so delno ali v celoti podkletene, le redko nepodkletene. Grajene so bile pogosto iz opeke in ometane, izjema so hiše v Železničarski koloniji. Prevladovale so dvokapne strehe, krite z zarezniki ali bobrovcem. Večina predmestnih stanovanjskih hiš je bila pritličnih in enonadstropnih, le tu in tam so postavljali dvonadstropne večstanovanjske hiše. Stavbe so bile grajene po tipiziranih gradbenih načrtih domačih gradbenih mojstrov oz. podjetij, npr. Rudolfa Kiffmana iz Maribora. Slovenec je leta 1935 zapisal, da je bilo: »... med 8939 stanovanji v Mariboru le 239 v kletih, 3478 v pritličju, 908 v visokem pritličju, 2605 v prvem, 871 v drugem, 239 v tretjem in 18 v četrtem nadstropju, podstrešnih stanovanj je 581. Povprečno ima vsak Mariborčan 17 m² na razpolago v stanovanju.« Ob stanovanjskih stavbah so stala na dvoriščih še pomožna poslopja, predvsem drvarnice, pralnice in hlevčki oz. kurniki, zajčniki ipd. Večina mariborskih delavcev je stanovala v enosobnih stanovanjih; sestavljena so bila iz sobe in kuhinje, včasih so imela tudi shrambo ali vežo. Manjše število delavcev je stanovalo samo v eni sobi — t.i. šparhet cimru. Le finančno boljše stoječi delavci (npr. Hutterjevi) so si privoščili dvosobna stanovanja. O skromnih stanovanjskih potrebah oz. željah, ki jih je omejevala plačilna sposobnost, priča tudi članek o stanovanjskih potrebah mariborskega prebivalstva v letu 1928: »Od prosilcev za stanovanje je 27 brez vsakršnega stanovanja (spijo v drvarnicah, kletih, na podstrešjih, tudi v hlevih), 416 je podnajemnikov ... največkrat v premajhnih ali nezdravih stanovanjih, velikokrat pri starših ali sorodnikih. Sploh ni redek slučaj, da dve družini skupaj stanujeta v šparhet cimru. Od teh, ki prosijo in stanujejo v mestu, jih 343 reflektira na enosobno, 150 na dvosobna, in 66 na tri ali štirisobna stanovanja. Večina prosilcev si želi eno- ali dvosobna stanovanja, ker pripadajo slabo situiranim poklicem (delavci, železničarji, državni uradniki).

Med prosilci je bilo 250 železničarjev, 188 drugih državnih uslužbencev, 369 umskih in fizičnih delavcev in 76 drugih. Od tega je bilo 704 poročenih, 88 ovdovelih, 11 ločenih in 70 samskih.«

V stanovanja delavcev v obdobju pred drugo svetovno vojno večinoma ni bila napeljana niti voda niti elektrika. V večstanovanjskih hišah je bila običajna skupna vodovodna pipa na hodniku ali dvorišču. Stanovalci manjših večdružinskih hiš pa so se pogosto preskrbovali z vodo iz vodnjaka — studenca z domačega dvorišča. Pri tem velja omeniti, da je ta za stanovalce pomenil kar majhen luksus, saj si ga pri vsaki hiši niso mogli privoščiti in so bili pri preskrbi z vodo odvisni od dobre volje sosedov. Elektrika je bila v obravnavanem obdobju napeljana v večino mariborskih predmestij, toda njen priklop je bil za marsikoga predrag. Tako večina informatorjev zatrjuje, da so si osvetljevali stanovanje s petrolejkami, manj pa s svečami in karbidom.

Kopalnic in stranišč delavska stanovanja običajno niso imela. Kopalnice so bile urejene v Hutterjevi delavski koloniji ter v nekaterih redkih individualnih hišah petičnejših delavcev. Stranišča so bila običajno skupna — za več strank oz. najemnikov stanovanj so bila urejena na hodniku ali zunaj hiše. Prevladovala so stranišča na štrbunk. Hiše pa so imele večinoma urejene tudi lastne greznice.

Pomembna značilnost delavskih stanovanj je bila tudi skromna bivalna površina, ki je pripadala posameznemu stanovalcu. Kot sem že omenila, so prevladovala mala stanovanja — večinoma sestavljena iz sobe in kuhinje. Profesor dr. Franjo Žgeč je za leto 1926 za tipično delavsko predmestje Studenci navedel naslednje podatke: »60 % soloobveznih otrok je stanovalo v stanovanjih z 1 sobo in kuhinjo, 23 % v 2 sobah in kuhinji, 8 % v 3 sobah, 3 % v sobi s štedilnikom, 2 % na podstrešju, 1 sam otrok stanuje v stanovanju s 5 sobami, ki pa je vlažno in 1 otrok v sobi s souporabo kuhinje.« Nobena redkost ni bila, da so v takih majhnih stanovanjih živele pet- ali še veččlanske družine. Pogosto so pri njih začasno stanovali še znanci in sorodniki, ki si v mestu še niso uredili bivališča. Enakost je leta 1922 ob srhljivih rezultatih popisa stanovanj zapisala: »Iz statistike — popisa stanovanj je jasno vidno v kakšni revščini se nahaja ogromna večina našega ljudstva — na eni strani slučajji, kjer stanuje 7 oseb v eni sobi, ki ima 9 m², pa potem spet 10 oseb na 10 m². V Melju je od 654 strank 220 takšnih, ki štejejo 3 in več oseb v enem prostoru večinoma od 6—12 m².«

Kot sem že zapisala, je večina tovarniških delavcev stanovala v najemniških stanovanjih v predmestjih: Studenci, Pobrežje, Tezno, Melje in Magdalenskem predmestju. Lastniki hiš, v katerih so najeli stanovanja, so bili npr. gostilničarji, trgovci, kaznilniški pazniki, železničarji, pa tudi delavci — npr. Hutterjevi. Tako sta pripovedovala zakonca, ki sta bila zaposlena pri Hutterju kot tkalca, da sta po šestih mesecih zakonskega življenja že imela zgrajeno lastno hišo. Hutter jima je dal brezobrestno posojilo, delala pa sta tudi v treh ali dveh izmenah, da sta več zaslužila. Ob vselitvi sta imela dokončano sobo in kuhinjo. Nato sta uredila še zgornjo etažo, ki sta jo oddajala in s pomočjo najemnine vračala posojila. Nekdani Hutterjevi delavci poudarjajo, da je Hutter podpiral zasebno stanovanjsko gradnjo svojih delavcev. Ali je pri tem šlo za njegovo skrb za reševanje stanovanjske stiske delavcev ali pa je želel na ta način motivirati svoje delavce za večjo produktivnost je danes težko pravilno oceniti. Kakorkoli že, Hutterjevi tekstilni delavci so v predvojnem Mariboru tvorili maloštevilno skupino tovarniških delavcev, ki so si lahko privoščili lastne hiše.

Mlajši, še neporočeni delavci so stanovali največkrat doma pri starših, pri sorodnikih (npr. sestri ali bratu) ali v podnajemniških sobah pri delavskih družinah, ki so imela najeta večja stanovanja. Tako se spominja delavka iz Mariborske tovarne svile, da sta z možem najela na Studencih od sorojakinje iz Velike Nedelje dvosobno stanovanje. Zanj sta plačevala 300 Din mesečno. Soba sta od-

Stanujejo				Stanujejo				Stanujejo			
oseb	soba	m ²	v slučajih	oseb	soba	m ²	v slučajih	oseb	soba	m ²	v slučajih
3	1	20	55	4	1	6	4	7	1	20	2
3	1	19	3	4	1	5	1	7	1	16	3
3	1	18	48	5	1	20	45	7	1	14	2
3	1	17	13	5	1	19	4	7	1	12	4
3	1	18	86	5	1	18	14	7	1	9	1
3	1	15	30	5	1	17	10	7	1	7	1
3	1	14	32	5	1	16	39	8	1	20	2
3	1	13	9	5	1	15	19	8	1	18	3
3	1	12	85	5	1	14	16	8	1	17	1
3	1	11	4	5	1	13	2	8	1	16	4
3	1	16	36	5	1	12	46	8	1	15	2
3	1	9	13	5	1	11	1	8	1	14	3
3	1	8	14	5	1	10	7	8	1	13	1
3	1	7	4	5	1	9	6	8	1	12	3
3	1	6	3	5	1	8	3	8	1	10	2
3	1	5	1	5	1	7	2	8	1	8	2
4	1	20	71	5	1	6	3	8	1	6	1
4	1	19	4	6	1	28	19	9	1	20	1
4	1	18	23	6	1	18	20	9	1	18	1
4	1	17	9	6	1	17	4	9	1	16	3
4	1	16	78	6	1	16	15	9	1	15	1
4	1	15	31	6	1	15	10	9	1	9	1
4	1	14	32	6	1	14	9	10	1	24	1
4	1	13	7	6	1	13	2	10	1	14	1
4	1	12	67	8	1	12	15	10	1	12	1
4	1	11	5	0	1	10	5	11	1	22	1
4	1	10	20	6	1	9	3	13	1	15	1
4	1	9	9	6	1	7	1				
4	1	8	10	6	1	6	1				

Statistični prikaz stanovanjske bede mariborskega prebivalstva, objavljen v časopisu Enakost, 18. novembra 1922. leta

dajala v najem trem samskim delavkam iz tekstilne tovarne Doctor in drug, ki so zanjo plačevale 200 Din mesečno. Dejansko sta morala z možem iz svojega žepa primakniti za sobo in kuhinjo le 100 Din.

Najemniških stanovanj je bilo v Mariboru v tem obdobju razmeroma veliko. Po vrtnih ograjah in kandelabrih so bili obešeni listki s stanovanjskimi ponudbami. Težje je bilo najti svetlo, zdravo in prostorno stanovanje za ugodno ceno. Še posebej hudo je bilo delavcem z večjim številom otrok, saj so le s težavo našli stanovanje za ugodno ceno. Informatorka je to strnjeno označila: »Stanovanj je bilo dosti, samo nisi smel imeti otrok.« Da so družine z otroki imele pri iskanju stanovanj največ težav, potrjuje tudi članek iz Delavske politike: »Neka družina s 5 otroci, ki je sicer redno plačevala najemnino, bo te dni deložirana, ker hišni gospodar rabi stanovanje zase. Kakor izjavlja, ni mogla dobiti stanovanja drugje in je bila povsod odklonjena radi otrok, kar naravno nasprotuje tozadevni okrožnici g. bana Dravske banovine.« Te težave pa so med delavstvom še okrepile željo po lastni hiši ali vsaj po stanovanju v delavski koloniji.

Najemnina za delavska stanovanja, ki so običajno obsegala sobo in kuhinjo, je znašala od 200 do 300 Din mesečno. Le redki srečneži so zanj plačevali 150 Din mesečno. Večja in boljša stanovanja pa so stala seveda veliko več. Okvirno lahko zaključimo, da so tovarniški delavci morali odmakniti za najemnino svojega stanovanja vsaj eno tretjino mesečne plače. Natančnejše cene navaja za leto 1930 Mariborer Zeitung: »Cene stanovanj leta 1930: drugorazredno enosobno stanovanje 200—300 Din, prvorazredno 300—400 Din. Drugorazredno dvosobno 400—600 Din, prvorazredno dvosobno 500—700, drugorazredno trisobno 600—800 Din in prvorazredno trisobno stanovanje 800—1200 Din.«

Večina družinskega življenja se je odvijala v kuhinji. Tu so preživljale mari-borske delavske družine praznične in delovne dni. »Življenje se je odvijalo v kuhinji. V kuhinji se je učilo, oče je šival v kuhinji, v kuhinji se je umivalo. Zato je vladala disciplina kot v vojski,« je strnila svoje spomine informatorka G. T. Na to je vplivala tudi opremljenost sob, ki so bile zasedene predvsem z ležišči in omarami in so zato služile le spanju. Kuhinje pa so bile tudi edini prostor, ki so se redno ogrevali, kar je zagotovo tudi vplivalo, da so se družine zadrževale prav v njih. Oprema kuhinj je bila skromna in funkcionalna. Podobnosti med posameznimi primeri so velike, tako da lahko govorimo kar o nekem standardiziranem kuhinjskem inventarju, ki je bil značilen za domove predvojnih industrijskih delavcev. Pomembna sestavina je bila kredenca — dvo ali tridelna, pobarvana z oljno barvo v enem izmed svetlejših odtenkov, pogosto v dveh kontrastnih barvah. V gornjem delu je bila zastekljena. Štedilniki v delavskih kuhinjah so bili zidani ali železni na trdo gorivo — t. i. »šparhetis«. Služili so za kuhanje, peko, segrevanje vode in ogrevanje prostora. Družina se je zbirala za mizo — ta je bila narejena iz mehkega lesa, okoli nje pa so stali stoli brez naslonjala — »štokerli«. Zraven teh sta bila le še eden ali dva stola z naslonjalom. »Ata je imel stol, ostali pa štokerle,« se spominja informatorka J. L. Pomembna sestavina vsake kuhinje je bil zaboj s kurjavo, t. i. »kolemkišta«. V nekaterih kuhinjah je stala tudi polica za posode z vodo, t. i. »vaserpank«, drugi pa so namesto nje uporabljali kar »štokerle«. Pogosto je v kuhinji stala tudi posteljica za najmlajšega otroka — vzrok je bilo tako pomanjkanje prostora kot dejstvo, da je bila kuhinja najtoplejši prostor v stanovanju.

Počitku so bile v delavskih stanovanjih namenjene sobe — spalnice, ki so bile ob kuhinji mnogokrat edini bivalni prostor. Tudi za sobe je značilna oprema, ki se od primera do primera ni bistveno razlikovala. Sestavljale so jo: zakonska postelja, dve nočni omari, dve garderobni omari, psiha ali predalnik — t. i. »štublakasel«, postelja ali divan za otroke oz. druge sorodnike, ki so živeli z njimi v skupnem gospodinjstvu. Značilnost delavskih stanovanj je bilo pomanjkanje ležišč, saj sta praviloma na eni postelji spala vsaj dva družinska člana. »V stanovanju smo imeli tri postelje. Na zakonski postelji so spali mož, žena (moja sestra), njuna hčerka in druga sestra. Na divanu pa sem spala jaz . . .,« ali pa izjava druge informatorka: »Spala sem skupaj s sestro, na drugi postelji sta spala babica in bratranec, na tretji pa mama in mlajša sestra.« V posteljah so bile največkrat slamnjače — »štrozaki«, v tridesetih letih pa so jih pričele izpodrivati žimnice, polnjene z morsko travo. Posteljino so imele pripravljeno že samske delavke za balo, tako da kasnejši nakup le-te največkrat ni bil potreben. Ker se v sobi praviloma ni kurilo, so si postelje segrevali z razgretimi opekami. Če je bil mraz prehud, pa so se čez prešite odeje — »kovtre« pokrivali še s plašči ali suknjiči.

Pohištvo so delavske družine kupovale rabljeno ali pa so ga dale delati okoliškimi mizarjem. Odplačevale so ga pogostoma na obroke. Le redko so kupile že gotovo pohištvo v mestnih trgovinah oz. mizarstvih. Nekatere delavke pa so si že kot samske iz svojega zaslužka dale delati pohištvo za spalnico ali npr. kuhinjsko kredenco in so to prinesle v zakon kot balo.

Kot sem že omenila, delavska stanovanja praviloma niso imela kopalnic. Umivali so se v kuhinji, v emajliranih umivalnih posodah, »po delih«, kot je to označil informator. Otroke so umivali v kovinskih banicah. Občasno so obiskovali tudi javna kopališča, zlasti tisto v Železničarski koloniji in v Kopališki ulici. Pogostost obiskovanja je bila odvisna predvsem od premoženjskega stanja vsake družine in oddaljenosti njenega bivališča od kopaljšča. Vsekakor pa je bil obisk javnega kopaljšča »dogodek«. V kuhinjah se je pogostoma tudi pralo perilo, zlasti če družine za to niso imele na voljo drugega prostora, npr. veže. Le redke stanovanjske hiše so imele za svoje stranke urejene skupne pralnice.

Značilnost načina življenja delavskih družin v predvojnem Mariboru je bilo tudi njihovo stalno varčevanje s kurjavo. Ta je bila po pripovedovanju informatorjev draga in zato so pri njej še posebej varčevali. Ogrevala se je praviloma samo kuhinja in še to le z zidanim štedilnikom ali pa s »šparhetom«. Le ob izjemno nizkih temperaturah so zakurili tudi v sobi peč na žagovino — »gašperček«. Kurjavo — drva in premog, so kupovali v majhnih količinah pri bližnjih trgovcih (npr. po 20 kg premoga). Le finančno boljše stoječi delavci so si lahko nabavili tudi večje količine kurjave. Pomanjkanje kurjave pa je imelo, zlasti v kriznih letih, lahko tudi tragične posledice: »Žrtve bede. V noči od sobote na nedeljo se je v takozvani delavski naselbini »Abesiniji« na Teznem ponovil slučaj zastrupljenja z ogljikovim plinom. V bornem stanovanju so stanovali Jože Kranjc, Horvat Marija in Šturm Albina. Ker niso imeli kuriva, je Kranjc zakuril z ogljem, da bi ponoči ne prezebali. Plin jih je kmalu omamil. Gospodar je slišal ječanje in poslal po orožnike, ki so s silo odprli stanovanje in rešili še pravočasno obe ženski, medtem, ko se je Kranjc že zadušil.«

Za delavska stanovanja so bile značilne še nekatere druge nevšečnosti, ki so jih stanovalci le s težavo omilili ali odpravili. Kljub prevladujočemu skrbnemu vzdrževanju se je pogostoma pojavila vlaga in različne stenske plesni, nadloga je bil tudi mrčes, ki pa ni bil značilen samo za delavske domove.

Stanovanja mariborskih industrijskih delavcev se med seboj niso bistveno razlikovala. Družila jih je vrsta značilnosti, ki so bile skupne tako stanovanjem tekstilnih delavcev, kot tudi stanovanjem delavcev, zaposlenih v drugih industrijskih obratih. Naj naštejem le najpomembnejše: prostorska stiska in nizka bivalna raven stanovanj, skromna stanovanjska oprema — npr. pomanjkanje postelj glede na število družinskih članov oz. članov gospodinjstva, slaba kvaliteta in cenenost pohištva. . . Delno so od te prevladujoče podobe odstopala le stanovanja nekaterih boljše plačanih delavcev — npr. Hutterjevih, ki so si zgradili svoje hiše in prostorske stiske praviloma niso čutili, ali pa delavcev, ki so stanovali v eni izmed mariborskih delavskih kolonij. Tu so bila stanovanja večja in tudi bivalni standard je bil praviloma višji, medtem, ko je bila stanovanjska oprema podobna in se ni bistveno razlikovala od opreme v drugih delavskih domovih. Kljub številnim skupnim značilnostim delavskih domov pa ne moremo govoriti o njihovi socialni in krajevni specifikki. Delavski domovi so bili, podobno kot domovi malih obrtnikov ali nižjih državnih uslužbencev, del predmestnega življenja, ki ga ni toliko pogojevala poklicna sestava prebivalstva, ampak predvsem gmotni položaj le — tega.

HOUSING CULTURE OF MARIBOR INDUSTRIAL WORKERS BETWEEN WORLD WAR I AND WORLD WAR II

Summary

At the beginning of the 20th century Maribor was mainly a traffic and commercial center. It also presented an important crossing-junction of two Austro-Hungarian railway routes of primary importance, namely those connecting Vienna, Budapest, Trieste and Ty-

rol. This, in addition to cheap electricity, land plots and labour, caused the arrival of foreign textile factories and the resulting rapid growth of the city. This was especially evident in the suburbs of Studenci, Pobrežje, Tezno, Orešje and the Magdalensko suburb. The majority of those factory workers coming from rural settlements settled in these suburbs.

Among the most widespread was the construction of apartment houses; then there were also flats for the poorest built by the Maribor municipality, and the construction of housing colonies. Yet in this period workers lived mainly in rented flats, in housing colonies or in their own small houses. All of these buildings can be typologically classified into the following types of dwellings: workers' own houses, rented flats in private family houses, flats in workers' colonies, rented flats in apartment houses for low-income workers and make-shift dwellings in shacks, woodsheds or laundries.

All of these had a few common traits: space shortage and low housing level, modest furnishings — a shortage of beds according to the number of family or household members, for instance, cheap and low-quality furniture . . . There were some apartments belonging to better-paid workers, however, which partly differed from the prevailing standard — these were the Hutter workers' apartments, or apartments in one of the housing colonies. They were larger and their standard of living was higher. Their furniture, on the other hand, differed little from that in other homes of workers. Despite numerous common traits of workers' homes it is impossible, nevertheless, to speak about their social and local characteristics. Workers' homes presented, similarly to those of tradesmen or lower-income public servants, that part of the suburban life which was not so much conditioned by the professional structure of its inhabitants, but above all by its financial position.

RAZISKOVANJE MESTNE IN DELAVSKE KULTURE V ZRN, NDR IN ŠVICI

Borut Brumen*

UDK 39(430.1 + 430.2 + 494):711.45

BRUMEN Borut: Raziskovanje mestne in delavske kulture v ZRN, NDR in Švici. (Die Stadt- und Arbeiterkultur in der BRD, in der DDR und in der Schweiz.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, str. 95—101.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Raziskovanje urbane kulture in delavstva se je v srednje evropski etnologiji pričelo uveljavljati po II. svetovni vojni. Zavedane interdisciplinarne povezave različnih strok v ZRN, primerjalni znanstveno-informacijski študij urbane etnologije v Švici in razpad dogmatskega pozitivizma pri raziskavah delavske kulture v NDR so temelji, za nadaljnji analitični razvoj metodoloških in metodičnih izhodišč urbane etnologije in raziskovanja delavske kulture.

UDC 39(430.1 + 430.2 + 494):711.45

BRUMEN Borut: The Urban and Labour Culture Research in West German Federal Republic, East German Democratic Republic and in Switzerland. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, p. 95—101.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The urban and labour culture research began to assert in the Middle European ethnology after the Second Great War. A conscious interdisciplinary connection of various lines in West German Federal Republic, a comparative scientific inquiry study of urban ethnology in Switzerland and the decay of dogmatic positivism in the research of labour culture in East German Democratic Republic are the basis for further analytical development of methodologic and methodical starting-points of urban ethnology and labour culture research.

Namen tega prispevka je predstaviti etnološke raziskave mesta in delavske kulture v Zvezni republiki Nemčiji, Nemški demokratični republiki in Švici ter perspektive tovrstnega znanstvenega dela. Ker gre za predstavitev sedanjega stanja, sem se poskušal omejiti na znanstvena spoznanja zadnjih desetih let. Pri tem so izvzeta tista starejša dela, ki so zaradi svojih kvalitativnih vrednot povzročala in še povzročajo bistvene vsebinske premike v sami stroki. V nemškem govornem področju imamo različna poimenovanja stroke, npr. od Volkskunde, evropske etnologije, kulturne antropologije in empiričnega kulturoslovja zato sem se odločil za uporabo v Sloveniji sprejetega termina etnologija.

Mesto lahko definiramo kot prostorsko naselbinsko obliko, v kateri se zaradi zgodovinskega razvoja, geografske lege, socialne in profesionalne strukture, prisotnosti sekundarnega in terciarnega gospodarskega sektorja ter oblike politične ureditve — razvije določen način življenja in kultura, da bom preciznejši, načini življenja in kulture. Delavstvo pa je socialno profesionalna skupina, ki si v vsakokratnem zgodovinsko družbenem trenutku izoblikuje specifično zavest, način življenja in kulturni stil. Način življenja delavcev in njihova kultura je v mestu le

* Borut Brumen, dipl. etnolog, kustos v Pokrajinskem muzeju v Murski Soboti

del kompleksne strukture, ki jo imenujemo urbani način življenja in urbana kultura. Prav zaradi tega pa tiči v istočasni predstavitvi mesta in delavstva past, ki se ji bomo morali izogniti z jasnimi strokovnimi opredelitvami.

Paul Hutter je v zadnjem nemškem pregledu etnologije, ki ga je izdal Rolf W. Brednich z naslovom »Grundriss der Volkskunde«, predstavitvi raziskav mest dodal tudi rezultate raziskovanja občin. Eden izmed vzrokov zato je pomanjkane etnoloških raziskav mest v ZRN kot posledica zaprtosti etnologije, ki ni pravočasno spoznala, do kakšne mere se je mestni življenjski prostor oddaljil od raziskovalnih perspektiv vede. Kljub intenzivnim poskusom, da se na tem področju začnejo vsebinske spremembe, pa raziskovanje mesta še danes nima prave vrednosti v nemški etnologiji. Ta položaj se danes ne upravičuje več s t.i. tradicionalnim razlogom idealistične določitve etnološkega predmeta kot izrazne oblike ljudskosti, ki jo lahko najdemo samo na podeželju. Jasno je postalo, da etnologija še vedno ni razvila lastnih raziskovalnih instrumentov, s katerimi bi se lahko približala mestnim fenomenom. Poskus Albrechta Lehmannna, da bi se metode, ki se uporabljajo na podeželju, prenesle na mesto, se je izjalovil. V mestu so se raziskovali pojavi, ki sploh niso tipični za mesto. Analiza teh raziskav je ponovno šokirala etnologe, saj so ugotovili, da so v mestu odkrivali in odkrili vas. Ob vseh teh spoznanjih se je izpostavila zahteva za sistematično preučevanje mesta, na trdnih teoretičnih temeljih in raziskovalnemu predmetu primernih metodah.

V ta namen je nemško etnološko društvo (Deutsche Gesellschaft für Volkskunde) leta 1983 v Zahodnem Berlinu organiziralo 24. kongres nemških etnologov z delovnim naslovom — Velemesto. Aspekti empiričnih kulturnih raziskav. Helge Gerndt je na kongresu opozoril, da se mora etnologija mesta posvetiti teoriji skupnega predmeta, kajti »ne moremo dobiti nobene dobre empirične raziskave brez prav tako dobrega kulturno teoretskega ozadja«. Pri tem je teritorialna omejitev na mestne četrti v začetni fazi raziskovanja velemesta nujna. Vprašanje pa je samo, ali je zaradi nenehne mobilnosti prebivalstva (tako vertikalne kot tudi horizontalne) iz ene mestne četrti v drugo v velemestu sploh mogoče identificirati določen mestni del. Raziskovalci naj bi si zato pomagali s tremi modeli:

1. Mesto kot kulturna tvorba, ki določuje več ali manj zaprti vsakdanji svet.
2. Mesto kot kulturno posredovalni prostor, polje izmenjave, kjer se odvija relativno samostojna oblika vsakdanjega življenja.
3. Mesto kot kulturno pomenski prostor, vrednostni svet z od primera do primera različnimi, tipičnimi pojavnimi oblikami.

Helge Gerndt je s temi modeli uspel razpeti tisti raziskovalni okvir, v katerega lahko uvrstimo na eni strani prostorsko in časovno razsežnost mesta in na drugi strani lestvice mestni inovacijski potencial. V sredini se nam mesto zato predstavi kot polje napetosti med ekstremno odprtostjo in ekstremno distanco, s tem samim pa že dva izmed tipičnih vzorcev obnašanja v javnosti. Če k temu dodamo še popolno anonimnost ob intenzivni mobilnosti, da ne rečem izolacijo ob komunikacijski prenapoljenosti, so vprašanja, ki se nam pričnejo ob tem postavljati, tista etnološka vprašanja, na katerih se lahko prične graditi etnološka teorija mesta. Kako nastaja, se spreminja in kakšna je predstava o mestu? Kje, zakaj in kakšne so meje v mestu? Kaj določa identiteto prebivalcev mesta? Kako, zakaj in pod kakšnimi pogoji se doživlja vsakdanjik v mestu? Kako izgleda mesto svojim prebivalcem in kako tujcem? Itd. . . Analize odgovorov na takšna načelna vprašanja nam lahko služijo kot izhodišče, ki ga etnologi rabimo za svoje nadaljnje delo. To pa je vsebinska zapolnitev pojmov mestna kultura, mestni vsakdanjik in način življenja v mestu, ki jih bom poskušal predstaviti na konkretnih raziskovalnih primerih najpomembnejših znanstvenih institucij v ZRN, NDR in Švici.

V ZRN je mesto postalo predmet etnoloških raziskav v 60. letih (kljub nekaterim strokovnim pozivom, ki segajo še v prejšnje stoletje), s teoretično usmeritvijo etnologije k raziskovanju vsakdanjosti. Ta teoretični premik je v veliki meri vzpodbudila knjiga Hermanna Bausingerja »Volkskultur in der technischen Welt«, po mojem mnenju eno izmed temeljnih del povojne evropske etnologije. Bausingerju je, z občudovanja vredno primerjalno širino, uspelo predstaviti spremembe v ljudski kulturi tistega časa, ko se je položaj moderne tehnike v ljudskih plasteh spremenil v kvazi naravno okolje. Ni se spremenil samo določen status kulturnih pojavov, temveč so se v bistvu spremenili nekdanji osnovni horizonti ljudskega življenja. Kdor je prebral to delo, bo imel vedno probleme s pojmom tradicija. In prav je tako, kajti danes, skoraj 30 let po izidu te knjige spoznavamo, da je z njo Bausinger odprl prostor, v katerem se nahaja nešteto poti za etnologijo modernih kompleksnih družb.

Utz Jeggle, profesor na Ludwig Uhland inštitutu v Tübingenu, katerega direktor je Hermann Bausinger, je etnologija kot empirično znanost o vsakdanjku utemeljil kot »osnovo za razlikovanje ideoloških trditev in družbenih olupševanj od socialne realnosti ... To, kar pri etnologiji ni bilo razvito in se je pričelo razvijati intenzivno kot tudi ekstenzivno, je analitična sposobnost opazovanja, opisovanja in interpretacije socialnega življenja kultur in delov kulture«. Raziskovalne študije sosesk-občin (nem. Gemeinde), ki so pričele nastajati v 50. letih na osnovi zgoraj navedenih teoretskih izhodišč, moramo v našem pregledu nujno omeniti. In to zaradi:

1. Nedorečene definicije mesta samega, h kateremu lahko danes brez skrbi prištevamo centre nekaterih sosesk, ki so se zaradi urbanizacijskih procesov v vsebinskem smislu že spremenila v mesta.
2. Zato, ker k soseskam pripadajo tudi delavska naselja in spalna naselja, ki so sicer res lahko na robu mesta, ampak vprašanje je ali se ta rob mesta sploh da in ali ga je smiselno samostojno definirati in ločevati.
3. Ob nekaterih študijah sosesk so se izoblikovale metode, ki jih sedaj etnologi uspešno uporabljajo pri raziskovanju mest.

Günter Wiegelmann je podal naslednje cilje raziskovanja sosesk:

- iskanje dominantnih kulturnih procesov v industrijski dobi
- prispevek k periodizaciji novih kulturnih tokov
- prispevek h kulturnoantropološkim teorijam
- prenos znanstvenih spoznanj v planiranje

Moderno raziskovanje sosesk v etnologiji se prične leta 1959 z delom »Neue Siedlungen«. V njem je bilo postavljeno v ospredje vprašanje akulturalizacijskih procesov in socialnih konfliktov, ki so v Nemčiji 60. let postali aktualni kot posledica prihoda emigrantov, političnega prestrukturiranja občin in pospešenega razvoja modernih usmerjenih kmetij. Sledile so raziskave Schwedt Herberta, Utza Jeggla in Dürkop Gabriele, vse pa so se ukvarjale z aktualnimi vprašanji sedanjosti. V drugi polovici 70. let se pri raziskovanju sosesk prične ponovno vračati k historičnim študijem, kjer pa se poudarek prenese na iskanje realnih sociokulturnih odnosov in tistih zunanjih ali notranjih impulzov, ki so spreminjali in določali način življenja kmetov, obrtnikov in meščanov. K prvim modernim etnološkim raziskavam mesta prištevava Paul Hugger delo avtorskega kolektiva pod vodstvom Martina Scharfe. Z detajlno analizo historičnih virov je avtorjem uspelo prikazati posebnosti v načinu življenja in kulture različnih slojev prebivalstva v Tübingenu 19. stoletja.

Na inštitutu za kulturno antropologijo in evropsko etnologijo v Frankfurtu se ukvarjajo skorajda izključno s kulturološkimi vprašanji sedanjosti. Ina-Maria Greverus, vodja inštituta, je temeljno nalogo urbane etnologije opredelila kot etnokarakterizacijo mesta. »Mikroanalitični holistični aspekt raziskav kulture sku-

pin ljudi stoji v centru pozornosti tako glede metodičnega pristopa kot tudi raziskovanega področja (etnične skupine, prebivalstva dela mesta, subkulture)«. Na teh izhodiščih je v Frankfurtu nastala že cela vrsta študij. Med njimi bi omenil raziskavo skupine avtorjev Heimat Bergen-Enkheim, ki so se lotili preučevanja identifikacijskih problemov prebivalstva na obrobju velemesta, in knjigo Sabine Hierschbiel, »Grosse Stadt — Grosse Probleme. Kleine Stadt — besser?«, kjer se avtorica ukvarja z integracijo in identiteto družin tujcev v malem mestu.

V program, imenovan »Vergleichende geschichtliche Städteforschung«, ki poteka na inštitutu za primerjalno zgodovino mest v Münstru, so vključeni tudi etnologi, njihov vodja pa je Günther Wiegelmann. Prehod iz raziskovanja podeželja na raziskovanje mesta so si münsterski etnologi olajšali s serijo posvetov in primerjalnih raziskav na temo odnosa vas-mesto. Pri tem so vedno sodelovali tudi strokovnjaki s področja drugih ved, kar se še posebej pozna pri zborniku Kulturelle Stadt — Land Beziehungen in der Neuzeit. V zadnjih letih so prešli na raziskovanje posameznih mestnih pojavov v sedanosti. Najlepši primer takšne raziskave je knjiga Jutte-Beate Engelhard v kateri je avtorica predstavila pomen in nove iniciative v velemestnih sosedskih odnosih.

O perspektivah urbane etnologije v ZRN je že zaradi velikega števila različno usmerjenih etnoloških inštitutov težko govoriti. Glede na visok znanstveni nivo raziskovanja mestne problematike v antropologiji, sociologiji in zgodovini lahko sklepamo o povečani interdisciplinarni dejavnosti etnologov. Pri empiričnih raziskavah pa lahko pričakujemo intenzivno aktivnost etnologov na ozemlju NDR, predvsem kar se tiče vprašanja identitete in vloge socialističnega sistema na način življenja. V naslednjem desetletju se bodo v ospredje etnoloških raziskav postavila ekološka vprašanja, že sedaj pa raziskave ženskega vprašanja, se pravi zavestna feminizacija etnologije, odpirajo nove horizonte urbane etnologije.

Čeprav segajo prve raziskave delavske kulture v obdobje pred II. svetovno vojno, v mislih imam knjigo Ericha Peuckerta, »Volkskunde des Proletariats«, pa lahko ta poskus označimo samo kot daljnovidno izjemo. Kot smo že omenili, so tudi v ZRN pod pojmom ljudska kultura dolgo časa razumeli samo kmete in rokodelce v nasprotju z dejstvom, da je delavstvo tako v Nemčiji kot tudi v drugih industrijskih deželah že zelo zgodaj postalo gospodarsko odločilen faktor. Na nemškem etnološkem kongresu leta 1965 v Marburgu je prvič prišlo do vprašanja o delu kot kulturnoantropološkem problemu, kar pa ni sprožilo konkretnih etnoloških raziskav delavske kulture. Hermann Bausinger je leta 1971 razkril ideološko tradicijo sociološke teze o pomeščanju proletariata. Opozoril je na nujnost diferenciranih raziskav celostnega opazovanja napetosti in menjajočih se odnosov med meščansko in delavsko kulturo ter za sedanost posebej pomembno metodološko razlikovanje med kulturnim in socialnim.

Leta 1976 je izšlo delo Albrechta Lehmana, »Das Leben in einem Arbeiterdorf«, razdeljeno na področje gospodinjstva, socialne odnose, komunikacijske odnose in kontakte s tujimi delavci. Vse do leta 1980 nastajajo podobne raziskave, ki se jim očita pozitivistična usmerjenost v nizanje podatkov in značilnosti, brez razumevanja posameznih fenomenov v okvirih celotne družbene perspektive.

Spremembe nastopijo s kielskim etnološkim kongresom leta 1979 na katerem je bila ustanovljena komisija za delavsko kulturo. Njen namen je etabliranje raziskav delavske kulture, in sicer tako dolgo, dokler ne bo na vseh etnoloških inštitutih samorazumljiv sestavni del znanstvenega dela. Osnovno izhodišče dela komisije je interdisciplinarnost in razvoj etnoloških metodoloških in metodičnih izhodišč za raziskovanje delavstva. Pričela so se sistematična raziskovanja delavskih bivališč, posameznih delavskih slojev, delavskih kulturnih in poli-

tičnih inštitucij, monografija Die Arbeiter pa je leta 1986 končno tudi prekinila enačenje delavske kulture z industrijsko kulturo.

Peter Assion govori danes o treh glavnih problemskih sklopih pri raziskovanju delavstva:

1. Delavski vsakdanjik — poudarek je na mobilnosti, dinamiki razvoja, vprašanju identitete, odnosu med delom in prostim časom, tradicionalnimi in novimi izkušnjami.
2. Delavsko gibanje in ljudski marksizem — poudarek je na teoriji marksizma kot teoriji delavskega gibanja, agitaciji, nedeljskih šolah, komunikacijskih mehanizmih, vlogi cerkve in ostalih inštitucij.
3. Delavska kultura danes — poudarek na transformaciji delavske kulture in eroziji simbolne tradicije.

S transformacijo delavske kulture se danes pojavljajo razmišljanja o koncu delavske kulture, kar je bila tudi tema zadnjega srečanja komisije za delavsko kulturo lani v Tübingenu.

Raziskovanje delavske kulture, kot ene izmed najmlajših usmeritev v nemški etnologiji, določa izrazita prodornost kot posledica trdnih teoretičnih temeljev in intenzivnega interdisciplinarnega dela. S transformacijo delavske kulture se poudarek prenaša na samo delo in delovno mesto, ki predstavlja specifični socialno življenjski prostor.

Ute Mohrmann je etnologijo v NDR definirala kot zgodovinsko specialno disciplino, ki raziskuje način življenja in kulturo nemških ljudstev v različnih zgodovinskih epohah, vključno z 19. in 20. stoletjem. Kot določujoča kategorija se je pri tem izoblikoval pojem načina življenja, ki po mnenju Mohrmannove pokriva področje napetosti med življenjskimi pogoji in življenjsko dejavnostjo. Tako je postal način življenja vrednostni kriterij pojmovanja kulture. S poudarjanjem marksistično-leninistične etnologije so pri raziskovanju vsakdanjika imele absolutno prednost zgodovinske raziskave delavstva.

Z letom 1964, ko sta Paul Nedo in Wolfgang Jacobeit ustanovila »Arbeitskreis zu volkswissenschaftlichen Problemen des 19./20. Jahrhunderts«, je z usmeritvijo etnologije k vprašanju sedanosti tudi mesto postalo predmet etnoloških raziskav. Mesto je bilo v etnologiji NDR definirano kot »naselbinsko okolje, ki v vseh zgodovinskih obdobjih predstavlja ogledalo vladajočih družbenih razmer«, in kot socialnokulturni inovacijski center, kjer se srečujeta tradicija z novacijo in je zato mesto dominantna kategorija za raziskovanje etničnega, regionalnega in nacionalnega kulturnega razvoja. V središču velemestnih inovacijskih procesov je bilo delavstvo s svojo kulturo in s svojim načinom življenja. Etnoloških raziskav mesta, kjer delavski razred ne bi bil centralna kategorija, pravzaprav ni. Kot izjemno lahko omenimo edino delo Ute Mohrmann, ki je etnografsko predstavila oblike porok, poročne navade, pogrebe in čaščenje pokojnikov v Vzhodnem Berlinu.

Takšno stanje v urbani etnologiji je že zaradi totalitarnega sistema, ki so ga imeli do pred nedavnim v NDR docela razumljivo. Mestne kulture in njenega vsakdanjika v sedanosti se brez osnovnih gospodarskih in političnih analiz ne da raziskovati. Vpliv socialističnega sistema na vsakdanji način življenja in kulturo prebivalcev mest pa bo po moje postala pglavitna raziskovalna tema nekdanjih vzhodnonemških etnologov.

Z izenačitvijo delavske in nacionalne kulture so bile v NDR smiselne samo zgodovinske študije delavske kulture. Samoustvarjalen delavski razred, obravnavan izključno s pozicije gospodarskega izkoriščanja in socialne nepravčnosti, je zaokroževal zastarel pristop v analizah delavske kulture. Pravo strokovno osvežitev je prineslo mednarodno srečanje etnologov v NDR leta 1967 na temo »Probleme und Methoden volkswissenschaftlicher Gegenwartsforschung«. Paul Nedo je

v tem obdobju, po sovjetskem vzoru, v vzhodnonemško etnologijo uvedel pojem »način življenja delavskega razreda«, ki predstavlja eno najpomembnejših determinant določitve predmeta etnologije. Vendar pa je način življenja kot etnološko raziskovalno kategorijo dejansko utemeljil Wolfgang Jacobeit leta 1974. S tem so bila dejansko odprta vrata za raziskovanje sedanosti v NDR. Uspehi vzhodnonemških etnologov v 70. letih so bili najlepše predstavljeni preko izvrstne (tako etnološko kot tudi muzeološko) etnološke razstave »Grossstadtproletariat. Zur Lebensweise einer Klasse« leta 1979/1980 v berlinskem Museum für Volkskunde.

Osemdeseta leta obeležujeta dve monumentalni deli iz delavske problematike. V obdobju 1980—1982 je izšlo 5 knjig gospodarskega zgodovinarja Jürgena Koczynskega z naslovom »Geschichte und Alltag des Deutschen Volkes«. Kljub pogostim statistično preobremenjujočim podrobnostim so prve tri knjige zanimive, saj nas vodijo skozi resničnost vsakdanjika tristoletih let. Četrta knjiga, ki pokriva obdobje od 1871—1919, pa ob prebiranju postane prava dogmatska mora zaradi pretiranega potenciranja vloge razredne zavesti industrijskega proletariata. Pete knjige prav zaradi te ideološke preobremenjenosti nisem mogel prebrati, kar pa ne pomeni, da nam ne more služiti kot vir. »Ilustrierte Alltagsgeschichte des deutschen Volkes«, knjiga Wolfanga Jacobeita, ki jo je izdal skupaj s Sigrid Jacobeit je razdeljena na dva dela (1550—1810 in 1810—1900). To delo predstavlja pomemben metodološki premik v vzhodnonemški etnologiji, saj je Jacobeit na tem mestu prvič uvedel kategorijo vsakdanjika. Prav tako pa se je spretno izognil napaki Kuczynskega, saj se je časovno omejil do leta 1900.

Danes je zelo težko govoriti o perspektivah raziskovanja delavske kulture v NDR. Zaradi drugačnih teoretičnih raziskovalnih izhodišč se verjetno še nekaj časa ne bodo mogli vključiti v raziskovalne programe v ZRN. Najboljše bi bilo, če bi sedaj ideološko neobremenjeni nadaljevali tam, kjer so končali.

Verjetno so prav švicarski etnologi prišli najdlje v etnološkem raziskovanju mesta. Človek pri tem nehote pomisli na Richarda Weissa in njegovo znamenito delo »Volkskunde der Schweiz«. Weiss je v tem delu predstavil naselbinske tipe mesta, vplive modernizacije na način življenja v mestu, vzroke socialnih razmer v velemestnih četrtih, mestne jezikovne zvrsti, šege in navade v podeželskih mestih ter tako utemeljil etnologijo mesta kot nedvoumen sestavni del etnološke problematike. Kljub današnjim ugovorom, da se Weiss sam ni nikoli posvetil večjim empiričnim raziskavam mesta in da pri njem ni nastala nobena disertacija iz urbane problematike, pa je prav gotovo njegova zasluga, da so na oddelku za etnologijo züriške univerze leta 1964 odprli stolico za mestno etnologijo. Cilj, ki so si ga zadali je bil pravzaprav preprost: s kontinuiranim posredovanjem aktualnih znanstvenih spoznanj iz sosednjih nacionalnih strok doseči samostojno znanstveno informacijsko osnovo za razvoj urbane etnologije. Ueli Gyr poudarja, da so s posredovanjem znanja drugih in z izvedbo lastnih raziskovalnih projektov danes — kljub nekaterim težavam — lahko ponosni na dosežene rezultate. Arnold Niederer, predstojnik etnološkega oddelka v Zürichu, se je pri preučevanju mesta oprl na spoznanja francoskih kolegov iz šole Chambert de Lauwe in njihovo »ethnologie urbaine«. V iskanju specifičnih mestnih kulturnih elementov je prišel tam, kjer se ljudje v mestu srečujejo kot anonimneži. Na železniških postajah, trgih, pokopališčih, množičnih prireditvah itd. . . Čeprav gre v teh primerih za več ali manj naključna in trenutna srečanja, pa so teme pogovorov, dejanj, norm in vrednot ponavadi konvencionalno določene. Z njegovim mentorstvom so tako nastale naloge o tipičnih vzorcih obnašanja uporabnikov züriške železniške postaje, o pomenu sorodstva v teoriji in vsakdanjiku mlajših velemestnih družin, o načinu življenja in vsakdanjiku strežnic in o ideoloških vplivih, posebnostih, kot tudi vsakdanjiku in subjektivnih vprašanjih žensk in njim določene patriarhalne vloge čistilk stanovanj.

Vse te raziskave so po mnenju švicarskih etnologov šele začetki, in kot ugotavlja Ueli Gyr, mora »švicarska etnologija probleme, možnosti in perspektive mesta ter mestne vsakdanje kulture šele prav odkriti«.

DIE STADT- UND ARBEITERKULTUR IN DER BRD, IN DER DDR UND IN DER SCHWEIZ

Zusammenfassung

In den 60er Jahren wurde die Stadt zum Gegenstand der Volkskundlichen Forschung in der BRD. Schon die ersten Forschungen der Städte und der Gemeinden wiesen darauf hin, daß sich der Lebensraum der Stadt von den Forschungsperspektiven der Wissenschaft entfernt hatte. Deswegen hat die Deutsche Gesellschaft für Volkskunde im Jahre 1983 in West - Berlin den 24. Kongreß mit dem Titel »Großstadt. Aspekte empirischer Kulturfor-schung.« organisiert. Die wissenschaftlichen Erkenntnisse dieses Zusammentreffens können uns als eine Grundlage bei der inhaltlichen Auffüllung der Begriffe »Stadtkultur«, »Stadtalltag« und »Lebensweise in der Stadt« dienen. In dem Aufsatz sind die Forschungs-ergebnisse der urbanen Volkskunde in der BRD über die Werke der Institute (Ludwig Uhland Institut in Tübingen, Institut für europäische Ethnologie und Kulturanthropologie in Frankfurt), über die Wissenschaftsprojekte (Vergleichende geschichtliche Städteforschung - Universität Münster) und über die Wissenschaftsleistungen einzelner Volkskundewissenschaftler (Hermann Bausinger, Ina Maria Greverus, Helge Gerndt, Paul Hugger, Utz Jeggle, Günther Wiegelmann, Herbert Schwedt) dargestellt. Der Arbeiterkulturfor-schung in der BRD können wir bis zum Jahre 1980 eine positivistische Orientierung in das Aufrei-hen der Daten und der Charakteristiken vorwerfen, ohne dabei die einzelnen Phänomene im Rahmen der gesamten Gesellschaftsperspektive zu interpretieren. Die Veränderungen treten im Jahre 1979 auf, als auf dem Kieler Kongreß für Volkskunde eine internationale Kommission für die Arbeiterkultur gegründet worden war. Aus den wissenschaftlichen Leistungen einiger Autoren (Albrecht Lehmann, Peter Assion, Martin Scharfe, Gottfried Korff . . .) können wir sehen, daß die Arbeiterkulturfor-schung in der deutschen Volkskunde durch eine außerordentliche Durchbrucharbeit bestimmt ist, die eine Folge der festen theoretischen Grundlagen und der interdisziplinären Bearbeitung des Gegenstandes ist.

In der DDR haben Paul Nedo und Wolfgang Jacobeit in den 60er Jahren den Volkskun-de gegenstand mit dem Terminus »Lebensweise« bestimmt, der zu einem Wertkriterium der Kulturauffassung wurde. Bei den hervorgehobenen marxistisch-leninistischen Grund-lagen bestanden praktisch keine Erforschungen der Städte, wo die Arbeiterklasse nicht eine zentrale Kategorie gewesen wäre. Auf diesem dogmatischen Ideologierahmen treten einige Werke von Wolfgang Jacobeit, Ute Mohrmann und die Ausstellungen des Berliner Museum für Volkskunde aus.

Eine moderne, wissenschaftlich begründete Städteforschung hat die längste Tradition in der Schweiz, wo nach dem Verdienst von Richard Weiß an der Züricher Universität der Lehrstuhl für die Volkskunde der Stadt eröffnet wurde. Mit der kontinuierlichen Vermitt-lung der wissenschaftlichen Erkenntnisse aus den Nachbarstaaten und mit der eigenen Wissenschaftsarbeit wurde eine selbständige wissenschaftliche Informationsgrundlage für die Volkskunde der Stadt erreicht. Arnold Niderer, Ueli Gyr, Paul Hugger, Nikolaus Wyss, Maja Felhmann und Katrin Steffen sind die Namen derjenigen schweizerischen Volkskun-dewissenschaftler, die heute eine hohe Lage der urbanen Volkskunde in der Schweiz be-stimmen.

BIVALNA KULTURA INDUSTRIJSKEGA PROLETARIATA — KOLONIJE V ZASAVSKIH REVIRJIH

Jana Mlakar Adamič*

UDK 394(497.12 Zasavje):711.554

MLAKAR ADAMIČ Jana: Bivalna kultura industrijskega proletariata — Kolonije v zasavskih revirjih. (Die Wohnkultur des Industrie-proletariats in den Kolonien der Reviere in Zasavje). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, str. 102—108.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Kolonije v Zasavskih revirjih — strnjeni kompleksi enakih hiš z objekti skupne uporabe — so posebnost v slovenskem merilu. S svojo številčnostjo kažejo na nekdanjo veliko koncentracijo delavstva, za katerega so morali lastniki rudnikov graditi tudi bivališča. Kljub splošnemu pomanjkanju so se ljudje nekoč, zaradi socialne in profesionalne izenačenosti, v kolonijah dobro počutili. Danes so kolonije, nekatere starejše od 100 let, postale bivališča tistih ljudi, ki živijo brez rezerv. Kolonije, kakršne so, so eden od dokazov, da so revirji tudi ostali to, kar so bili — delavski rezervat.

UDC 394(497.12 Zasavje):711.554

MLAKAR ADAMIČ Jana: The Dwelling Culture of the Industrial Proletariat in the Colonies of the Coal districts in Zasavje. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, p. 102—108.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The colonies in the coal districts in Zasavje are a uniform complex of equal houses with some objects for common use. They are a particularity to the Slovenian standard. By their quantity in the former times a great concentration of workmen is shown. The owners of the coalmines had to build also lodgings for them. Despite of their poverty people felt well in the colonies because of their social and professional equalization. Today the colonies — some of them older than 100 years — became dwelling-places of the people living without savings. The colonies — such as they are — clearly show that the coal districts remained the like as they were before — a workers' reserve.

Agrarna prenaseljenost na kritični meji je pomenila sredi prejšnjega stoletja rezervoar potencialne delovne sile, ki jo je potreboval prihajajoči kapitalizem. V Zasavske Revirje je le-ta pridrl z bliskovito naglico, ki ni dopuščala počasnega prilagajanja novim razmeram. Počasen evlucijski razvoj, ki bi ga omogočalo rudarjenje še v fevdalizmu, v Revirjih ni bil mogoč.

Nagle spremembe je v Zasavje prinesla TPD — Trboveljska premogokopna družba. Ta francoska monopolna delniška družba, je od leta 1873 do 1945 gospodarila po načelih absolutnega zakona kapitala, dotlej slabo razviti kmečki kraji so se začeli z bliskovito naglico spreminjati v industrijske. TPD je število zaposlenih s prejšnjih 600 do 700 pri priči povečala na 2500 do 2800, do leta 1926 se je to število na vsakih 20 let skoraj podvojilo. Z dvigom števila zaposlenih sovпада tudi dvig števila rojenih. Do leta 1870 je število prebivalcev relativno linearno rastlo, v naslednjih 30 letih pa je prišlo do demografske eksplozije. Število prebi-

* Jana Mlakar Adamič, dipl. etnolog in sociolog kulture, Revirski muzej Trbovlje

valcev se je podvojilo, na prelomu stoletja je Zasavje štelu že 25 000 duš. To naglo povečanje so brez dvoma povzročili razvojni načrti TPD.

Kraji so postali že izrazito rudarsko-industrijski. Kmetje so bili izrinjeni iz samih dolin. TPD je pokupila njihovo zemljo in hiše, če ni šlo zlepa, so se hiše pač podrle, saj so bile zaradi rovov dobesedno izpodkopane. Delavci-rudarji in njihove družine so postali absolutna večina. Ta volilni potencial je bil tolikšen, da ga tudi nobena stranka ni puščala v nemar — in tovrstne pozornosti smo deležni še danes.

Tisto, kar je delavce resnično ločilo od kmetov, je način pridobivanja življenjskih sredstev. Prvi rudarji so se rekrutirali iz obubožanega kmečkega prebivalstva, ki ga domača zemlja ni mogla več rediti. Tako je rudnik za marsikoga pomenil tudi preživetje. Na prvi pogled je TPD nudila tisto, kar so sotrpini iskali s trebuhom za kruhom po svetu. Omogočila je, da so ljudje vnovčili edini kapital, ki so ga imeli — svojo lastno fizično delovno silo. V tem trenutku pa so postali skoraj v vseh pogledih odvisni od delodajalca. Znašli so se v hermetično zaprtem sistemu: TPD je bila lastnica delavskih trgovin-konzumov, TPD je gradila stanovanja, TPD je zgradila tudi bolnico itd. Zato je moč trditi, da je bil skoraj v trenutku, ko so ljudje prodali svojo delovno silo, določen tudi njihov način življenja, kar velja tako za ekonomski kot tudi za socialni in duhovni nivo.

To je bil sistem popolne ekonomske odvisnosti, ki ni dovoljeval nikakršnega resnega premika po družbeni lestvici navzgor. Sinovi rudarjev so postali po možnosti čim prej rudarji, hčerke so postale žene in matere novih rudarjev. Za šolanje ni bilo sredstev, ta so zadostovala le za preživetje.

Morda je ravno ta vsestranska odvisnost od delodajalca in zelo determinirani življenjski pogoji tisto, kar revirske rudarje, ki so živeli na relativno izoliranem področju, loči od tistih delavcev, ki so živeli v bližini večjih mest. Ti determinirani pogoji bivanja so na ravni vsakdanjega življenja nenehno prihajali na plan. Dovolj je, če vzamemo le eno, a najočitnejšo plat načina življenja: *bivalno kulturo*.

Bilo je že omenjeno, da so bili prvi rudarji pravzaprav odvečni kmetje. Navidezno enostaven zaslužek jih je privabil v dolino k rudnikom. Vendar pa 12 ur trajajoče izčrpavajoče delo ni dovoljevalo vsakodnevne vrnitve na 3 ali 4 ure oddaljene kmetije. Vsekakor so morale na stanovanjski problem misliti že manjše rudokopne družbe pred letom 1873, ko jih je drugo za drugo prevzela TPD. Poleg premogovnih ležišč, jaškov, rovov, naprav itd. je TPD od svojih predhodnih podedovala tudi ves njihov stavbni fond in stanovanjski problem. Slika ni bila rožnata in ob naglem večanju števila zaposlenih, stavbni fond ni zadoščal.

Ne zanemarljiv problem je bila tudi fluktuacija delavstva (900—1500 na prelomu stoletja), do česar je prišlo zaradi najnižjih plač od vseh rudokopov v AO. Z rešitvijo stanovanjskega vprašanja bi se dalo rešiti tudi problem ekonomske emigracije. Tako se je rudniški ravnatelj že v 80 letih prejšnjega stoletja zavezal za gradnjo družinskih stanovanj, ki bi delavce priklenila na TPD, s tem bi si družba zagotovila stalno delovno silo in glede na družbene razmere tudi reprodukcijo le-te.

Tako so v Revirjih zrastle strnjene kompleksi enakih hiš, ki so jih dopolnjevali še objekti skupne uporabe in ki jim v Sloveniji verjetno ni para. To so t.i. *kolonije*. Če ta izraz, kot ga razlaga slovar tujk, pomeni skupino rojakov, ki skupaj živijo v tuji deželi, bo za Revirje kar pravšen. Delavska naselja v popolnoma kmečkem okolju so bila natanko to. Kmečka zemlja je bila pravzaprav res kolonizirana. Od leta 1865 do 1941 je bilo v Trbovljah zgrajenih 12 kolonij, v Zagorju 5 in v Hrastniku 3. Razen ene, najstarejše, je vse kolonije zgradila TPD. Občina, ki se je zavedala akutnega stanovanjskega problema, je hitro gradnjo še pospeševala z raznimi davčnimi olajšavami. Leta 1936 je imela tako TPD v Trbovljah v svoji

lasti 302 stanovanjski hiši s 1602 družinama in 295 samci, to je bila dobra tretjina vseh hiš v mestu. V Zagorju je imela TPD leta 1929 84 stanovanjskih hiš, v njih je prebivalo 508 družin in 191 samskih delavcev. V Trbovljah je v hišah TPD stanovala skoraj polovica prebivalcev. Večina kolonij je bila zgrajena do 1. svetovne vojne. Med leti 1918 in 1941 so v glavnem dokončali že začete in zaradi modernizacije rudnika zgradili še dve koloniji za strokovnejši kader.

Kolonije so različnih oblik in velikosti: pritlične, eno ali dvonadstropne, v hišah sta samo dve ali pa kar 18 stanovanj, kolonije pa lahko obsegajo od treh do 42 hiš. Oblika in velikost kolonije je bila odvisna od nosilnosti terena, višine občinskega davka in trenutne potrebe TPD po delavcih. Gradnja kolonij ni za TPD nikoli predstavljala resnih stroškov in je tudi potekala zelo hitro (46 pritličnih štiri družinskih hiš v Žabji vasi je TPD gradila eno leto). Največ kolonij je nadstropnih, zanje so značilni dolgi odprti hodniki-ganki na dvorišni strani, in prizidana stopnišča. Čeprav na zunaj različne, imajo kolonije zelo podobne ali kar identične tlorise, kar ne preseneča. Delane so po predlogih in željah rudniških ravnateljev in inženirjev. Kolonije so gradili domači trboveljski, pa tudi ljubljanski, celjski in mariborski stavbeniki, ne arhitekti. Glavno vodilo gradnje je bilo vedno čim hitreje in čim ceneje. Z okraski in izolacijami se stavbeniki niso zamujali. Od vsega možnega okrasja imajo le frize nad okni, po čemer se stavbeniki tudi ločijo med seboj. Gradnjo so vsekakor pocenili objekti, ki so bili namenjeni uporabi večih družin. Štirne, krušne peči, stranišča so v bistvu nekake infrastrukturne točke kolonije. Pravzaprav šele ti objekti, kjer so se vsakodnevno križale poti prebivalcev kolonije, dajejo pravo podobo o funkcioniranju takega naselja. Same hiše, ki so popolnoma brez vsake arhitekturne vrednosti, brez vseh teh spremljevalnih objektov, ki pa so v bistvu podaljšek stanovanja, ne pomenijo kolonije. So le bloki. Vsakodnevno srečevanje pri istih opravkih je vsekakor vplivalo tudi na sosedske odnose.

Značilnost kolonij je tudi, da so prav vse zgrajene v neposredni bližini vhodov v rove. Pojem urbanizem v tako eksploatiranem okolju kot so (bili) Revirji, ni imel kaj iskati. Prve kolonije so zgrajene v dolini, ko pa je rudnik širil svojo dejavnost po pobočjih, so z njim vred lezle tudi kolonije. Tako so dosegle področje nekdanjih vasi, ki so zaradi rudarjenja izginevale, ime nekdanje vasi pa se je preneslo na kolonijo (npr. Dobrna). Neposredna bližina rovvov je bila praktična, ker so rudarji prihajali na delo spočiti, saj se niso po nepotrebnem zamujali s potjo. Delovna sila je morala biti kvalitetna.

Sam nivo bivalne kulture je bil seveda odvisen od tega, kdaj je bila kolonija zgrajena in komu je bila namenjena. Za delavske družine je bil v navadi bivalni minimum. Edini pogoj, ki so ga morali upoštevati graditelji, je bil, da stanovanje ni zdravju škodljivo. O velikosti stanovanja pa ni nič govora. Tiste najcenejše možnosti-preureditev industrijskih objektov v stanovanja, TPD ni nikoli opustila. Ko pa je družbo zaradi nevdržnih stanovanjskih razmer v 80. letih resno grajalo samo okrajno glavarstvo, je morala TPD vsaj novogradnje narediti primernejše. Do 90. let prejšnjega stoletja je TPD gradila take kolonije, da je imela vsaka družina svojo sobo in štiri družine skupaj eno kuhinjo. V Revirjih je taka oblika bivanja znana pod imenom »štiri v eni kuhinji«. Vsaj štiri kolonije v Trbovljah so bile take, v koloniji na Polaju pa so te kuhinje dočakale tudi socializem. Kuhinja je bila prvi prostor, dostopen direktno z ganka, iz kuhinje so vodila vrata v štiri sobe. V vsakem kotu kuhinje je stal vzidan štedilnik in zraven njega najnujnejša oprema. Ker so prebivalci takih stanovanj prebili skupaj vsaj pol dneva, bi pričakovali prijateljske odnose in medsebojno pomoč. Razen pri redkih izjemah pa se kaj takega ni razvilo. Rudarska družina je ekonomsko neodvisna celica, ki za svoje funkcioniranje ne potrebuje nobene pomoči od zunaj (kot npr. kmetje pri velikih poljskih delih).

Razmere, v kakršnih so živeli, so jim bile vsiljene od zunaj in niso bile izraz njihovih resničnih potreb. Taka stanovanja so bila namenjena predvsem mladim družinam, ki so se vse po vrsti trudile, da bi prišle v tako kolonijo, kjer bi imele svojo kuhinjo in sobo. Takih je tudi večina v Revirjih, TPD pa jih je gradila od 1890 do druge svetovne vojne. Dočakale so današnji dan in bodo verjetno tudi svojo stoletnico. Tem človeškim mravljiščem se že od daleč vidi, da niso zgrajena zaradi udobja, pač pa zato, da bi rešila najnujnejše stanovanjske probleme. Celo stanovanje je veliko od 25 do 35m². Tla v kuhinji so bila opečnata, v sobi pa lesena. Zelo problematična je bila oskrba s pitno vodo, po katero so ljudje hodili čez pol doline. Nekaj zaporednih epidemij tifusa, ki je zdesetkal delavsko silo, pa je inspiriralo TPD, da je zgradila krožni vodovod in nekaj štirin v vsaki koloniji. Do konca 1. svetovne vojne so si svetili s petrolejkami, od 1919 do 1923 pa je potekala elektrifikacija, ki za TPD ni predstavljala velikega stroška, vsako stanovanje je dobilo nadometno električno napeljavo in dve 15 svečni žarnici. Električna je bila navidezno zastoj, dejansko pa je stroške napeljave TPD odtegovala direktno od delavskih plač. Sočasno z elektrifikacijo je potekala tudi menjava opečnatih tal z lesenimi. Stene v stanovanju so bile zbejljene z apnom, pohištva je bilo malo: vzidan štedilnik, miza — metrga, stoli brez naslonjala-štokerli, do prve svetovne vojne stalaže, po prvi vojni pa že gredence, kjer so svoj prostor končno dobile stvari, ki so se knapovskim ženam zdele vredne ogleda (razglednice, lepe skodelice . . .). V kuhinjo je spadal obvezno še zaboj za premog in nekaj manjših predmetov. Tudi posode in jedilnega pribora je bilo malo, do konca druge svetovne vojne so knapovske družine namreč lepo po kmečko jedle iz ene skleda, ki ni dopuščala obotavljanja. Krožniki so bili le za juho, vilice in noži pa so prišli v širšo uporabo šele v novi Jugoslaviji. Na tem nivoju so ostali proletarci glede na to, kaj so jedli in kako so jedli, dosti bliže kmetom, kot pa so se uspeli približati meščanom. V spalnici so stale dve ali tri postelje, omara za obleko, komoda (šublakosten) in še kakšna skrinja oz. kišta. Postelje so bile namenjene vsaj dveh, lahko pa tudi trem. Spalnica se je pri številnih družinah ponoči spremenila v skupna ležišča. Otroci so ponavadi spali na slamnjakah na tleh. Revnejši tudi niso premoogli odej, nadomestili so jih z večjimi kosi ponošene obleke. Poleti se je dalo spati tudi v barakah in na prostem. Do prve svetovne vojne so pohištvo kupovali na sejnih, kasneje so ga po meri izdelovali mizarji. Kar se je dalo, so izdelali sami doma. Sicer pa je tloris stanovanja takšen, da pri opremi ne pušča nobene lastne iniciative. Oprema je bila zelo tipska, ne le po videzu in funkciji, pač pa tudi po postavitvi. Za vzor je služilo meščansko pohištvo, od katerega je lahko delavsko le tu in tam prevzelo oblike, narejeno pa je bilo vedno iz najcenejšega materiala. Da je bilo pohištva malo, je bilo koristno vsaj iz dveh razlogov: več prostora je ostalo za ljudi in prostor je po potrebi hitro dobil drug videz (npr. če je bil v hiši mrlič ali če so slavili ohcet). Ker so imele rudarske družine tudi po osem otrok in so pri družinah včasih živeli še stari starši, je bilo 25 m² seveda obupno premalo, dozidav, ki bi pomenile razširitev bivalnega prostora, pa TPD ni dopuščala.

K rudniškem stanovanju so spadali še prej omenjeni objekti skupne uporabe: krušne peči, štirne, stranišča. Čeprav so imela rudniška stanovanja štedilnik že vzidan, pa ta v vseh primerih ni zadostoval. Rudarske družine so namreč do 60. let 20. stoletja pekle kruh doma, ker je bil trgovinski predrag. Pri peki je bil zelo važen vrstni red uporabe peči, ki so se ga gospodinje morale držati. K stanovanju v koloniji je spadal še kos obdelovalne zemlje, ki je bil za skromen družinski proračun zelo koristen. Poleg gred so imele rudarske družine ponavadi še hleve(štale) za zajce, kure, koze, imenovane tudi knapovske krave. Te štale so bile zbite iz desk in so do prve svetovne vojne stale v neposredni bližini bivališč. Smrad in umazanija sta bila leglo kužnih bolezni. Po prvi svetovni vojni pa je bil, na pobudo rudniškega ravnatelja Bauerja narejen red na tem področju. Bara-

kam, zajčnikom, kurnikom itd je bila z občinskim odlokom prepovedana neposredna bližina človeških bivališč. V tem času je dala TPD podreti tudi v kaotičnem neredu postavljene barake, zbite iz odpadnega materiala, ki so si jih delavci za najrazličnejše potrebe postavljali sami. Za nadomestek je TPD h kolonijam zgradila dolge nize zidanih kleti in barak. Nad vso to urejenostjo pa so bdeli rudniški hišniki, ki so lahko dali zanemarjene družine tudi izseliti, vendar se je taka kontrola zdela večini stanovalcev koristna in potrebna.

Take pogoje bivanja so imele družine tistih rudarjev, ki so že nekaj časa delali pri TPD. Če pa je rudar umrl, se upokojil ali bil odpuščen, je morala njegova družina v 30 dneh izprazniti stanovanje. S takimi restriktivnimi ukrepi je bila ohranjena socialna in profesionalna izenačenost, ki je kljub pomanjkanju omogočala, da so se rudarske družine v kolonijah dobro in prijetno počutile. Tiste družine, ki so morale kolonijo zapustiti, so se zapisale med občinske reveže ali pa so si poiskale skromna podnajemniška stanovanja. Da je bilo oddajanje stanovanj zelo donosno, dokazuje višina stanarine, ki je znašala za enosobno stanovanje s kuhinjo 4 do 5 kron. V rudniških stanovanjih je bila cena polovična, dokler je niso sploh ukinili. Del stanarine za rudniške delavce je refundirala TPD. Privatna stanovanja so bila ponavadi zelo slaba, lastniki hiš so se zlahka okoriščali na račun velike stanovanjske stiske. To so si rudarske družine večkrat še same povečale, ker so na stanovanje jemale še samske moške-purše. Ti so za posteljo in hrano dajali približno 1/3 plače, ki je bila za velike družine pomemben vir dohodka. V glavnem pa so bili puršen namenjeni t.i. puršen-hauzi, ki so se jih v letih pred drugo svetovno vojno izogibali tudi žandarji.

Do sedaj opisani »komfort« je pripadal navadnim delavcem-rudarjem. Dve, po letu 1918 zgrajeni koloniji za nadzornike in uradnike, se že na zunaj krepko razlikujeta od delavskih. Višji položaj je prinesel tudi več m² stanovanja. Nadrejeni in podrejeni pa se med sabo niso mešali.

Po drugi svetovni vojni se je klasična podoba delavskih stanovanj, ki pomeni malo pohištva in veliko ljudi, radikalno spremenila. Družine so se manjšale, nova oblast je bila glede stanovanj bolj fleksibilna in standard je relativno hitro raste. V 60. letih je prišlo na trg novo pohištvo in gospodinjski stroji, kar pa je bilo težko spraviti na 25 m². Prebivalci pritličnih kolonij so začeli graditi prizidke pred kuhinjami — verande, tisti v nadstropnih pa so zgradili ganke. V tem obdobju je tudi občina storila nekaj za proletarce, dala je zgraditi štirne pred vsako hišo. Za to, da imajo danes vodo v stanovanjih, so poskrbeli sami.

Po vojni je postal lastnik kolonij REK EK, ki ima tudi razpolagalno pravico do stanovanj, od leta 1965 pa je za vzdrževanje stanovanj zadolžena stanovanjska skupnost. Ta je skušala kolonije nekje bolj, drugje manj prilagoditi modernim zahtevam življenja. Začelo se je postopno menjavanje lesenih stranišč z angleškimi, prekrivanje streh, menjava lesenih tal z betonskimi, beljenje fasad . . . Kljub takim prizadevanjem pa prenekateri stanovalci kolonij še vedno ne morejo zadovoljiti vseh svojih bioloških potreb v stanovanju. Preko takega fasaderstva so šli le v Zagorju, kjer Okrogarjevo kolonijo temeljito obnavljajo in posodablajo. Vendar pa prvi rezultati in mnenja prebivalcev kažejo, da se kolonije, ki bo kmalu stara 90 let, ne da pretentati. Vlaga je vdrla v stanovanje prej, predno so bila končana vsa obnovitvena dela.

Skupna značilnost, ki je determinirala proletarijat in ga ločila od drugih družbenih slojev, je način pridobivanja osnovnih življenjskih sredstev. Mezdni odnosi so bili vzrok nizkega družbenega položaja. Na tem temelji vsa kulturna podoba proletariata, ki jo opredeljuje: boj za eksistenco, nizek socialni položaj in omejena življenjska sredstva, stanovska pripadnost, ki se vsaj pri rudarjih prenaša iz generacije v generacijo, socialna izenačenost na ožjem mestu bivanja, ločenost od drugih družbenih slojev, način življenja, ki narekuje opuščanje tradici-

je, zato pa v večji meri sprejema civilizacijske procese in pridobitve itd. Za bivalno kulturo kot del celotne kulturne podobe proletariata pa je značilna prenaseljenost, ki se je najbolj pokazala v premajhnem številu postelj in zasilnih ležišč, opremljenost s kupljivimi dobrinami, slabši higienski pogoji. Način bivanja je bil za proletariata vnaprej določen. Zato trditev, da človek deluje na arhitekturo in arhitektura na človekov način življenja, drži za industrijski proletariata bolj v drugem, kot prvem delu. Podrejeni položaj v družbi in sredstva, ki so zadostovala le za preživetje, so narekovali, da so bile vse izboljšave na področju bivalne kulture v prvi vrsti funkcionalne. Življenje industrijskega proletariata je bilo sklop nekih racionalnosti, ki jih je narekoval način pridobivanja osnovnih življenjskih sredstev, mezdni odnosi in vnaprej določeni pogoji bivanja. Ne v mestu in nič več na vasi so iz svojega prejšnjega kulturnega inventarja uporabili, kar jim je ustrezalo, in ostalo zavrgli.

Skozi bivalno kulturo pa je opazna še ena značilnost proletariata, in to je notranja razslojenost. Ni vseeno, ali so živel kot posestniki ali ne; v koloniji, kjer je bil povraten vpliv delavcev na lastne bivalne pogoje minimaliziran, tudi ni bilo vseeno, ali je bila kolonija delavska ali »štajgerska« (rudniški pazniki).

Znotraj ožjih bivalnih območij (kolonij, naselij) pa so bili delavci nekoč vendarle stanovsko, socialno in etnično izenačeni, kar je omogočalo solidno komunikacijo in dobro počutje-enakih med enakimi.

Socializem je delavce navidezno osvobodil podrejenega družbenega položaja; vendar pa so ostali tisti sloj ljudi, ki vse spremembe v družbeno zg. procesu najprej občuti. So katalizator ekonomskih in socialnih procesov v družbi. To je namreč sloj ljudi, ki je živel in še danes živi »brez rezerv«. Njihova sredstva so nekoč in danes zadostovala le za eksistenco, zato tudi gospodarske krize najprej občutijo.

So tudi sloj ljudi, ki se je prvi srečal s priseljenci iz drugih republik, s čimer sta trčili skupaj dve kulturi. Najprej je bil ta konflikt opazen ravno na področju bivalne kulture skozi skupno uporabo WC, vzdrževanje dvorišč itd.

Eni in drugi so morali skozi proces prilagajanja. Kolonije so se iz nekoč homogenih enot spremenile v konglomerat socialno, etnično in profesionalno različnih elementov, ki pa se spet izenačijo na nekem nivoju, in to je ekonomski. Upokojenci, aktivni, mlade družine . . . vsi gravitirajo v svojih skupinah na spodnje kline plačilnih lestvic. In zato so zdaj, sploh starejši, ki jih je v kolonijah največ, zagrenjeni, razočarani, počutijo se odrinjene. Pred drugo svetovno vojno jim je bil njihov položaj v družbi kristalno jasen (bili so pač gospoda in oni sami), danes svojega položaja ne razumejo več.

Kolonija pomeni tesnejšo, bolj povezujočo obliko bivanja, kot so to sodobni bloki, neposrednejši stik z naravo in oddaljenost od najhujšega mestnega hrupa, kar vse ljudem zelo ustreza. Hkrati pa kolonija pomeni tudi slabe oz. najslabše bivalne pogoje, zaradi česar so kolonije danes takšne kakršne so, nekaj preživelega, nekaj, kar odмира. So dokument preteklega, in na žalost, tudi sedanjega časa, so dokaz indolence socialističnih oblasti, ki je dopustila, da so Revirji tudi ostali to, kar so bili — delavski rezervat.

DIE WOHNKULTUR DES INDUSTRIEPROLETARIATS IN DEN KOLONIEN DER REVIERE IN ZASAVJE

Zusammenfassung

Die demographische Explosion, welche durch die Entwicklung des Kapitalismus in den siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts in den Revieren entstand, vergrößerte die Zahl der Arbeiter — der Bergleute und ihrer Familien. Als Verkäufer ihrer eigenen Arbeitskraft

wurden sie in jeder Hinsicht von ihren Arbeitsgebern abhängig, von der Aktiengesellschaft TPD, welche für ihre Arbeiter auch Wohnungen bauen musste. So entstanden in den Kohlenrevieren geschlossene Komplexe gleichgebauter Häuser, sondergleichen man in Slowenien nirgends vorfinden kann. Das sind die sogenannten Kolonien. In den Jahren von 1865 bis 1941 wurden in Trbovlje 13, in Zagorje 5 und in Hraštnik 3 Kolonien erbaut. Die Mehrheit der Häuser wurden vor dem ersten Weltkrieg gebaut. In Trbovlje wohnte in diesen Häusern die Hälfte aller Einwohner.

Alle Kolonien wurden in der unmittelbaren Nähe der Schachteingänge gebaut. Ihre Grössen und Formen waren verschieden. Die Häuser waren ebenerdig, mit einem oder zwei Stockwerken. Einige bestanden aus nur zwei Wohnungen, andere sogar aus 22 Wohnungen. Die Form und die Grösse der Kolonie war von der Tragkraft des Terrains, von der Höhe der Gemeindesteuer und von dem Bedarf der TPD nach den Kohlenarbeitern abhängig. Für die grösstenteils vorhandenen Etagenkolonien sind lange offene Gänge an der Hofseite und angebaute Treppenhäuser charakteristisch. Wenn auch an der Aussenseite verschieden, haben die Kolonien sehr ähnliche oder ganz identische Grundrisse, weil sie nach dem Antrag und Wunsch der Bergwerksdirektion gebaut wurden. Die Hauptrichtlinie für den Bau war immer »so schnell wie möglich und möglichst billig«. Deshalb sind die Häuser ohne jeden architektonischen Wert. Gemeinsam benützte Objekte wie hölzerne Aborte in den Höfen, Backöfen, Schöpfbrunnen usw. haben den Bau noch verbilligt. Gleichzeitig trafen sich die Einwohner der Kolonien täglich an diesen Objekten, was sie in eine Art Gemeinschaft verband. Ohne diese Objekte würden diese Kolonien nur einfache Häuserblöcke sein.

Das Niveau der Wohnkultur war von der Zeit der Entstehung der Kolonie und von der Art der Bewohner bestimmt. Für die Arbeiterfamilien war die einzige Bedingung, dass die Wohnung nicht gesundheitsschädlich war, was in der Praxis das absolute Existenzminimum bedeutete. Bis zu den achtzig Jahren lies die TPD alle aus dem Betrieb gesetzte Industrieobjekte in Arbeiterwohnungen umbauen. In den neunziger Jahren wurden Kolonien mit je einem Zimmer gebaut. Auf vier Zimmer kam eine einzige Küche mit vier eingebauten Sparherden. Platz war nur für die nötigste Einrichtung, die Esstische standen oft bereits in den Zimmern. In den neunziger Jahren gebauten Arbeiterwohnungen hatten schon ein Zimmer und Küche, nach dem Jahr 1918 kommt noch eine Speisekammer dazu. Die Grösse solcher Wohnungen betrug 25 bis 32 Quadratmeter. Zwischen den Jahren 1919 und 1923 bekamen die Arbeiterwohnungen eine elektrische Leitung, und erst in den 50er und 60er Jahren eine Wasserleitung und das Klosett. In einigen Kolonien befinden sich noch immer die ursprünglichen Holzaborte.

Nach dem Krieg wurde der Besitzer der Kolonien REK EK. Die Bewohner der Kolonien aber wurden wegen niedriger Miete solche Leute, welche nur die nötigsten Existenzmittel besaßen und ohne Unterhaltsreserven lebten.

Durch die Kolonie entstand eine Art enger von verbundenen Wohnungsgemeinschaft, was in den zeitgenössischen Wohnungsblöcken nicht vorkommt, aber den Bewohnern mehr zusagt. Gleichzeitig sind in der Kolonie die schlechtesten Wohnzustände vorhanden. Deshalb bedeuten die Kolonien in ihrer jetzigen Form etwas rück ständiges und schwindendes. Sie sind ein Dokument der Vergangenheit und leider auch der Gegenwart, das die Indolenz der sozialistischen Behörden beweist, die zuließen, dass die Reviere blieben, was sie früher waren — das Arbeiterreservat.

90 LET KULTURNEGA ŽIVLJENJA V HALOŠKIH CIRKULANAH

Vladimir Bračič*

UDK394(497.12 Cirkulane):374.1

BRAČIČ Vladimir: 90 let kulturnega življenja v haloških Cirkulaneh. (Neunzig Jahre des Kulturlebens in Cirkulane in Haloze). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62=27(1991)1, str. 109–118.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Razprava prikazuje 90 let organiziranega kulturnega delovanja (1899–1989) v vasi Cirkulane v Halozah, kjer sta nekaj časa delovali dve kulturni društvi.

UDC 394(497.12 Cirkulane):374.1

BRAČIČ Vladimir: Ninety years of Cultural Life at Cirkulane in Haloze. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62=27(1991)1, p. 109–118.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The article treats the ninety years of organized cultural activity (1899–1989) at the village Cirkulane in Haloze where two cultural associations were acting for some time.

Cirkulane ležijo v vzhodnem delu Vinorodnih Haloz in so središče istoimenske krajevne skupnosti, ki obsega 13 naselij. Območje krajevne skupnosti se pokriva z okolišem osnovne šole in župnijo sv. Barbare. Leta 1900 je tod živelo 3.064, leta 1948 3.438 in leta 1981 samo še 2.472 prebivalcev. Naselje Cirkulane, ki je imelo leta 1820 samo pet hišnih števil, se je razvilo v upravnoagrarni mikrocenter šele ob koncu prejšnjega stoletja. Okoliški prebivalci so Cirkulane imenovali Vareš in prebivalce Vareščani.

Območje krajevne skupnosti Cirkulane je pripadlo gosposčini Borl. Okoli leta 1290 so tu zgradili cerkev sv. Katarine, prvo cerkev v Halozah; bila je sedež podvikariata in kasneje župnije. Sredi 16. stoletja so zgradili v kraju še eno cerkev, posvečeno sv. Barbari, ki je postala sredi 18. stol. župnijska cerkev. Župnijska šola je začela z delom že leta 1744, dvorazrednica pa je redno delovala od leta 1780. V letih 1860–1886 je v kraju deloval kot kaplan in župnik Božidar Raič, narodni buditelj, organizator taborov in poslanec. Kot župnik je bil predsednik šolskega sveta. Članom šolskega sveta, cerkvenim ključarjem in občinskim odbornikom je posojal knjige in časopise ter jih tako kulturno in politično osveščal. Leta 1898 so zgradili novo šolsko poslopje s šestimi učilnicami ter reorganizirali šolo iz tri- v šestrazrednico. Bila je največja podeželska šola v takratnem ptujskem okraju. Staro šolsko poslopje so preuredili v stanovanja za učitelje.

Na pobudo liberalno usmerjenih učiteljev, še posebej upravitelja Antona Ogorelca, so 8. septembra 1899 ustanovili Bralno društvo »Naprej«. Za osnovno vodilo delovanja društva so postavili: »Pospeševati med društvenimi udi vseobčo

* Dr. Vladimir Bračič, zaslužni profesor, Univerza Maribor

omiko in izobrazbo ter buditi in krepiti narodno zavest.« Na dan občnega zbora je bila prvič v zgodovini kraja izobešana slovenska zastava. Sklenili so ustanoviti knjižnico, moški pevski zbor, tamburaški orkester in igralsko družino. Z nabrano članarino in prostovoljnimi prispevki so nakupili za knjižnico nekaj knjig, naročili časnike ter nabavili instrumente za tamhuraše. Šolski svet je dodelil društvu sobo v zgradbi stare šole. Vse skupine so začele takoj z delom in njihovi člani so pridno hodili na večerne vaje. Tako je društvo že 25. februarja 1900 priredilo v šolskih prostorih »**krasno veselico z gledališko igro Kje je meja? s petjem in tamburanjem.**« To je bila prva gledališka predstava in veselica v Cirkulanah in tudi Halozah. Nastopil je tudi že moški komorni zbor. 25. julija 1900 sta priredila pevski zbor in tamburaški orkester prvi skupni koncert. Po koncertu je bila prosta zabava. Društvo je imelo v prvem letu obstoja sto članov, iz knjižnice pa so izposodili tisoč knjig in časnikov.

1. septembra 1901 je organiziralo Bralno društvo »**Naprej**« **»efektno tombolo, katere čisti dobiček je določen za nakup raznotere gorke obleke, ki se v obliki božičnice razdeli v začetku meseca grudna med uboge in pridne učence tukajšnje šole.**« Poročilo o tomboli pravi, da je uspela, uspela pa je tudi božičnica. Ta društvena akcija je spodbudila ustanovitev Podpornega društva za učence, ki je pripravljalo v zimskem času za najbolj revne otroke tople obroke hrane. Opozorimo ob tem, da so bile celotne Haloze na prehodu stoletja v veliki krizi, saj je trtna uš uničila vse vinograde in so bili Haložani brez osnovnega dohodka. B.d. »**Naprej**« je tudi v naslednjih letih dohodek vsaj ene letne prireditve namenilo Podpornemu društvu za revne učence.

V letih 1902—1907 je gledališka skupina uprizorila burko Kmet Herod. igro Egiptovski Jožef, burko Mutec, šaloigro Raztresenca in šaloigro Ne kliči vraga. Gledališke predstave so bile praviloma na Štefanovo (26. 12) in v nedeljo pred pustom. Postal je običaj, da so po občnem zboru in po gledališki predstavi organizirali prosto zabavo — veselico. Na vseh prireditvah društva sta obvezno sodelovala pevski zbor in tamburaški orkester, ki je igral tudi za ples. Na veselicah so organizirali srečolov, licitacijo, šaljivo pošto in šaljivi zapor ter tako pridobili dodatna sredstva za potrebe društva. Na predpustnih veselicah so vedno nastopale tudi maškare. Gledališke predstave so imeli v šoli, veselice pa v vaških gostilnah. V knjižnici, ki je vsa leta redno delovala, so imeli predvsem knjige **»družbe sv. Mohorja, slov. Matice in katoliške bukvarne«** ter časnike: Domovina, Slovenski gospodar, Naš dom, Narodni list, Novi slovenski Štajerc, Jež in Kmetovalec. Za leto 1905 pravi poročilo, da je knjižnica izposodila 2000 časopisov in 900 knjig.

Leta 1907 je odšel na Ptuj najbolj delaven in zaslužen član društva, učitelj Vinko Šerona. Vsa leta od ustanovitve društva je vodil knjižnico, moški pevski zbor in tamburaški orkester, bil pa je tudi igralec in režiser. Poleg tega je imel v šoli odličen otroški pevski zbor, vadil pa je tudi mešani cerkveni zbor.

Odnosi med liberalno usmerjenim učiteljstvom in župniščem so bili umirjeni, tako da so se duhovniki občasno udeleževali društvenih prireditev. Ko pa sta se leta 1907 znašla v župnišču župnik Vogrin in kaplan Rabuza, oba klerikalno usmerjena, je prišlo do napetosti in nesoglasij. Januarja 1908 sta imenovana ustanovila novo kulturnoprosvetno društvo — Katoliško izobraževalno slovensko društvo (KSID). Tako sta v majhni haloški vasi obstajali dve kulturni društvi z različno strankarsko usmeritvijo. To pa je v do takrat mirno življenje kraja vneslo strankarsko nestrpnost hkrati pa tudi tekmovalnost. Do ustanovitve KSID sta o delovanju B.d. »**Naprej**« poročala liberalno usmerjena Domovina in klerikalno usmerjeni Slovenski gospodar, po tem pa sta poročala vsak o svojem društvu. Že februarja 1908 je nepodpisani dopisnik v listu Naša moč grobo napadel B.d. »**Naprej**« in pri tem uporabljal izraze liberalni zagrizenci, sodrga ipd. Pri KSID so v začetku ustanovili samo knjižnico, ki je imela v prvem letu 250 knjig in več slovenskih katoliških časnikov. Maja so pri KSID dali pobudo za ustanovi-

Moški pevski komorni zbor Bralnega društva »Naprej« ustanovljen leta 1899; fotografirano 12. aprila 1908.

tev telovadnega tečaja za mladeniče, ki naj bi pomenil začetek krščanske telovadne organizacije — Orla. Akcija ni uspela, pač pa so pri božjepotni cerkvi sv. Ane organizirali mladeniški shod pod geslom »Vse za vero, dom, cesarja!« Leto za tem so pripeljali na občni zbor B.d. »Naprej« večjo skupino kmečkih fantov z namenom, da prevzamejo vodstvo društva v svoje roke. Tudi ta akcija ni uspela. V naslednjih letih so se napadi iz vrst KSID na B.d. »Naprej« nadaljevali predvsem v časopisnih člankih pa tudi v pridigah.

Leta 1906 je bila na pobudo šolskega upravitelja Ogoreleca ustanovljena Košarska šola. Vodil je šolo Ogorelec. Leta 1908 je bila šola preimenovana v Državno učno delavnico za košarstvo. Bila je edina na Štajerskem. Pouk je trajal dve leti. Šola je obiskovalo 10—15 učencev. Ogorelec je organiziral pri šoli leta 1910 godbo na pihala, ki je štela dvanajst godbenikov. Vodil jo je domačin Kranjc, ki je bil pri vojaški godbi. Godbeniki so prvič javno nastopili na pustni veselici 1911. Sicer je godba na pihala nastopala na veselicah in drugih prireditvah ter pri cerkvenih slovesnostih (procesije, birme), gostovali pa so tudi v sosednjih krajih. Pletarji so pripravili tudi nekaj samostojnih gledaliških predstav, tombol in vesellic. Tako so se kot organizatorji raznih kulturnih prireditev pojavljala kar tri društva. Če k temu dodamo še podatek, da so na šoli pripravili ob zaključku šolskega leta kulturni program s petjem, deklamacijami in otroškimi igrami ter da je tudi Podporno društvo za revne otroke organiziralo dobrodelne tombole s kulturnim programom, potem lahko upravičeno rečemo, da je bilo kulturno življenje v Cirkulanah v tem obdobju razgibano, kot malo kje.

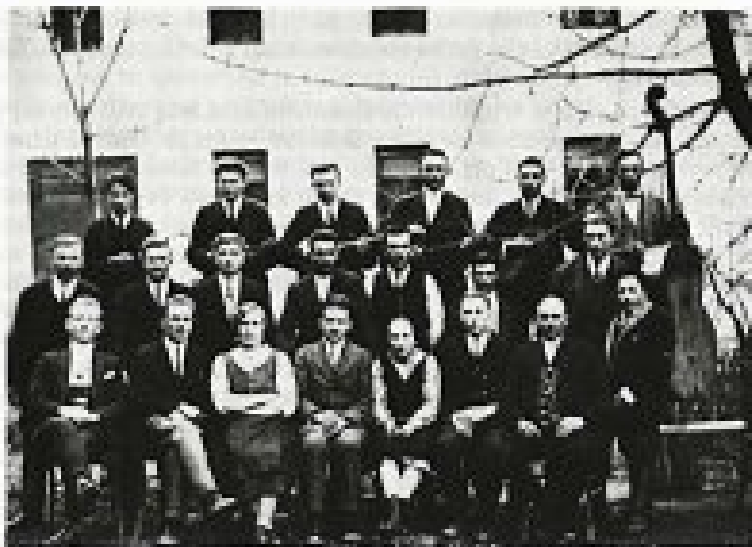
B.d. »Naprej« je nadaljevalo s svojimi aktivnostmi — letni občni zbor z veselico, letno po dve gledališki predstavi z veselico, k temu pa še po kakšno tombolo z veselico. Organizirali so tudi razna predavanja. V Cirkulanah so nastopili ptujski Sokoli. Pri vseh prireditvah sta nastopala društveni moški pevski zbor in tamburaški orkester, včasih pa tudi godba na pihala. Dohodek posameznih prire-

ditev je šel za potrebe društva (knjižnica, note, kulise) ali za šolsko kuhinjo. Knjižnica je redno poslovala. Pri KSID je do leta 1912 redno delovala samo knjižnica, tega leta pa omenja poročilo nastop moškega pevskega zbora in celo trikrat nastop igralske skupine. Ob obletnici Slomškove smrti so pripravili posebno Slomškovo slovesnost. Pri KSID po občnih zborih in gledaliških predstavah niso organizirali veselice. V okviru društva so leta 1913 organizirali Mladeniško zvezo z lastnim upravnim odborom. Ta zveza je še isto leto organizirala veselico s srečelovom in šaloigro Zamujeni vlak. Na predvečer praznika slovanskih blagovestnikov sv. Cirila in Metoda sta obe društvi pripravili, vsaka na svojem bregu, kresovanje. Mladeniška zveza je organizirala 29. junija 1914 pri sv. Ani velik Mladinski zbor, ki se ga je udeležilo okoli 2.000 ljudi. Glavni govornik je bil dr. Anton Korošec, ki je del govora posvetil atentatu v Sarajevu. Po večernicah je bil nastop Orlov. B.d. »Naprej« je pripravljalo za 5. julij veliko sokolsko veselico, ki pa je zaradi sarajevskega atentata odpadla.

Z začetkom prve svetovne vojne je razgibano kulturno življenje v kraju zamrlo. Večina pevcev, godbenikov in igralcev je bila mobilizirana in poslana na fronte. Delovali sta samo knjižnici, iz katerih so si ljudje izposojali časnike in prek njih spremljali dogodke na frontah. Skupaj s Košarsko šolo je bil v begunsko taborišče Sterntal (današnje Kidričevo) premeščen Anton Ogorelec, ki je bil 20 let uspešen šolski upravitelj, aktiven član B.d. »Naprej« in pobudnik mnogih drugih aktivnosti. Košarska šola je bila po vojni prestavljena na Ptuj, kjer se je razvila v samostojno podjetje.

Za prva leta po vojni nimamo o dejavnosti društev nobenih poročil, vemo le, da sta imeli obe društvi občne zборе in da sta poslovali knjižnici. Godba na pihala je igrala na cerkvenih slovesnostih. Leta 1922 so pri B.d. »Naprej« zopet začeli vaditi tamburaši v novem sestavu. Vodil jih je domačin Franjo Korenjak. V predpustnem času leta 1923 sta obe društvi pripravili zabavne prireditve s sodelovanjem tamburašev in godbe na pihala. S tem se začelja novo obdobje v delovanju obeh društev.

Pri B.d. »Naprej« so bili aktivni knjižnica, tamburaški orkester in igralska skupina. Moški komorni zbor iz leta 1899 ni več nastopal. Pri KSID sta bili aktivni knjižnica in igralska skupina. Na prireditvah je občasno nastopal s posvetnimi pesmimi cerkveni mešani pevski zbor pod vodstvom organista. Številčno okrnjena pihalna godba ni redno vadila in je nastopala v glavnem samo še na cerkvenih prireditvah. Obe igralski družini sta nastopali v gostilniški dvorani Rajher-Bracič, ker so tam naredili zločljivi oder, ki so ga po potrebi postavljali v dvorano. Predvsem sta obe igralski družini tekmovali, katera bo uprizorila več in boljnih gledaliških predstav. Tako je vsaka letno naštudirala po dve, a tudi po tri gledališke komade. Torej so gledalci dobili v posameznih letih po štiri do šest premier. Nekatera dela so ponavljali. Ker so imeli igralci iz vrste kmečkih ljudi čas za vaje samo v zimskih mesecih, so bile vse predstave praviloma v obdobju december—april. Igralsko skupino pri B.d. »Naprej« je vodil Franjo Korenjak. V njej so igrali predvsem krajani Cirkulan — Vareščani. Med njimi so bili vedno tudi učitelji. Igralsko skupino pri KSID so vodili kaplani, igralci pa so bili predvsem ljudje z bregov, vmes pa tudi Vareščani. Čeprav sta bili vodstvi društev strankarsko različno usmerjeni, so nekateri igralci nastopali pri obeh skupinah. Tudi pri izbiri gledaliških komadov se je poznala strankarska pripadnost. Tako so bile mnoge predstave pri KSID religiozne narave. Obe igralski družini sta uprizarjali poleg krajših burk in šaloiger kot npr: Pri gospodi, Zdaj grem sem, zdaj grem tja, Samo eno uro doktor, Strah z dolgo roko, Dve teti, Teta iz Amerike, Ženin Miha, Pred sodnikom, Zarika in Solnčika, Dva gluha, Zaklad, Zamorec, Pobljšana trmoglavka, Ljudmila, Luknja v namiznem prtu ipd. tudi zahtevnejša dela kot npr.: Miklova Zala, V Ljubljano jo dajmo, Veriga, Iz dedov slavnih dni,

Skupina igralcev dramske skupine in tamburaški zbor Katoliškega slovenskega izobraževalnega društva. Fotografirano leta 1932.

Scapinove zvijače, Namišljeni bolnik, Razvalina življenja, Sumljiva oseba, Črni križ pri Hrastovcu, Divji lovec ipd.

Leta 1926 je dal župnik Vogrin porušiti od potresa razmajano cerkev sv. Katarina, ostal je le zvonik, in iz istega kamnja pozidati 18 m dolgo dvorano, v katero so namestili stalni oder in klopi. K dvorani so prizidali kapelo, vanjo prenesli oltar in tu je imel župnik med tednom maše. Tako je KSID dobilo lastno dvorano za kulturne prireditve. Dvorana je bila prvič uporabljena aprila 1930 in sicer je prof. Šedivy iz Maribora ob spremljavi skioptičnih slik predaval o preganjanju ruskih kristjanov. Sledila so še predavanja o potovanju v Lurd in o Rimu ter okolici. Župnik Vogrin je namestil v dvorano baterijski radiosprejemnik, ki so ga ob nedeljah hodili poslušat obiskovalci pozne maše in večernic. Leta 1930 so bile v dvorani tudi prve gledališke predstave spremljane s petjem cerkvenega pevskega zbora. Po gledaliških predstavah v društveni dvorani ni bilo veselice, »ker to kratki našemu društvu ugled.« V poročilih o prireditvah KSID je večkrat pripomba, pa bodo prihodek namenili za nabavo knjig in časopisov. V Slovenskem gospodarju pa je bil nekajkrat objavljen poziv, naj pri porokah zbirajo denarne prispevke za KSID in objavljeno je bilo nekaj primerov, ko so to tudi naredili, predvsem, če je na poroki bil navzoč župnik. Pri B.d. »Naprej« pa so tudi v tem obdobju namenjali izkupiček posameznih prireditev šolski kuhinji.

Leta 1931 je izšel Zakon o društvih, zborih in sestankih, ki je bistveno omejil društveno delovanje. Mnoga društva so bila razpuščena, med njimi tudi Katoliško slovensko izobraževalno društvo v Cirkulanah. Tako je dvorana služila svojemu namenu komaj dobre dve leti. B.d. »Naprej« je nadaljevalo z delom. Istega leta je bila ustanovljena na pobudo učitelja Štefana Trobiša v Cirkulanah Sokolska četa. Po dogovoru med upravnima odboroma B.d. »Naprej« in Sokolske čete, v obeh so bili v glavnem isti ljudje, je Sokolska četa prevzela kulturno dejavnost B.d. »Naprej« in društvo je odmrlo. Že leta 1932 je imela Sokolska četa v svojem sestavu: telovadni odsek, igralsko skupino, tamburaški orkester, moški oktet in knjižnico; kasneje so ustanovili še strelski odsek. Z odpravo obeh društev je

spodbudno tekmovanje prenehalo, čeprav so v igralski družini združili večino bivših društvenih igralcev, tako da so občasno delali v dveh zasedbah. Obseg kulturne ustvarjalnosti se je skrčil.

Prvi telovadni nastop je organizirala Sokolska četa leta 1933. Ob tej priložnosti je nastopila številčno močna skupina Sokolov iz Ptuja. Glavni usmerjevalec kulturne dejavnosti je bil tudi pri Sokolski četi Franjo Korenjak, ki je ustanovil in vodil moški oktet ter ob tamburaškem zboru ustanovil še godalni orkester sestojč iz štirih violin, bugarije, kromatične harmonike, cimbala in kontrabasa. Za ta orkester je prirejal razne skladbe. Oktet in orkester sta nastopala na proslavah državnih praznikov, pred gledališkimi predstavami in za godovne dneve. Lastnih koncertov nista prirejala. Orkester je na veselicah igral tudi za ples. Delovanje orkestra je omogočilo, da so postavili na oder tudi pevoigre in celo nekoliko prirejeno opereto Pri belem konjičku. Igralska skupina je v predpusnem času obvezno pripravila kakšno burko ali komedijo, sicer pa so naštudirali med drugim Skopuha, Sumljivo osebo, Razvalino življenja, Jakoba Rudo, Svetnika, Peg srček moj, Svoje glavčka. Vrnitev in Radikalno uro. V igri Vrnitev je Anton Gol, grajski viničar, nastopil stotič. Nastopal je pri obeh društvih in skoraj pri vsaki predstavi. Telovadni odsek je vsako drugo leto pripravil telovadni nastop, kjer so vedno sodelovali telovadci iz Ptuja ali drugih sosednjih Sokolskih čet. Domači telovadci pa so s prostimi vajami gostovali pri drugih četah. Februarja 1941 so uprizorili veseloigro Vozel. Po predstavi je bila veselica, dobiček pa namenjen šolski kuhinji. To je bila zadnja kulturna prireditev pred nemško okupacijo.

Nekateri klerikalno usmerjeni posamezniki so hoteli kot protiutež Sokolski četi ustanoviti Fantovski odsek, vendar v župnišču niso dobili podpore. Je pa župnik Grobler leto 1938 kupil komplet tamburaških instrumentov in ustanovil tamburaški zbor v okviru Kmetijske zadruge. Ker niso imeli pravega vodje, zbor ni prav zaživel. Fantje so imeli instrumente doma in tako so se nekateri ohranili v povojni čas. Nekdanjo kulturno dvorano KSID so začeli uporabljati za zadržno skladišče. Na pobudo župnika Groblerja je bila leta 1939 ustanovljena v Cirkulanah Vinarska zadruga, ki naj bi ščitila vinogradnike pred oderuški in nemškimi vinskimi trgovci na Ptuj. Sedež zadruge so po nekaj mesecih prenesli na Ptuj.

Splošno znano je, kako so nemški okupatorji na Štajerskem izpolnjevali Hitlerjevo naročilo »Naredite mi to deželo zopet nemško!« Tudi v Cirkulanah so izgnali večino učiteljev, oba duhovnika in nekaj družin. V župnišče se je vselila enota vojakov obmejne straže, v hišo izgnanega trgovca — Žida pa žandarmi. Knjige društvene in šolske knjižnice so odnesli na šolsko dvorišče z namenom, da jih sežgejo, vendar so domačini nekaj teh knjig skrivaj odnesli, večina je bila uničena. Uničili so tudi ves društveni arhiv. Tako je bilo mogoče napisati starejšo zgodovino kulturnega življenja v kraju samo po skopih poročilih v časopisju, za čas med obema vojnama pa po izjavah sodelujočih. Okupatorjeva namera, da v ljudeh ubijejo vsako svobodno misel, ni uspela, saj se je odpor začel že leta 1941 in se množično razmahnil od jeseni 1943 naprej, ko je organizacija Osvobodilne fronte zajela skoraj vsako hišo. Strankarske razlike so bile pozabljene. Cirkulane so dale največ partizanov pa tudi žrtev na območju današnje občine Ptuj, o čemer pričča lep spomenik sredi vasi. Dolgoletno kulturnoprosvetno in narodno spodbudno delo je prišlo v polni meri do izraza. Tako rekoč vsi nekdanji pevci, godbeniki in igralci so pokazali visoko narodno zavest in sodelovali v odporu, nekateri so bili celo med glavnimi organizatorji.

Takoj po odhodu vojaštva je v cerkvi ponovno zadonela slovenska nabožna pesem, že konec meseca maja pa so začeli s provizoričnim slovenskim poukom. Organizirali so velik miting s kulturnim programom. V okviru krajevne organizacije Osvobodilne fronte so ustanovili kulturnoprosvetno sekcijo z nalogo, da

skrbi za kulturne prireditve in poučna predavanja. V sekciji so se zbrali aktivni člani nekdanjih društev. Od ljudi so zbrali nekaj ohranjenih knjig, dobili brošure politične vsebine in ustvarjen je bil zameetek nove knjižnice. Organizirali so Miklavževanje s kulturnim programom in veselico, na kateri je igral obnovljeni godalni orkester. Kot prvo gledališko predstavo so pripravili v začetku leta 1948 Klopčičevo dramo *Mati*, v naslednjih letih pa še Nušičevega *Analfabeta*, *Borove Raztrgance* in Linhartovo *Županovo Micko*. Igrali so v dvorani nekdanjega KSID, veselice pa so bile v gostilni *Korenjak*, ker je bila gostilniška dvorana pri Bračičevih zaradi bolezni zaprta. Ob državnih praznikih so v kulturnem programu sodelovali tamburaši, godalni orkester in oktet. Vse tri je ponovno vodil Franjo *Korenjak*, ki je bil tudi glavni režiser.

Jesen 1948 so ustanovili Izobraževalno umetniško društvo (IZUD) Cirkulane. Tako se je nadaljevala tradicija društvenega življenja. Istega leta so Cirkulane kot prve v Halozah dobile elektriko. Dogodek so proslavili z lepo kulturno prireditvijo. Žal za prva leta po vojni niso ohranjeni pisni dokumenti (zapisniki občnih zborov), iz katerih bi spoznali aktivnosti društva. Iz izjav aktivnih članov zvmemo, da je pripravila igralska skupina vsako leto po dve predstavi z veselicami ter da sta stalno delovala godalni orkester in knjižnica. Tamburaši so prenehali z rednim delom. Leta 1951 so na občnem zboru IZUD poimenovali »*Franček Kozel*« po nekdanjem igralcu in telovadcu pri Sokolski četi in prvem padlem partizanu iz kraja. Finžgarjeva Razvalina življenja je bila ocenjena kot najboljša amaterska predstava v takratnem ptujskem okraju in skupina je nastopila v Mestnem gledališču na Ptujju. Leta 1952 so postavili na oder Miklovo Zalo. Sodelovalo je nad 20 igralcev in šolski pevski zbor, ki je v odmorih pel koroške pesmi. Časopisni poročevalec pravi, da so pripravljali igro v zelo težkih okoliščinah in da je uprizoritev uspela samo zaradi izredne požrtvovalnosti nastopajočih, saj so mnogi hodili na vaje po eno uro in več v visokem snegu in se vračali pozno ponoči domov. Predstava je zelo uspela, tako da so jo ponavljali še v naslednjem letu in z njo tudi gostovali. Režiral je in naredil sceno Stanko Rajher, ki je postopoma prevzemal režijsko delo F. *Korenjaka*.

Leta 1954 je IZUD »*Franček Kozel*« proslavilo 55 letnico ustanovitve B.d. »*Naprej*«. Mesec november so proglasili za kulturni mesec občine Cirkulane. Domača igralska skupina je ta mesec uprizorila igro *Dve nevesti*, Okrajno gledališče iz Ptujja je gostovalo z igro *Mladost pred sodiščem*, organizirali so literarni večer pisateljev iz Maribora in pripravili razstavo fotografij iz zgodovine društvenega življenja. Osrednja proslava je bila 28. novembra v viteški dvorani na gradu Borl. Nastopili so tamburaši, godalni orkester in štiri skupine igralcev z odlomki v preteklih letih odigranih del. 12 zaslužnih članov B.d. »*Naprej*« je dobilo priznanja.

Naslednjih nekaj let se je razvijala društvena dejavnost po običajnem programu. Aktivni so bili: knjižnica, igralska skupina in godalni orkester. Tem so se pridružili še lutkarji in mladi harmonikaši, medtem ko so se starejši tamburaši razšli. 24. aprila 1960 so praznovali 60 obletnico ustanovitve B.d. »*Naprej*« z osrednjo proslavo na Borlu. Nastopili so mladi tamburaši in harmonikarji, lutkarji ter člani igralske skupine. V šoli je bila tudi tokrat razstava fotografij igralcev posameznih iger, tamburašev in godalnega orkestra. Razstavljali so likovni umetniki iz Maribora in Ptujja. Koncert je imel učiteljski pevski zbor »*Slavko Osterc*«.

V tem času je društveno dejavnost močno prizadejala bolezen in nato smrt dveh dolgoletnih vodilnih akterjev društvenega življenja: režiserja, kapelnika in pevovodje Franja *Korenjaka* ter režiserja, pevca, godbenika in člana upravnega odbora Stanka *Rajherja*. Temu se je pridružila še izguba dvorane, ker so jo spremenili v šolsko telovadnico. Godalni orkester je prenehal z delom, igralci niso imeli dvorane za nastope. Redno je poslovala le knjižnica. Običajna kulturna de-

javnost je za dve leti skoraj povsem zamrla, saj so skromne kulturne programe pripravljali le za državne praznike.

Ko so v šoli preuredili upraviteljevo stanovanje v dvorano in v njo postavili stalen oder, je kraj dobil prostor, ki je služil za razred hkrati pa za razne sestanke in kulturne prireditve. Temu namenu služi vse do današnjih dni. IZUD se je preimenovalo v Prosvetno društvo »Franček Kozel«. Vodstvo so prevzeli mlajši. Igralska skupina je ponovno pripravila po dve predstavi letno. Cerkveni pevski zbor je začel občasno nastopati na raznih prireditvah in proslavah. Pri društvu so ustanovili mladinsko igralsko sekcijo in folklorno skupino, na šoli pa mladinski tamburaški zbor. Obe igralski skupini sta bili aktivni in sta gostovali tudi v sosednjih krajih. Kulturno življenje v kraju so popestrili gostovanja igralskih skupin iz sosedstva ter nastopi raznih glasbenih ansamblov.

Občasni nastop cerkvenega pevskega zbora na javnih prireditvah so spodbudili upravni odbor PD »Franček Kozel«, da je leta 1971 sklenil ustanoviti lasten mešani pevski zbor. Nalogo so zaupali pevovodji cerkvenega pevskega zbora Jožetu Dernikoviču, ki je zamisel tudi uresničil. Jedro društvenega zbora so sestavljali pevci cerkvenega zbora. Tako so v glavnem isti pevci nastopali z nabožnim programom pod imenom »Jože Krošl« (bivši župnik in nekaj časa pevovodja zbora), s posvetnim programom pa kot zbor PD »Franček Kozel«.

Ko je večina tamburašev — učencev končala šolanje, je zbor prenehal z delom. Zaradi odhoda vodij so prenehali z delom folkloristi in lutkarji. Tako so ostale dejavnosti v obdobju 1971—1980 knjižnica, igralska skupina in mešani pevski zbor. Zanimanje za knjižnico je počasi usihalo, ker zaradi pomanjkanja denarja ni nabavljala novih knjig. Igralska skupina je letno pripravljala samo po eno predstavo. Uprizorili so: Raztrgance, Vrnil se je, Vozel, Dan oddiha, Sumljiva oseba, Odmev je vedno zadnji, Jara medščanka, Iz zadrege v zadrego. Z Raztrganci so nastopili na republiški reviji v Mežici (1974). Nakatere predstave so ponavljali in z njimi gostovali. Najbolj delaven je bil pevski zbor, ki je nastopal na vseh prireditvah, prirejal samostojne koncerte, snemal za lokalni radio in se udeleževal občinskih pevskih revij. Uvedli so lepo navado, da vsakemu krajanu zapojejo ob grobu.

Leta 1981 se je ponovno zbrala večja skupina tamburašev (25), ki je začela z rednimi vajami in nastopi. Nekaj naslednjih let so bili najbolj aktivna sekcija. Leta 1982 je osnovna šola praznovala 200 letnico delovanja, zato je bila tudi društvena dejavnost posvečena temu praznovanju. 24 pevcev je dobilo Gallusove značke. V naslednjih letih je potekalo društveno življenje po ustaljenem redu. Aktivni so bili pevski zbor, tamburaši in knjižnica. Leta 1985 je v društvu nastopila kriza. V pevskem zboru je prišlo do nesoglasij, prenehali so z rednimi vajami, vendar so na prireditvah še nastopali. Podobno se je zgodilo v tamburaškem orkestru. V pevskem zboru so nesoglasja hitro odpravili in zbor je nadaljeval z rednim delom in nastopanjem. Tamburaši pa so se razšli in poizkusi obnove niso uspeli.

Pred leti podana pobuda skupine društvenih članov, da bi zgradili Dom občanov, ni šla v pozabo. Društvo, krajevna skupnost in šola so uspeli prepričati ustrezne činitelje na Ptuj, da zgradijo večnamensko dvorano, ki bi služila šoli za telovadnico, društvu za kulturne prireditve, krajevni skupnosti za sestanke krajanov. Razpisali so samoprispevek. Tako je bil 17. novembra 1986 vzidan temeljni kamen in leta 1987 je bila zgradba pod streho. Za nadaljevanje dela je zmanjkalo sredstev, gradnje je zastala.

Na seji upravnega odbora društva 14. 8. 1987 so sklenili, da bodo leta 1989 slovesno proslavili 90 letnico ustanovitve Bralnega društva »Naprej«. Imenovali so pripravljalni odbor in vsa dejavnost društva je bila usmerjena k pripravi osrednje proslave. Mešani pevski zbor je pripravil dva koncerta, oba s pristan-

Mešani pevski zbor Kulturno prosvetnega društva »Franček Kozel« ob koncertu v domači farni cerkvi. Fotografirano leta 1989.

kom župnika v farni cerkvi. Prvi koncert so izvedli skupaj s tamburaškim zborom PD »Svoboda« iz Ptuja, drugega z moškim oktetom iz sosednega Leskovca. Oba koncerta sta lepo uspela. Poizkus oživiti delo tamburaškega zbora ni uspel. Igralska družina je uprizorila Frelihovo dramo Vrnil se je. Gradbenemu odboru je uspelo dvorano zasteklititi in tako je bila osrednja proslava v zasilno urejeni dvorani 9. septembra 1989. Na proslavi so nastopili mešani pevski zbor in recitatorji igralske skupine, cicibani iz vrta in učenci osnovne šole ter skupina tamburašev z Mej. Kratek pregled 90 letnega kulturnega delovanja je podal domačin, častni krajan dr. Vladimir Bračič. Imenovani je napisal zgodovinski pregled — **90 let organiziranega kulturnega delovanja v krajevni skupnosti Cirkulane** —, ki je izšel kot brošura v tisoč izvodih. Tajnik društva Jože Vidovič je zbral blizu trideset fotografij skupin igralcev, pevcev, tamburašev in članov orkestra, ki so jih dali povečati in bodo krasile stene društvenih prostorov.

Na osnovi pričujočega pregleda 90 letnega kulturnega delovanja in poznavanja razmer drugod smemo zaključiti, da so bile Cirkulane skozi vso obdobje kulturno najbolj razgiban kraj v Halozah.

NEUNZIG JAHRE DES KULTURLEBENS IN CIRKULANE IN HALOZE

Zusammenfassung

Cirkulane ist das Zentrum der gleichnamigen Ortsgemeinschaft in Haloze, nach gutem Wein und unentwickelter Wirtschaft bekannt. Der Ort kann sich mit einer 200-jährigen Tradition des Volksschulwesens rühmen. Am 8. September gründeten die liberal orientierten Lehrer den Leseverein »Naprej« (Vorwärts) und in seinem Rahmen eine Bibliothek, eine Schauspielgruppe, einen Kammermännerehor und ein Tambouorehester. Sehauspie-

le wurden aufgeführt, Konzerte gegeben, Vergnügungen mit Tombola, Glücks- und Gesellschaftsspielen veranstaltet. Im Jahre 1908 gründeten zwei klerikal gesinnte Geistlichen einen Katholischen slowenischen Bildungsverein, zuerst nur mit einer Bibliothek, später aber noch mit einer Schauspielgruppe und einem Männerchor. Die beiden Vereine wettfeierten miteinander, welcher mehr kulturelle Veranstaltungen organisieren werde. Im Jahre 1910 gründete man neben der Korbflechterschule noch eine Blasmusik. So waren vor dem ersten Weltkrieg im Ort zwei Bibliotheken, zwei Schauspielgruppen, zwei Männerchöre, ein Tambourorchester und eine Blasmusik tätig.

Der erste Weltkrieg reduzierte die Vereinstätigkeit nur auf die zwei Bibliotheken. Nach dem Krieg wurde die Vereinstätigkeit wieder aufgenommen. Besonders aktiv waren die Schauspielgruppen, die jährlich vier bis sechs Theatervorstellungen aufführten. Die Aufführungen fandenn in dem Wirtshaussaal statt, worin auch Vergnügungen mit der Mitwirkung des Tambourorchesters veranstaltet wurden. Im Jahr 1928 hat man die Sankt Katharina Kirche in einen Saal für kulturelle Veranstaltungen umgebaut. Im Jahr 1930 wurde der Katholische slowenische Bildungsverein aufgehoben, die Aktivitäten des Lesevereins »Naprej« (Vorwärts) übernahm aber die neugegründete Sokol Gruppe. Ein acht Musiker Streichorchester wurde gegründet.

Durch die deutschen Besatzungsbehörden wurde jede Kulturtätigkeit strengstens untersagt, die Bücher und das Verenisarchiv wurden vernichtet. Nach dem Kriege wurde die kulturelle Vereinstätigkeit wieder aufgenommen, zuerst in der kulturellen Sektion der Befreiungsfront und später in dem Kulturverein »Francšek Kozel«, bennant nach dem ehemaligen Schauspieler und Turner und dem ersten im Kampf gefallenen Partisanen. Zuerst war die Tätigkeit der Schauspielerguppe und des Streichorchesters wieder aufgenommen, nach und nach entstand eine neue Bibliothek. Später betätigten sich zeitweise die jungen Harmonikspieler, die Marionettenspieler, das Tambourorchester und eine folkloristische Gruppe. Im Jahr 1971 wurde ein Singchor gegründet, der sich in Verein am eifrigsten betätigte. Im Jahr 1987 begann man mit den Geldmitteln des Selbstbeitrags einen Mehrbestimmungssaal zu bauen. Darin wurde am 9. September 1989 die neunzigjährige Jahresfeier der Gründung des ersten Kulturvereins gefeiert. Bei dieser Gelegenheit ist eine Broschüre über die Geschichte der neunzigjährigen organisierten kulturellen Tätigkeit in Druck erschienen.

O PREUČEVANJU LJUBLJANSKEGA MEŠČANSTVA IN APLIKACIJI RAZISKAV

Damjan J. Ovsec*

UDK 394:930.85(497.12 Ljubljana)»18/19«

OVSEC J. Damjan: O proučevanju ljubljanskega meščanstva in aplikaciji raziskav. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62=27 (1991)1, str. 119--123.

Izvirnik v slov., povzetek v angl., izvleček v slov. in angl.

Razprava je poročilo o rezultatih mojega proučevanja Ljubljane in poteka življenja njenih prebivalcev v 19. in 20. stoletju.

UDC 394:930.85(497.12 Ljubljana)»18/19«

OVSEC J. Damjan: My studies of Middle-class life in Ljubljana and applications my findings. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62=27(1991)1, p. 119—123.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

The reference here is reporting on the results of my studies of Ljubljana and the way life of its inhabitants in the 19th and 20th centuries

V pričujočem zapisu ne bom omenil kakšne svoje posamezne raziskave ali projekta, ki se tiče Ljubljane, ampak bi rad podal le poročilo, jedrnato podobo rezultatov, ki so povezani z mojim osebnim proučevanjem Ljubljane in njenih ljudi iz 19. in 20. stoletja. Proučevanje sega na tisto področje, ki mu pravimo način življenja. K raziskovanju le-tega in vsega, kar je s tem povezano sta, kot vemo, najbolj poklicani dve stroki: etnologija in kulturna zgodovina. Kot je znano, nima kulturna zgodovina pri nas kakšne posebne teže, saj ni niti institucionalizirana niti nima vidnih predstavnikov, ki bi se ves čas z njo ukvarjali. Zato ni čudno, da so se s proučevanjem mestnega načina življenja (v preteklosti in sedanosti), s kulturno podobo naše vsakdanjosti itd., ukvarjali le etnologi, seveda tudi ti v majhnem številu. Nihče pa se v preteklosti ni ukvarjal s proučevanjem ljubljanskih meščanov. Sam se z meščanstvom v Ljubljani ukvarjam skoraj dvajset let, najbolj pa z obdobjem od začetka tega stoletja do druge vojne. Ni mi potrebno poudarjati, da je šlo pri tem za oranje ledine z vsemi pozitivnimi in negativnimi aspekti, ki jih takšno »oranje« prinese.

Leta 1973 sem na oddelku za etnologijo diplomiral z raziskovalno vajo Oris družbenega življenja v Ljubljani od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne; namenoma sem zapisal »vajo«, ker takrat ni bilo za kaj večjega ne možnosti, ne denarja, ne sodelavcev, niti usmeritve na katedri, ki bi podpirala raziskavo npr. višjih plasti ljubljanskega meščanstva. Bili pa so to tudi moji začetki; bila je »samo« diplomatska naloga. Tedanji časi so bili takšnim raziskavam nenaklonjeni, v

* Damjan Ovsec, samostojni kulturni delavec, etnolog, Ljubljana

znanosti je bilo toliko politike kot v politiki, te razmere pa se v bistvu še vedno niso spremenile. Naklonjenosti je sicer več, vendar v »ozračju« ne vidim ne pravega razumevnaja ne prave širine, ki bi bila potrebna za sproščen odnos do proučevanja meščanstva in meščanskih vrednot. Tudi danes je znanstveno samo to kar je razumljivo, s psihološkega stališča pa se razume samo tisto, kar človek sam skusi — poznano in preverljivo ter definirano. Definicija mimo življenjskih dejstev in skrivnosti, samo, da je definicija. Vse kar je drugačno in etabliranim korifejam oddaljeno, pa ostaja »neznanstveno«.

Z meščanstvom sem se ukvarjal v letih, ko so bile centralne sile univerze usmerjene v raziskave »proletarskega« in »kmečkega«, kar je bilo konec koncev tudi vodilo dnevne politike. Vsekakor slaba stimulacija za mladega raziskovalca. A dejstva ostajajo. Kaj je v sociološkem etnološkem, psihološkem in arhitekturnem smislu pomenil »izgon« meščanov iz mesta, lahko danes jasno vidimo, to jasno doživljamo. Ni pa šlo le za izgon iz mesta, ampak tudi za izgon iz naše zavesti. Revitalizacija starega mestnega jedra z njegovo človeško vsebino vred, je počasna in vprašljiva. Arhitektura mesta kaže vse tiste zablode, ki jih etnologija razkriva v življenju. O tem sem dovolj obširno poročal na posvetovanju Etnologija in ekološka psihologija v Portorožu leta 1979 (objavljeno v zborniku Posvetovanje psihologov Slovenije 1980).

Preučevanje meščanstva in njegovih vrednot je kajpak zadelo v kolektivistični obrazec proletarsko-komunistične »vizije« življenja in njegovih pojavov. Kot vemo je ena od osnovnih značilnosti marksizma borba; borba sicer vlada tudi v naravi, vendar tam obstaja tudi sožitje. Marksistična borba je bila umerjena v sistematično uničevanje individualnosti, v težnjo k uniformiranosti, kar je vodilo v težke psihološke probleme. Problemi pa so zajeli tudi etnološko preučevanje in v njegovih segmentih prav etnološko raziskovanje (nekdanjega) ljubljanskega meščanstva, ker je bilo to pač iz znanih razlogov najbolj problematično. Meščanstvo sem dobro poznal in še bolje občutil, zato me je vedno zanimala z njim povezana t. i. kvaliteta življenja, ki jo je osmislilo s svojo vsebino prav meščanstvo. V sedemdesetih letih pa omenjene kvalitete življenja ni bilo več. Vprašanje je bilo, kako zanjo vzpostaviti zanimanje? S površnim opisovanjem preteklosti in jadikovanjem gotovo ne. Vrsta somišljenikov, ki so hoteli, da bi Ljubljana spet postala mesto, je potrebovala podatke. Te pa je lahko dala le raziskava. Vsemu temu sem se lahko upiral le z raziskovanjem, ki je bilo do takrat povsem zanemarjeno. Odločil sem se po svojih skromnih možnostih ukrepati, zato sem skušal podatke iz raziskav čimprej aplicirati v javnost s pomočjo zainteresiranih, s pomočjo medijev (časopisov, revij, radia in TV) in raznih komisij s katerimi je nekaj zagnancev skušalo vplivati na vladajoče strukture, ki bi lahko oživile »mrtvo« mesto (npr. Komisija za podobo Ljubljane). Raziskovanje samo po sebi, brez aplikacije me ni nikoli zanimalo.

Moje delo je bilo za slovensko etnološko javnost zvečinoma preveč holistično, da bi ga priznala za znanstveno. Ker je v enem kontekstu slabo, je v drugem dobro in cena, ki sem jo plačal za svojo strokovno daljnovidnost ni bila prevelika, čeprav tudi majhna ni bila.

V sedemdesetih letih so določeni fizikalni pojmi vnesli v predstavljanje sveta globoko spremembo. Z Descartesove in Newtonove mehanistične koncepcije so se vršili premiki v smeri holističnega in ekološkega pojmovanja; to pa je dojemanje sveta, ki je zelo podobno dojemanju mistikov iz vseh razdobij in tradicij. Zdaj ni trenutek, da bi natančneje razložil svoje globoko prepričanje, da je kriza »meščanstva« dejansko kriza percepcije.

Svoje raziskave sem potrjeval in izgubljal v javnosti, prepričan pa sem, da je to preverjanje utiralo pot in delno pripravljalo temelje ali vsaj zaslonbo »preobratu«, ki se počasi vali iz jajca.

Zavedam se, da oblika in način mojih raziskav slovenskih etnoloških krogov, ki so zvečine še vedno pozitivistični, ne zanima preveč ali pa jih pušča hladne, saj moja stroka ne podpira ne holistike, ne poljudnosti in ne pojavljanja prek medijev. To me ne moti, saj sem si zaveznike poiskal v drugih strokah in zlasti v javnosti, ki je moje raziskave s pridom in hvaležnostjo uporabila, seveda brez zlonamerne kritičnosti.

Menim, da je določena stroka toliko več vredna, kolikor bolj je aplikativna. Če to ne drži za posameznike, gotovo velja za družbo. Moj glavni problem je, kot pri večini raziskovalcev ta, da mi manjka podatkov. Zaradi neprave službe in s tem pomanjkanja tehničnih možnosti in z njimi povezanega (strokovnega) aparata se je način mojega raziskovanja moral odvijati specifično, kar pa je bilo omenjeni aplikativnosti samo v prid.

Led preučevanja ljubljanskih meščanov in njihovega načina življenja je bil prebit leta 1979, ko je izšla moja knjiga Oris družbenega življenja v Ljubljani od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne. Poleg pisanih podatkov je bilo v delu prvih objavljenih več deset reprodukcij starih razglednic Ljubljane, ki so začele potem svojo zmagovito pot v raznih publikacijah desetletje kasneje. Ta rekonstrukcija nekdanje meščanske Ljubljane je povzročila nekatere pozitivne premike v javnosti, tako na emocionalnem kot na fizičnem nivoju. Spreminjati se je začel pogled na Ljubljano in počasi tudi njen izgled. Sledilo je več del, naj nekatera naštejemo: Kratek pregled ljubljanskih kavarn od začetkov do današnjih dni (GED 1981); Tivoli — iz zgodovine in življenja mestnega parka (Arhitektov bilten 1982); Tivolski ribnik (MMS 1983); Tivoli včeraj, Tivoli danes . . . in nikdar več? (Delo 1982); Kopanje in kopališča v nekdanji Ljubljani (Mladina 1982); Življenje na Ljubljanci (Arh. bilten 1985); Kam peljejo ljubljanske pešpoti (Teleks 1980); Popotovanje od Mesinga do Zlate ladjice — etnologija »pešcone« (Arh. bilten 1980); Zmota o Cankarjevi cesti — pomisleki ob bodoči rekonstrukciji (Ljub. dnevnik 1980); Kakšna usoda se piše Prešernovemu trgu (Delo 1982); Ljubljana v Aleksandrincu (Arh. bilten 1977); Žale, kraj neslavnega spomina (Arh. bilten 1979); Promenada v glavi ali labirint vrednot (Arh. bilten 1978); Nekoč je bilo živahnije (Teleks, 12. nadaljevanj, 1980); Osmrtnica za Khamom (Arh. bilten 1978); Arhitektura je naša skupna dediščina (Mladina 1980); Pomen mestnega prostora v Ljubljani nekdanj in danes (ZPPS 1980); Stare razglednice nekoč in danes (Traditiones 1988); Družabno življenje v 19. stoletju s posebnim ozirom na Prešernove čase (Teleks 1988, 250 str.); Kongresni trg in Zvezda (Lesninar 1989); Radio Trst: Časi družabnosti (Trst 1999; 13 oddaj z Vladimirjem Jurcem, Majo Blagovič, Jurijem Součkom, Janezom Albrehtom, Milo Kačičevo in Andrejem Kurentom; režija in glasba — uporabljali smo 300 avtentičnih plošč iz lastnega arhiva — Damjan J. Ovsec in Meta Kušar) itd.

Omenejeno in neomenejeno sem napisal z znanstvenimi ambicijami, hkrati pa, kot rečeno, z aplikativno rabo. Menim, da so te raziskave skupaj s številnimi nastopi na radiu in televiziji omogočile v naši javnosti in s tem v mestu, vrsto kvalitativnih premikov. Na podlagi etnološko zbranih podatkov je lahko nastopila zahteva in borba za obnovitev Tivolija, raziskave so omogočile ponovno postavitve glasbenega pavilijona v Zvezdi, onemogočili smo vrsto posegov v mestno tkivo (Cankarjeva cesta, Prešernov trg itd.), razmišljati se je pričelo o vlogi reke Ljubljanice in posegih vanjo, v mestu so se pojavile pred lokali v poletnem času stoli in oleandri kot jih je npr. poznala stara Ljubljana, podatki iz raziskav mestnega načina življenja pa so omogočili med drugim tudi delo Društva za oživljanje stare Ljubljane in še bi lahko našteval, a bodi dovolj.

Kot torej z uporabno etnologijo v zvezi s preučevanjem Ljubljane ni težav, pa le-te nastopijo v zvezi z znanstveno etnološko sliko načina življenja mestnih prebivalcev. Ta slika je seveda zelo nepopolna, o razlogih za to pa sem delno po-

ročal. Raziskovanje ljubljanskih meščanov (in drugih slojev prebivalstva) v raznih zgodovinskih obdobjih in dandanašnji je silno kompleksno, zapleteno in težaško opravilo, ki zahteva čas in denar, timsko delo izurjenih etnologov. Poseben problem so stari informatorji, ki bi jih potrebovali za razjasnitev starejših obdobji; ti so žal mrtvi in tu je škoda nepopravljiva. Kaj bi se zgodilo, če bi s preučevanjem mesta nadaljevali? Etnološke raziskave bi ob vseh podatkih pokazale, da je pri nas prišlo do propada meščanstva, razkroja meščanskih vrednot in do vidne spremembe načina življenja, zlasti po drugi vojni. Pokazalo bi, da danes lahko govorimo le o »kvazi meščanstvu« brez tradicije, ki sicer uporablja pridobitve mesta, a iz teh pridobitev v resnici ni zrastle. Nujne bi bile primerjave med enim in drugim krogom, med meščanskim in nemeščanskim. S pomočjo popisnic prebivalstva npr. na prelomu stoletja bi lahko ugotovili natančno socialno strukturo Ljubljančanov itd.

Če sem prej zapisal, da z uporabno etnologijo v zvezi s preučevanjem Ljubljane ni težav, sem s tem mislil na stroko, ne pa na prebivalstvo samo. Vprašanje je, kako natančni opisi meščanstva iz preteklosti delujejo na današnjega Ljubljančana. Treba je vedeti veliko več kot današnji »meščani« lahko sprejmejo. Ljudje z veliko hvaležnostjo poberejo nasute drobce, a žal vztrajajo na površini. Tu so vsaka opozarjanja večinoma zaman. Tako prihaja do napačnega razumevanja izsledkov in do vsakršnih površnosti. Človeka zgolj z opozarjanjem na določene kvalitete iz preteklosti, ki so danes mrtve, ne narediš za meščana. Tukaj ne gre za podcenjevanje današnjih prebivalcev oziroma vodilnih struktur, ki imajo na življenje mesta največ vplivov, ampak le za ugotavljanje stanja. Meščanstvo je za svoj razvoj potrebovalo stoletja, za totalno nazadovanje pa le nekaj desetletij. Pravega individualizma (v pozitivnem smislu) ni več, zato tudi kolektivni mlini meljejo v prazno. Velika naloga čaka etnologe in kulturne zgodovinarje, ki bi hoteli v okostenele strukture vnesti pojem kvalitete življenja. Spomnimo se le, kaj počneta gostinstvo in turizem, da o drugih vidikih javnega življenja niti ne govorim.

Posameznike in skupine, ki se bodo v bodoče še ukvarjale z etnologijo Ljubljane, čaka ogromno dela.

Spodaj podpisanega čaka delo z informatorji (trenutno se ukvarjam z zapuščino znamenitega ljubljanskega kavarnarja, restavraterja in naprednjaka Franca Krapeša), želja da bi ponovno razširil in napisal knjigo o družabnem življenju, knjigo o zgodovini in življenju ljubljanskih kavarn in knjigo o družabnem življenju v 19. stoletju.

MY STUDIES OF MIDDLE-CLASS LIFE IN LJUBLJANA AND APPLICATIONS OF MY FINDINGS

Summary

The reference here is not to any special research or project of mine — I am simply reporting on the results of my studies of Ljubljana and the way of life of its inhabitants in the 19th and 20th centuries. Not only was I the first in Slovenia and Yugoslavia to undertake such studies, I have also devoted to the subject more time than anyone else: almost twenty years. In 1973 I graduated with an essay entitled »An outline of social life in Ljubljana between the beginning of the 20th century and the second world war«. In 1979, an expanded version of this work appeared as a book. It was the first book of its kind to include reproductions of old postcards of Ljubljana. Some years later this approach began to be widely emulated.

Most of my research into the middle-class way of life was done in the period when the University, to conform to the politics of the day, was devoting most of its funds and energies to the examinations of »proletarian« and »peasant« ways of life. It is hardly surprising that my interest in the middle classes and their values was at odds with the collectivist

formula of proletarian-communist »vision« of life and its phenomena. One of the basic characteristics of communism was struggle. Marxist struggle was devoted to a systematic destruction of individualism and to a propagation of uniformity. This resulted in serious problems for ethnological research, especially for studies dealing with the former Ljubljana bourgeoisie which, for wellknown reasons, was the most problematic, because other fields of research dealt with this subject to a lesser extent or not at all, pressure was directed above all at ethnology. My study, together with the accumulated data, wanted to highlight the old, lost quality of life and old values. I was guided by a strong desire to apply the results of my studies as soon and as widely as possible. My findings were gratefully received by all those who needed a scientific basis to realise their own projects in a neglected and »dead« city. I myself, with the help of newspaper and magazine articles as well as television and radio programmes, succeeded in finding support for the realisation of a number of projects: restoration of Tivoli Park and of the interiors of various old buildings, reerection of the Music Pavillion, revitalisation of the river Ljubljanica, etc.

The reconstruction of the old middle-class Ljubljana resulted in many positive changes in public outlook, both in emotional and material terms. My »Outline of social life . . . « was followed by other works, some of which are: A brief look at the cafes of Ljubljana from their beginnings to the present (1981); Tivoli — life and history of a city park (1982); Bathing and baths in yesterday's Ljubljana (1982); Life on Ljubljanica (1985); The walking paths of Ljubljana and where they lead (1980); The fate of Prešernov trg (1982); Promenade in the head or a labyrinth of values (1978); The meaning of space in Ljubljana in the past and present (1980); Architecture is our common heritage (1988); Requiem for Kham (1978); Old postcards, past and present (1988); Social life in the 19th century with special regard to the times of Prešeren (1988); Kongresni trg and Zvezda (1989); The times of sociality (a series of programmes on Radio Trieste).

As I have no money, no technical facilities and no assistants, my reserach remains incomplete. Investigating middle-class life in Ljubljana, past and present, is a complex and arduous exercise. Nevertheless, I have managed to ascertain that in Ljubljana the true middle class is no longer alive, that old middle-class values no longer exist, and that today's inhabitants are far from being a genuine middle class and do not understand the old values. For this reason, the applications of my research are understood only superficially and incompletely. To infuse the existing social structures with the idea of the true quality of life will take ethnologists and cultural historians a lot of time and effort. We only have to look at the behaviour of the tourist and catering industries to see the enormity of the problem.

The author is faced with a lot of further work. He would like to further expand the books on social life in the 19th and 20th centuries, as well as publish a book about the life and history of Ljubljana cafes.

BEŽIGRAJSKO PREDMESTJE OD KONCA 19. STOLETJA DO DRUGE SVETOVNE VOJNE

Nevenka Židov*

UDK 39(497.12 Ljubljana—Bežigrad)•188/1941•

ŽIDOV Nevenka: Bežigrasko predmestje od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, str. 124—127.

Izvirnik v slov., povzetek v angl., izvleček v slov. in angl.

V prispevku je predstavljen razvoj enega od ljubljanskih predmestij v obdobju od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne. Poleg rasti števila prebivalcev avtorica zanima profesionalna oziroma socialna struktura prebivalstva. Predstavljene so najbolj značilne ulice in stanovanjske kolonije, v katerih so bivali posamezni sloji prebivalstva.

UDC 39(497.12 Ljubljana—Bežigrad)•188/1941•

ŽIDOV Nevenka: The suburb of Bežigrad from the end of the 19th Century up to the Second World War. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, p. 124—127.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

The article speaks about the development of one of the Ljubljana suburbs in the period from the end of the 19th century up to the Second World War. The author discusses the growth of its population, its social as well as professional structure, and writes about the most typical streets and housing colonies with their diverse strata of population.

Mesto Ljubljana se je začelo prostorsko širiti konec 18. stoletja, ko je bilo porušeno mestno obzidje. Številne mestne funkcije so začele prehajati iz nekdanjega mesta v predmestja, ki so se naglo razvijala in urbanizirala. Za razvoj mesta je bil še posebno pomemben čas po potresu leta 1895, ko se je v mestu in njegovi okolici začelo pospešeno graditi. Leta 1910 je v starem delu mesta živelo le še 16 % prebivalstva tedanje Ljubljane, ostali delež prebivalstva pa je odpadel na predmestja.¹

Bežigrasko predmestje je po nastanku najmlajše. Leta 1869 ni bilo tukaj razen petih hiš z oseminpetdesetimi prebivalci in nekaj lopami ter skladišči ničesar. Za bežigrasko predmestje je značilno, da v nasprotju z večino drugih ljubljanskih predmestij nikoli ni imelo kmečkega jedra.²

Do konca 19. stoletja je bil tu prazen prostor med mestom na jugu in posavskimi vasmi na severu. Z mestom je bilo to območje povezano le s cerkvico sv. Krištofa, kjer je bilo po prepovedi pokopavanja v mestu leta 1779 odprto prvo mestno pokopališče, ki je delovalo do leta 1906.³

Naselitveno jedro bežigranskega predmestja predstavlja Hranilniška ulica, ki se je skoraj v celoti ohranila vse do danes. Leta 1887 je bilo v Ljubljani na pobudo Kranjskih hranilnic ustanovljeno Društvo za gradnjo delavskih stanovanj,

* Nevenka Židov, Ljubljana

ki je začelo graditi najemniška stanovanja, ki naj bi lastnikom prinašala rento. Hranilniška ulica predstavlja prvo tovrstno izrazito najemniško gradnjo v Ljubljani.⁴

Ulica z dvanajstimi stanovanjskimi hišami je začela nastajati leta 1889. Stanovanja naj bi bila prvotno namenjena predvsem nemškemu prebivalstvu, ki pa ga v obdobju med obema vojnama ne zasledimo več. Enonadstropne hiše z enosobnimi in enoinpolsobnimi stanovanji so precej časa samevale. V njih so živeli predvsem delavci, značilno zunanjo podobo pa so jim dajali pripadajoči vrtovi.

Do konca 19. stoletja je bilo v okolici zgrajenih le nekaj industrijskih obratov in delavnic. Temu ustrezno je bilo leta 1901 tudi število ulic. Poleg Hranilniške ulice so bile le še tri: Vodovodna, Za Bežigradom in Samotna ulica, katere ime je odsevalo tedanje stanje v na novo nastajajočem predmestju.⁵ Šele po letu 1910 so se za Bežigradom začeli naseljevati tudi prvi obrtniki, ki so sem prišli iz mesta, in si začeli postavljati delavnice in zasebne stanovanjske hiše, ki so dajale predmestju značilno zunanjo podobo.⁶ Istega leta je število prebivalcev naraslo na 918.⁷

Prva svetovna vojna je gradbeno dejavnost za Bežigradom za nekaj časa ustavila, vendar pa je po vojni sledila živahna gradbena dejavnost in z njo tudi rast števila prebivalcev. Leta 1921 je predmestje štel 1344 prebivalcev.⁸ Bežigrasko predmestje naj bi si že od vsega začetka nadelo »gosposko obleko«, pozidali naj bi ga namreč predvsem »pravi meščani«.⁹

Vendar so se tukaj v obdobju med obema svetovnjima vojnama naseljevali tudi nižji sloji. Po prvi svetovni vojni je vladala v Ljubljani splošna stanovanjska kriza, ki je bila posledica vojne in gospodarske krize, zato je mestna občina gradila delavske in uradniške kolonije. Kljub temu, da se je v obdobju med obema svetovnjima vojnama govorilo o Bežigradu kot o meščanskem predmestju, pa vendar ni šlo za neko homogeno celoto. Višji meščanski sloji so tukaj našli svoj novi dom v zasebnih hišah, imenovanih vile; nižji, predvsem delavski sloji pa v najemniških stanovanjih in nekateri celo v zasilnih barakah.

Pleteršnikova ulica predstavlja nekakšen vrh meščanskega predmestja, tukaj naj bi zgradili najlepše vile, njihovi lastniki pa naj bi bili med najbolj izobraženimi v predmestju oziroma naj bi opravljali ugledne poklice. Ulica je začela nastajati po letu 1920, eno prvih hiš je zgradil lastnik bližnje strojne tovarne. Leta 1928 je bilo v ulici 11 hiš, leta 1940 pa že 24. Graditev hiš je potekala pod strogim nadzorom mestne uprave, ki je zahtevala dokaj enotno pozidavo ulice. Med drugim je uprava zahtevala, da morajo biti vse hiše vsaj enonadstropne. Večina hiš je dobila svoja imena običajno po lastnikovi ženi. Tako lahko še danes vidimo napise kot so vila Andreja, vila Olga, vila Metka in podobno.

V večini hiš je bilo po več samostojnih stanovanjskih enot. Lastniki z družino so živeli v enem od stanovanj, ostala so bila dolgoročno namenjena otrokom. Dokler pa so bili otroci še majhni, so jih oddajali, z najemnino pa odplačevali dogove, ki jih je prinesla gradnja nove hiše. Vse hiše so bile na razmeroma velikih parcelah, zato je bilo dovolj prostora za zelenjavni, sadni in okrasni vrt. Za vrt sta skrbeli hišna gospodinja in služkinja, ki so jo imeli pri večini hiš.

V Pleteršnikovi ulici je leta 1931 živel 172 prebivalcev. V primerjavi z drugimi ulicami so glede na poklicno strukturo izstopali lastniki hiš, med katerimi so bili profesorji, učitelji, odvetniki, akademiki, inženirji, kemiki, medicinci, gledališki delavci, duhovniki, novinarji in še nekateri drugi.¹⁰

Precej drugačna je bila poklicna oziroma socialna sestava sosednje Hranilniške ulice, kjer je leta 1921 živel 339 prebivalcev. Med zaposlenimi je bilo več kot pol raznih mojstrov in vajencev, sledili so zaposleni pri železnici, nižji uradniki in knjigovodje, delavci Tobačne tovarne ter nekaj trgovcev in prodajalcev.¹¹ Žene so bile večinoma nezaposlene, pomemben je bil njihov prispevek pri obde-

lovanju vrta in bližnjih njiv, oboje pa je predstavljalo enega od glavnih virov prehranjevanja.

Hranilniška ulica predstavlja prvo delavsko kolonijo v bežigraskem predmestju, vendar sta v obdobju med obema vojnama zgradili banovina in ljubljanska mestna občina še več drugih stanovanjskih objektov, v katerih so prevladovala enosobna stanovanja, ki naj bi pomagala reševati stanovanjsko stisko tedanje Ljubljane. Tik pred drugo svetovno vojno je v 355 tovrstnih stanovanjih živelo 1511 prebivalcev.¹² Kljub že tako majhnim stanovanjem so imele številne družine še podnajemnike.

Svojstveno je bilo življenje v zasilnih barakah, ki so zrastle v opuščeni gramozni jami. V letih 1928—1929 je tukaj bivalo 176 ljudi. Lesene stavbe so bile eno-ali dvoprostorske, površina nekaterih stanovanj je znašala manj kot 10 m², prostori so bili vlažni in slabo osvetljeni. Vladala je huda prenaseljenost. Na osebo je prišlo le 0,6 postelje. V celotnem naselju sta bili le dve vodovodni pipi. V takih razmerah je živelo 68 nekvalificiranih delavcev, 12 kvalificiranih, 3 vajenci in 6 drugih delavcev. Poklicna oziroma socialna sestava je bila tukaj najbolj na dnu.¹³

K že omenjenim stanovanjskim kolonijam moramo prišteti še železničarske stanovanjske hiše, ki jih je zgradil Fond za izgradnjo stanovanjskih hiš na območju direkcije državnih železnic v Ljubljani leta 1938, da so tako železničarji prišli do cenejših stanovanj. V teh hišah je tik pred drugo svetovno vojno živelo 120 družin, večina stanovalcev je bilo zaposlenih pri železnici. Stanovanjske razmere so bile tukaj v primerjavi z drugimi delavskimi naselji dokaj ugodne.¹⁴

Zadnja stanovanjska kolonija pred drugo svetovno vojno je nastala leta 1939 na Lavričevi ulici kot posledica zamisli, da bi stanovanjsko krizo v Ljubljani reševali z izgradnjo majhnih stanovanj. Kolonija ima 48 enosobnih stanovanj.¹⁵ Tik pred drugo svetovno vojno je v njih živelo 248 prebivalcev, predvsem raznih mestnih nameščencev.¹⁶

Z nastajanjem novih stanovanjskih kolonij in z izgradnjo zasebnih stanovanjskih hiš je raslo število prebivalcev. Leta 1931 je živelo v bežigraskem predmestju 4679 ljudi.¹⁷ Socialna oziroma poklicna sestava je bila precej raznolika. Tik pred drugo svetovno vojno je bilo poklicno aktivnih približno 2800 Bežigrječanov, od tega je bilo 707 uradnikov, raznih nameščencev in uslužbencev. Okrog 600 je bilo mojstrov in vajencev. 241 je bilo služkinj, postrežnic in snažilk. Delavcev je bilo 184, železničarjev 177. 171 oseb je opravljalo poklice, kot so inženir, profesor, pravnik, umetnik in podobno. Za Bežigradom je živelo še 126 policajev in vojaških oseb, 109 tehnikov in učiteljev, 83 trgovcev in gostilničarjev, 79 pomožnih uslužbencev, slug in čuvajev, 71 poslovodij, delovodij, trgovskih potnikov in zastopnikov, 25 hišnikov, gospodinj in sobaric, 20 ravnateljev, 5 tovarnarjev in drugih podjetnikov.¹⁸

Z novimi priseljenci je predmestje raslo, poleg stanovanjskih objektov pa je dobivalo tudi številne druge ustanove in obrate. Tako je leta 1914 začel delovati lesni obrat, ki je kasneje prerasel v industrijsko podjetje. 1918 so začele ob sedanjki Livarski ulici delovati Strojne tovarne in livarne, 1920 tovarna železnih konstrukcij, 1928 tekstilna tovarna, zaradi številnih gramoznih jam pa je bilo ustanovljenih tudi več gradbenih podjetij in se razni drugi obrati.

Leta 1933 je bila v predmestju ustanovljena župnija, 1936 pa so tukajšnji šolarji dobili ljudsko šolo. Istega leta je bila zgrajena tudi državna gimnazija. Delovati so začela razna društva, zgrajeni so bili športni objekti, predmestje je dobilo trgovine in gostilne, pošto, policijo in lekarno, v nekaterih pogledih pa je bilo še vedno bolj ali manj vezano na mesto. Zdi se, da so se predvsem nižji in srednji sloji bolj intenzivno vključevali v dogajanja domačega okolja tako v okviru stanovanjske kolonije kot predmestja, višji sloji pa so gravitirali bolj proti mestu. Kljub temu, da bežigrasko predmestje v obdobju med obema svetovnima vojna-

ma predstavlja neko celoto, pa so bile notranje raznolikosti, kajti vsak od mikro-rajonov je v okviru celote živel še neko svoje življenje.

Opombe

- ¹ Kremenšek Slavko. Uvod v etnološko preučevanje Ljubljane novejšje dobe — Ljubljana 1980, str. 38—37
- ² Vrišer Igor. Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane. — Ljubljana 1956, str. 46
- ³ Krajevni leksikon Slovenije, II. knjiga. — Ljubljana 1971, str. 340
- ⁴ Valenčič Vlado. Gradbeni razvoj Ljubljane od dograditve južne železnice do potresa 1895 — Kronika 9/1961, str. 141—142
- ⁵ Ljubljanske ulice — Ljubljana 1980, str. 22
- ⁶ Vidic Franjo. Spomini. — V: Naš Bežigrad, Ljubljana 1940, str. 33—38
- ⁷ Vrišer Igor, n. d., str. 47
- ⁸ Vrišer Igor, n. d., str. 47
- ⁹ Vidic Franjo, n. d., str. 33
- ¹⁰ ZAL, Popis prebivalstva 1931
- ¹¹ ZAL, Popis prebivalstva 1921
- ¹² Jesenovec France. Kulturno življenje za Bežigradom. — V: Naš Bežigrad, str. 116
- ¹³ Vogelnik Adolf. Stanovanjske razmere v delavskih kolonijah na področju mesta Ljubljane. — Kronika slovenskih mest 5/1938, str. 45—46, 119—124
- ¹⁴ Rasberger Anton. Železniške stanovanjske hiše. — V: Naš Bežigrad, str. 67
- ¹⁵ Pet let dela za Ljubljano. — Ljubljana 1940, str. 128
- ¹⁶ Jesenovec France: n. d., str. 116
- ¹⁷ Vrišer Igor, n. d., str. 47
- ¹⁸ Kremenšek Slavko n. d., str. 59—60

THE SUBURB OF BEŽIGRAD FROM THE END OF THE 19TH CENTURY UP TO THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

The suburb of Bežigrad is the youngest suburb in Ljubljana. It originated on an empty stretch of land between the town in the north and villages in the south. The first group of apartment houses along the Hranilniška Street was built in 1889. Since there were only a few industrial plants in the vicinity, this first working class colony has remained isolated for quite some time. The first craftsmen who came here from the town, building their own workshops and private houses, settled in the suburb after 1910.

A rapid growth of the suburb occurred especially in the period between the First and the Second World War, when many apartment houses as well as industrial objects sprang up along with a marked increase of its population. Due to numerous private houses the Bežigrad suburb achieved a reputation of the real «middle class suburb». Yet only upper middle classes lived in private houses, as was the case with the Pleteršnikova Street, for instance. Its inhabitants possessed higher education and consequently held better job positions.

Several apartment houses and colonies, designed to alleviate the housing shortage of the lower classes, were built in this period by the municipality of Ljubljana. One of the barack settlements of the then Ljubljana appeared in an abandoned gravel pit, giving shelter to the lowest classes. A colony for railroad workers and another for lower civil officers were completed immediately before the start of the Second World War.

ZGODOVINAR IN RAZISKOVANJE STANOVANJSKE KULTURE URBANIH NASELIJ V PRETEKLOSTI

Andrej Studen*

UDK 711.58.000.93

STUDEN Andrej: Zgodovinar in raziskovanje stanovanjske kulture urbanih naselij v preteklosti. (Der Historiker und die Wohnkulturfor- schung der urbanen Siedlungen in der Vergangenheit.) Časopis za zgo- dovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, str. 128—133.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izveček v slov. in angl.

V razpravi avtor predstavlja koncept raziskovanja bivanjske (stanovanjske) kulture, kot si ga je zamislil vodja raziskovalnega projekta Münsterske univerze Hans Jürgen Teuteberg. V nadaljevanju razprave avtor ugotavlja, da je takšen koncept raziskovanja stanovanjske kulture vsekakor zgleden in koristen tudi za slovenske zgodovinarje. Avtor nato predstavlja ohranjeno arhivsko gradivo, ki ga uporablja pri raziskovanju stanovanjske kulture Ljubljane v času 1869—1910 ter opozarja na številne težave in probleme, ob katerih trčimo pri raziskovanju te problematike.

UDC 711.58.000.93

STUDEN Andrej: The Historian and the Investigation of the Dwelling Culture of Urban Settlements in the Past. Časopis za zgodovino in naro- dopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, p. 128—133.

Ong. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

In his treatise the author shows the scheme of the dwelling culture research as the leader of the research project of the University of Münster Hans Jürgen Teuteberg planned it. In the conti- nuation of the treatise the author states that such a scheme of the dwelling culture research would be also ideal and useful for Slovene historians. The author cites the preserved archive material he used for the research in the dwelling culture of Ljubljana between the years 1869 and 1910, and calls attention to the numerous difficulties and problems he was confronted with.

I.

Tako kot prehranjevanje in oblačenje, spada tudi zadovoljevanje vsakdanjih potreb po bivališču že od nekdaj med bistvene probleme človeštva. Potreba biva- nja kot »TOTALNI DRUŽBENI FENOMEN« (Marcel Mauss), nastopa v vseh kra- jih in časih in je posredno ali neposredno povezana z vsemi drugimi življenjski- mi področji človeka. Bivanje je skratka »CONDITIO HUMANA« in sestavlja te- meljno konstanto antropologije.¹

Slovensko zgodovinopisje za raziskovanje stanovanjske kulture, bivanjskih in življenjskih razmer na Slovenskem v 19. in 20. stoletju še ni pokazalo posebne- ga zanimanja. S tematiko, ki je torej za slovensko zgodovinopisje razmeroma no- va, pa se že nekaj časa ukvarjajo predvsem slovenski etnologi.² Več zanimanja za raziskovanje bivanjskega vsakdanjika v preteklosti, bivanjskih razmer in vseh pojavov, ki so z njimi tesno povezani, pa so za razliko od slovenske historio-

* Andrej Studen, asistentni raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino Ljubljana

grafije pokazali zahodnoevropski zgodovinarji. Dandanes se v tem okviru zdi še posebno aktivna in aktualna znana šola za raziskovanje zgodovine vsakdanjega življenja na Münsterski univerzi, ki si naprimer prizadeva interdisciplinarno prodrati na področje socialne zgodovine bivanja oz. bivanjske (pri nas stanovanjske) kulture. Cilj novih raziskav o bivanjskih pogojih, trgu stanovanj in stanovanjski politiki v preteklosti, ki so v 80-tih letih stekle v okviru posebnega raziskovalnega projekta Münsterske univerze³, je opozoriti na nekatere procese, ki so se na tem področju pojavili v zadnjih dveh stoletjih, še posebej pa jih zanimajo spremembe stanovanjske kulture, nastale pod vplivom industrializacije in urbanizacije.

Vodja Münsterskega projekta **Hans Jürgen Teuteberg** ugotavlja, da se je še do nedavnega nemška zgodovinopisje ukvarjalo predvsem s stanovanjem kot zgrajenim okoljem oz. z arhitekturo in z notranjo stanovanjsko opremo oz. z materialno kulturo predmetov, zanemarjalo pa je opazovanje rabe stanovanja, vsakodnevnega bivanja stanovalcev v prostorih ter vzorce njihovega ravnanja, ki so bili pod vplivom zunanjih in notranjih bivanjskih faktorjev. »Raznovrstni opisi zgradb z njihovimi prostori in premičninami samo indirektno opozarjajo na dejanske stanovanjske razmere kot tudi na individualno zavest bivanja.«⁴ Drugi, mnogo pomembnejši del zgodovine bivanjskega vsakdanjika, t. j. področje družbenih funkcij bivanja, pa je pri predhodnikih t. i. »Münsterske šole« ostal zavit v temo.

Zgodovino stanovanjske kulture seveda ne moremo opazovati brez poznavanja družbene in gospodarske zgodovine, kakor tudi ne brez poznavanja pojmovnega, metodološkega in teoretičnega aparata, ki sta si ga ti dve področji zgodovine izposodili pri sorodnih humanističnih disciplinah, kot sta npr. sociologija in etnologija. Raziskovanje stanovanjske kulture pa še zdaleč ni domena ene same humanistične vede, temveč je pristop k proučevanju stanovanjske kulture nujno interdisciplinaren.

Prebivanje lahko najprej označimo kot ekonomsko potrebo, hkrati pa je to tudi polje družbene interakcije, medsebojnega delovanja, ki je neposredno povezano z zgrajenim okoljem prebivališč. V okviru celotne družbe je potrebno prebivanje v stanovanjih opazovati kot integralno sestavino življenja družine oziroma posameznika. Stanovanje je tudi mesto, kjer se odvijajo procesi reprodukcije človeka, vsakdanjih opravil v gospodinjstvu, potrošništva in komunikacije. Skupno življenje določenih ljudi v določenem prostoru je povezano tudi s predstavo o družbenih vlogah, s težnjami po uveljavitvi v socialnem okolju, s solidarnostjo različnih skupin in z identifikacijo družbenih slojev. Nenazadnje pa je potrebno skupno fizično bivanje ljudi v stanovanju oziroma v določenem miljeju, kjer prebivajo, tesno povezati tudi s procesi socializacije in enkulturacije. Pojem »BIVALIŠČE« pa je ravno zaradi tega »podobno kot termine mesto, naselbina in soseska zelo težko definirati, saj se tu pravzaprav odvijajo vsi fenomeni človeškega življenja in stanovanje pravzaprav še enkrat v malem odseva veliki zunanji svet«⁵, ki ga obdaja.

II.

Pri razkrivanju bivanjskega vsakdanjika ljudi, stanovanjske kulture mest v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja naletimo na tri široke raziskovalne sklope, ki jim moramo posvečati pozornost, da bi si skovali čimbolj natančno podobo stanovanjske kulture v obravnavanem času.⁶ Seveda pri tem ne gre pozabiti na dejstvo, da se do te podobe zavoljo časovne oddaljenosti lahko dokopljemo le s pomočjo arhivskega gradiva, ki se je ohranilo, a o tem nekoliko kasneje.

a) Prvi sklop raziskovanja naj bo posvečen opazovanju stanovanj, ki predstavljajo sestavni del zgrajenega ali urbanega okolja. Pri tem nas najprej zanima, kje se stanovanje nahaja, saj ni vseeno ali se le-to nahaja v mestnem središču, v novozgrajenem predelu mesta ali v predmestju. Hkrati je pomemben tudi tip naseljenega miljeja, ki ga obravnavamo, saj moramo četrt posejano z imeni-timi meščanskimi vilami ločevati od stanovanjskih blokov, delavskih predmestij, obrtnih področij ipd. Opozoriti moramo tudi na to, ali gre za vilo, eno-, dvo- ali večdružinsko hišo, ustanovo (kot je npr. sirotišnica) ali celo za improvizirano, zasilno bivališče. Zanimati nas mora tudi gostota poseljenosti stanovanj, različne oblike lastnine, ki se pojavljajo v okviru stanovanjskega razmerja, pri večjih industrijskih središčih pa je nenazadnje pomembno tudi vprašanje infrastrukture, koliko je stanovanje oddaljeno od delovnega mesta ipd.

Toliko o zunanji strukturi stanovanja. Pri raziskovanju notranje strukture stanovanja pa je pomembno predvsem opazovanje bivanjskih prostorov, opazovanje kvantitete in kvalitete stanovanja. Pod kvantiteto stanovanja razumemo velikost in tloris stanovanja, število in funkcionalnost prostorov, število ogrevalnih prostorov, število stranskih prostorov, ločenih kuhinj, balkonov in teras. Pri ocenjevanju kvalitete stanovanja pa moramo imeti v mislih lego stanovanja (kletno, pritlično, v nadstropju, podstrešno), sanitarne naprave, ogrevanje, zračnost in svetlost prostorov, pripadajoči vrt, protipožarno varnost.

b) Drugi sklop raziskovanja stanovanjske kulture ali boljše stanovanjskih razmer predstavlja razkrivanje stanja notranje stanovanjske opreme. Med notranjo opravo oziroma pohištvo spadajo npr. stoli, klopi, mize, postelje, omare, peči, štedilniki, pa tudi ure, slike, knjige, glasbeni instrumenti, kuhinjska posoda, delovno orodje ter zaloge živil in kurjave.

c) Zelo pomemben pa je tudi tretji sklop raziskovanja, sklop t.i. družbenih funkcij bivanja, ki so pogojene z zunanjimi faktorji (npr. sosedje, prijatelji, sorodniki, sodelavci, ponudba kulturnih prireditev, izraba prostega časa, možnosti nakupovanja) ali pa z notranjimi faktorji bivanja (število stanovalcev v stanovanju, prostorska stiska ali pa udobnost bivanja, sestava gospodinjev, starost, spol, vera, izvor in poklic stanovalcev ipd.). Seveda se tako zunanji kot notranji faktorji bivanja medsebojno tesno prepletajo in dopolnjujejo ter s tem tvorijo območje družbene interakcije tako bivanja kot tudi doživljanja bivalnega prostora. Pri tem raziskovanju se srečujemo z bivanjem kot obliko družinskega življenja, s pridobivanjem zaslužka za preživetje domačih članov gospodinjstva, z reprodukcijo človeka ali pa delovne sile, pa tudi s potrošništvom, z družbeno komunikacijo, s statusnimi simboli družbe (z družbenimi skupinami ali sloji) in končno z bivanjem kot poljem socializacije in enkulturacije.

III.

Koncept raziskovanja stanovanjske kulture (bivanjskega vsakdanjika), ki nam ga predlaga Hans Jürgen Teuteberg, je vsekakor zgleden in koristen tudi za slovenske zgodovinarje, zastavlja pa se nam vprašanje, če ga lahko v celoti realiziramo. Odgovor na to vprašanje se seveda skriva v ohranjenih arhivskih dokumentih. Vprašati se moramo, ali nam na novo sestavljena vprašalna pola, ki je namenjena ohranjenemu arhivskemu gradivu, zagotavlja tudi uspešne odgovore na naše prizadevanje, da bi na novo odkrili in kolikor mogoče »totalno« razjasnili podobo stanovanjske kulture npr. Ljubljane v drugi polovici 19. in začetku 20. stoletja, torej v času pospešene industrializacije in urbanizacije mesta, ki je nastopil po dograditvi južne železnicje Dunaj—Trst (1857) in po uvedbi obrtne svobode (1860). Zgodovinar je namreč »ujetnik svojih dokumentov«, kot to posreče-

no ugotavlja Jacques Le Goff in se mora že pred začetkom resnega ukvarjanja s kakršnikoli raziskovalnim projektom spraševati, ali so njegovi predhodniki za sabo pustili dovolj sledi.

Upam, da za ilustracijo lahko ponudim kratko predstavitev virov in metodoloških problemov svojega raziskovalnega projekta, ki ga trenutno opravljam na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Projekt, ki nosi okvirni naslov »Stanovanjska kultura in stanovalci izbranih ljubljanskih ulic 1869–1910«, naj bi bil zaključen do konca leta 1994. Odločil sem se torej, da bom skušal razkriti eno najpomembnejših področij vsakdanjega življenja Ljubljančanov v tem času – stanovanjsko kulturo. Za raziskavo sem izbral pet vzorčnih področij mesta Ljubljane⁸, primernih za medsebojno primerjavo. Reprezentativnost oz. relevantnost vzorca naj bi določale izkušnje predhodno opravljenih raziskav zgodovine mesta Ljubljane, ki so že opozorile na posebnosti posameznih mestnih predelov, predvsem v pogledu poklicne strukture in socialne stratifikacije prebivalstva.

Raziskava bo temeljila izključno na arhivskem gradivu, ki ga hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana. Glavni vir raziskave predstavljajo na srečo ohranjeni uradni statistični popisi prebivalstva Ljubljane, ki so bili izvedeni v letih 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910. Naznanilnice (Anzeigezettel) in ovojne pole (Umschlagsbögen) prej omenjenih popisov prebivalstva vsebujejo namreč zelo bogato podatkovno bazo in imajo značaj nekakšne ankete. Pri stanovalcih so popisovali priimek in ime, sorodstveno ali drugačno razmerje z imetnikom stanovanja, spol, datum in kraj rojstva, domovinstvo in državljanstvo, veroizpoved, rodbinski stan, občevalni jezik (od leta 1880), pismenost, telesne hibe in glavni poklic. Popisi prebivalstva so se med seboj tudi razlikovali, saj je centralna statistična komisija na Dunaju podatkovno bazo popisov iz leta v leto dopolnjevala in jo s tem skušala izboljšati. Kljub temu pa lahko bistvene podatke popisov prebivalstva spremljamo skozi ves obravnavani čas. Za popise prebivalstva lahko skratka zapišem, da so prav gotovo izjem in izredno bogat vir za raziskovalca stanovanjske kulture v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja. Kopica podatkov o nekdanjih stanovalcih mesta Ljubljane, ki jih srečamo v popisih, namreč predstavlja bogate biografske notice, kratke izseke iz življenja posameznikov, skratka podatke o ljudeh, katerih življenje (razen redkih izjem⁹) ni našlo odseva niti v ohranjenih biografijah ali spominih, niti ni izraženo v literaturi ali upodablajoči umetnosti.

Oblasti so se za stanovanjski standard stanovalcev žal pričele zanimati šele pri popisih prebivalstva, izvedenih v letih 1890, 1900 in 1910. Pri prvih dveh omenjenih popisih so podatki o hišah in stanovanjih bolj skromni kot pri popisu prebivalstva leta 1910. Najbolj popoln je torej zadnji popis prebivalstva, ki je bil izveden še v času stare avstroogrške monarhije, saj v njem dobimo najbolj raznovrstne in hkrati najbolj koristne podatke o hišah in stanovanjih. O notranji opremitvi stanovanj pa popisi prebivalstva žal molčijo.¹⁰

K raziskavi bom skušal pritegniti tudi ohranjene načrte hiš. Poleg načrtov pa v okviru gradbenih zadev najdemo še številne gradbene spise, posebno po katastrofalnem potresu, ki je prizadel Ljubljano leta 1895, ki nam odlično ilustrirajo odnos mestnih oblasti do stanovanjske kulture. Pri tem imam v mislih predvsem odnos mestnih oblasti do popotresnega stavbnega reda, ki se precej slikovito odraža v podelitvah gradbenih oziroma vselitvenih dovoljenj.

Zaradi težav, ki jih povzročajo prvo uradno poimenovanje ulic v Ljubljani leta 1876, pa tudi kasnejša poimenovanja in preimenovanja, kot tudi pogoste menjave hišnih posestnikov in hišnih števil, sem moral tudi natančno določiti lokacijo hiš v okviru izbranih vzorcev. Pri tem sem si pomagal z zapisniki hiš oziroma hišnih lastnikov iz let 1860, 1869, 1877 in 1901, z načrti mesta Ljubljane (predvsem načrti iz let 1840, 1860 in 1910), z adresarji Ljubljane (1898, 1907, 1912) in z drugimi arhivskimi dokumenti. Pregledal sem tudi knjige hiš Vladislava Fabjan-

čiča, ki jih v tipkopisu hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana, vendar se avtor v času, ki ga obravnavam, naslanja samo na podatke zapisnikov hiš in hišnih lastnikov iz let 1877 in 1901.

Z analizo podatkov bom skušal predstaviti hišno posest, komunalne razmere ter kvaliteto, strukturo, funkcionalnost in gostoto poseljenosti stanovanj, ki so se nahajala v posameznih izbranih hišah. Zelo pomembno polje opazovanja pri raziskovanju stanovanjske kulture je tudi sestava gospodinjev, zakonski stan ter izvor stanovalcev ter starostna, spolna, verska, etnična in poklicna struktura stanovalcev izbranih vzorcev. Seveda si bom prizadeval spremljati spremembe teh struktur v času 1869—1910. Pri tem bom ločeval tudi tri kategorije stanovalcev, ki so pogojene s stanovanjskim razmerjem:

- sorodstveno povezane stanovalce z imetnikom stanovanja,
- podnajemnike in
- hišne posle.

V raziskavi se ne mislim omejevati samo na en sloj mestnega prebivalstva, temveč bom posvečal pozornost tako višjim kot tudi srednjim in nižjim slojem takratne Ljubljane.

IV.

Prej omenjeno arhivsko gradivo, ki ga bom uporabljal za predstavitev podobe stanovanjske kulture Ljubljane v času 1869—1910. zahteva seveda poseben in metodološko ustrezen pristop k raziskovanju. Raziskovalec mora zaradi narave gradiva večkrat poiskati tudi lastne rešitve, do katerih se lahko dokoplje le s pomočjo ustvarjalne domišljije — lastnih idej. Pri raziskovanju problematike stanovanjske kulture pa podobno kot tudi pri raziskovanju drugih območij vsakdanjega življenja, trčimo ob številne težave in probleme. Kot sem že omenil, imajo popisi prebivalstva značaj ankete. Prav v tem značaju pa se skriva problem. Anketa namreč lahko zajame le številčno izmerljive karakteristike, iz rok pa nam uidejo številne imponderabilije, kot npr. zunanja in notranja ureditev stanovanj v estetskem pogledu, svojevrstne in v posledicah nedvomno zelo pomembne okoliščine skupnega bivanja oseb različnih nagnjenj, različnega značaja, spola in starosti, odnos imetnikov stanovanja do hišnih poslov ali podnajemnikov, širši midsosedski odnosi, kot tudi to, ali je okolje, v katerem so ti ljudje nekoč prebivali, predstavljalo pretesno in nadležno ali nasprotno, udobno in sprejemljivo sfero skupnega bivanja.

Narava gradiva nas torej lahko pripelje samo do pomanjkljivega in nepopolnega mozaika stanovanjske kulture v Ljubljani v letih 1869—1910. Vanj lahko vstavimo zgolj drobne informacije, odmeve preteklosti, ki so se ohranili. Zapišemo torej lahko le MOGOČE, v mozaik lahko vstavimo le tiste kamenčke, ki so nam ostali. Ugotovitvam pa se izmikajo imponderabilije, za katerih oceno je zelo težko, če ne naravnost nemogoče, najti zanesljive objektivne kriterije, ki pa so za oceno stanovanjskega razmerja nedvomno izredno pomembni. Iz rok nam skratka uidejo pomembne poteze in značilnosti kulturnega okolja — nivo stanovanjske kulture, katerega razumevanje presega odkrivanje (izračunavanje) količin, ki jih je mogoče meriti.

OPOMBE:

¹ Primerjaj Hans Jurgen Teuteberg, *HOMO HABITANS* (Zur Sozialgeschichte des ländlichen und städtischen Wohnens in der Neuzeit). Hrsg. Hans J. Teuteberg und Peter Borscheid, F. Coppenrath Verlag Munster 1985, str. 1.

² Problematiko stanovanjske kulture so v svojih delih obravnavali npr. Slavko Kremenšek: a) Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem, Ljubljana 1970; b) Izvir in okolje ljubljanske tobačne tovarne do prve svetovne vojne (Slovenski etnograf, letnik XXIX, leto 1976, str. 91—100); Fanči Šafr: a) Stanovanjska kultura idrijskih rudarjev ob prelomu stoletja (Slovenski etnograf, leto 1974—1975, str. 7—35), b) O raziskovanju stanovanjske kulture (v Poglavlja iz metodi-

ke etnološkega raziskovanja, Ljubljana 1980, str. 5—15); Moja Ravnik: Galjeviča, Partizanska knjiga, Ljubljana 1981. Zelo pomembno je tudi delo hrvaške etnologinje Aleksandre Mural: a) Transformiranje načina i kulture stanovanja u Jalševcu, Narodna umjetnost, letnik 1977, knjiga XIV in b) Živim znači stanujem (Etnološka studija o kulturi stanovanja u žumberačkim Sočicama), Biblioteka Hrvatskog etnološkog društva, Zagreb 1980.

² Projekt nosi naslov »Primerjalna zgodovinska raziskava mesa« (Vergleichende geschichtliche Städteforschung) ter spada pod posebno raziskovalno področje na Westfälischen Wilhelms-Universität v Münstru. Vodja projekta je znani strokovnjak za zgodovino vsakdanjega življenja prof. dr. Hans Jürgen Teuteberg — glej uvod v dve deli, ki sta plod delovanja te raziskovalne skupine: a) Clemens Wischermann: Wohnen in Hamburg vor dem Ersten Weltkrieg; (Hrsg. H. J. Teuteberg und Peter Borscheid, F. Copenrath Verlag Munster 1983) in b) H. J. Teuteberg — C. Wischermann: Wohnalltag in Deutschland 1850—1914; (Hrsg. Hans J. Teuteberg und Peter Borscheid, F. Copenrath Verlag Münster 1985)

³ Hans Jürgen Teuteberg: HOMO HABITANS . (Hrsg. Hans J. Teuteberg und Peter Borscheid, F. Copenrath Verlag Munster, 1985) str. 1.

⁴ ibidem, str. 2.

⁵ V nadaljevanju teksta se bom naslanjal predvsem na izredno zanimiv predlog raziskovanja bivanjskega vsakdanjaka, ki nam ga v zelo pregledni shemi predlaga Hans Jürgen Teuteberg; glej HOMO HABITANS ... str. 3.

⁶ Življenje kot zgodovina, Preporod biografije, Times Literary Supplement — Jacques Le Goll (Naši razgledi, leto XXXVIII, št. 21 (908), 10. nov. 1989) str. 639.

⁷ Stari trg, Gosposko ulico, Franca Jožefa cesto (današnja Cankarjeva), Svetega Petra cesto (današnja Trubarjeva) in Poljansko cesto

⁸ npr. Ivan Hribar

⁹ Mimogrede naj omenim, da so drobci o stanovanjskem standardu prebivalcev Ljubljane zabeleženi tudi v popisih prebivalstva, ki so bili izvedeni po prvi svetovni vojni, t. j. v letih 1921, 1928 in 1931.

DER HISTORIKER UND DIE WOHNKULTURFORSCHUNG DER URBANEN SIEDLUNGEN IN DER VERGANGENHEIT

Zusammenfassung

Der Autor stellt in seiner Abhandlung fest, dass die slowenische Geschichtsschreibung in Slowenien kein besonderes Interesse für die Wohnkulturforschung gezeigt hatte. Dieser Thematik schenken mehr Aufmerksamkeit die slowenischen Ethnologen. Dann lenkt der Autor die Aufmerksamkeit auf das Projekt der Universität in Münster (Vergleichende geschichtliche Städteforschung). In diesem Projekt, dessen Leiter der bekannte Historiker Hans Jürgen Teuteberg ist, befassen sich Historiker interdisziplinär mit den alltäglichen städtischen Wohnverhältnissen, kurzum, sie schenken ihre Aufmerksamkeit der Wohnkultur der Vergangenheit, sowie einigen Prozessen, die sich in den letzten zwei Jahrhunderten auf dem Gebiet der alltäglichen Wohnverhältnisse unter dem Einfluss der Industrialisierung und Urbanisierung zeigten. In seiner Abhandlung stellt der Autor das Konzept der Wohnkulturforschung nach der Idee von Hans Jürgen Teuteberg dar. Die Verwirklichung des vorgestellten Konzepts der Wohnkulturforschung — allerdings vorbildlich und nützlich auch für die slowenischen Historiker — ist nach der Meinung des Autors, wegen des zeitlichen Abstands (die zweite Hälfte des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts) vor allem an die noch erhaltenen Archivquellen angewiesen.

Dann gibt der Autor die noch vorhandenen Archivquellen an, die er bei der Wohnkulturforschung von Ljubljana während der Zeit von 1869 bis 1910, verwendet hatte. Die Hauptquelle der Forschung sind die noch erhaltenen statistischen Volkszählung, ausgeführt in den Jahren 1860, 1880, 1890, 1900 und 1910. Neben den Volkszählungen hat der Autor die Absicht die noch vorhandenen Baupläne, die Baudokumentation und andere archivalische Urkunden in die Forschung einzuschliessen. Mit der Datenanalyse wird er versuchen den Hausbesitz, die Kommunalverhältnisse und die Qualität, Struktur, Funktionalität und Bevölkerungsdichte der Wohnungen darzustellen. Ein sehr bedeutendes Beobachtungsgebiet bei der Wohnkulturforschung ist auch die Haushaltsstruktur, der Ehestand und die Herkunft der Bewohner, so wie ihre Alters-Geschlechts-, und Glaubensstruktur, dazu noch die ethnische und berufliche Struktur der Bewohner. Der Verfasser wird sich bemühen den Veränderungen dieser Strukturen in der Zeit zwischen 1869 und 1910 nachzuspüren.

Die erhaltenen archivalischen Urkunden müssen natürlich mit einer entsprechenden Methodologie bearbeitet werden. Bei der Wohnkulturforschung stösst man, wie auch bei anderen Forschungsgebieten des alltäglichen Lebens, auf verschiedene Schwierigkeiten und Probleme. Aus den statistischen Verzeichnissen, die den Charakter einer Anquete haben, kann man nur zahlenmässige Charakteristiken entnehmen und deshalb entgehen uns viele Imponderabilien. Durch die Art der archivalischen Urkunden kann uns nur ein lückenhaftes Mosaik der Wohnkultur von Ljubljana in der Zeit von 1869 bis 1910 gezeigt werden. Man kann nur das Mögliche aufschreiben, in das Mosaik kann man nur die übriggebliebenen Steinchen einfügen. Den Feststellungen kommen aber viele Imponderabilien abhandeln, für deren Bewertung sehr schwer zuverlässige, objektive Kriterien zu finden sind, für die Bewertung der Wohnverhältnisse aber von ziefellos ausserordentlicher Wichtigkeit wären.

ORIS NAČINA ŽIVLJENJA V INDUSTRIJSKIH NASELJIH MEŽIŠKE DOLINE V OBDOBJU KAPITALIZMA

Karla Oder*

UDK 392(497.12 Mežiška dolina)•18/19•

ODER Karla: Oris načina življenja v industrijskih naseljih Mežiške doline v obdobju kapitalizma. (Umriss der Lebensweise in den Industriezentren des Miesstaales in der Epoche des Kapitalismus). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, str. 134—145. Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Intenziven razvoj industrije v Mežiški dolini je v 19. stoletju v življenje prebivalcev vnesel številne spremembe. V novonastalih delavskih in urbanih naseljih je kmečko in delavsko prebivalstvo skozi stoletje živelo drugo ob drugem. Podjetja so v okviru lastnih interesov poskrbela za šole in zdravniško oskrbo zaposlenim in njihovim družinskim članom, v prvem obdobju tudi za preskrbo z živili, in dajala zaposlenim deputat. Prebivalci industrijskih naselij so se povezovali v različna društva in sindikalne organizacije ter imeli svoje šege in navade. Oris je omejen na čas kapitalizma.

UDC 392(497.12 Mežiška dolina)•18/19•

ODER Karla: The profile of life-style in the industrial areas of the valley of the river Meža in the period of capitalism. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 62 = 27(1991)1, p. 134—145.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

Fast industrial development in the valley of the river Meža resulted in numerous alterations in the life-style of the 19th century population. It spawned the growth of urban settlements in which both rural as well as working men lived side by side throughout the century. Employers and their family members were provided for by the companies they were working for; the care which the management believed would be beneficial to the company included education, medical treatment, free fuel and at first even basic provisions. The inhabitants of industrial areas were organized in various societies and trade unions. They stuck to traditional customs and conventions.

This profile deals only with the period of capitalism.

Način življenja prebivalcev v industrijskih naseljih Mežiške doline je tema, ki je do danes kompleksno ni še nihče obravnaval. Izjema je monografija Marije Makarovič, Črna in Črnjani in posamezni objavljeni prispevki Alojza Krivograda o socialnem položaju delavstva (plače in kupna moč) in njihovem vključevanju v politično ter društveno življenje. Poleg tega je nekaj domoznanskega gradiva, več pa literature z zgodovino industrijskega razvoja Mežiške doline. Na podlagi literature, arhivskih virov in lastnega dela poskušam strniti oris življenja in kulturnega delovanja v tukajšnjih industrijskih naseljih ter nakazati nekatere probleme, ki jih bo potrebno še natančneje raziskati.

Z razvijajočo industrijo je pogojen nastanek urbanih naselij in delavskih kolonij. Pod vplivom demografskega razvoja in potreb industrije so se razvijali šolstvo, zdravstvo, različne oblike preskrbe, društveno in politično življenje. Zaradi

* Karla Oder, Ravne, Delavski muzej Ravne na Koroškem

prodirajoče industrije v agrarno okolje je na eni strani obstajalo nasprotovanje, na drugi pa povezanost in medsebojna odvisnost med kmečkim in industrijskim prebivalstvom.

Svinčeno in železovo rudo so po hribih Mežiške doline pridobivali že v srednjem veku. V začetku 19. stol. so bili rudniki svinca v okolici Pece razdrobljeni med več lastnikov, med katerimi so bili najpomembnejši grof Thurn, J. Rainer, Žerjavi, Kompoši, Leopold Pretner, Franc Bruner in duhovnik Pavlič iz Celovca. Sredi stoletja so rudarsko posest pričeli združevati, leta 1868 pa so se lastniki svinčenih rudnikov na Koroškem povezali v Plajberško rudarsko zvezo (Bleiberger Bergwerkes Union).

Skoraj vse 19. stol. (1835—1899) je na Prevaljah obratovala železarna, ki jo je ustanovila grosistična firma Rosthorn, glavni proizvod pa so bile železniške tirnice. Ob železarni je obratoval premogovnik na Lešah (1818—1935), ki je bil v 40. letih prejšnjega stoletja največji premogovnik na Slovenskem. Izkopani premog je v večini porabila železarna na Prevaljah. Leta 1869 je bil ustanovljen koncern koroških železarn Hüttenberška železarska družba (Hüttenberger Eisenwerks Gesellschaft), h kateremu je pristopila tudi prevaljska železarna, Jeklarna Ravne pa ne. Zaradi krize v železarstvu je leta 1881 skupaj s premogovnikom pristopila k novoustanovljeni Alpinski rudarski družbi (Österreichische Alpin Montangesellschaft).

Za industrijski razvoj Mežiške doline je pomembna pogodba med grofom Thurnom in družbo Kompoš, sklenjena leta 1827, s katero sta si razdelila gospodarske interesne sfere. Grof Thurn je družbi Kompoš prodal svinčev rudnik v Črni z vso opremo in se je vnaprej omejil samo na železarstvo ter iskanje premoga in železove rude. Družba Kompoš si je pridobila pravico do iskanja in predelovanja svinčene rude. Grof Thurn je imel fužine v Črni (od 1624—1643 in nato od 1775—1880), v Mežici (od 1770—1916) in na Ravnah (kupil 1807—1945), kjer je zlasti konec stoletja skoncentriral vso svojo železarsko in jeklarsko industrijo. Premogovnika so imeli v Mežici na Stržovem (1802 do konca 19. stol.) in na Holmcu (1858 s presledki do 1943).

V 50. letih 19. stol. je bila koncentracija železarstva v Mežiški dolini, glede na število zaposlenih, daleč pred slovensko Štajersko, ki je imela osem rafinirnic. Samo v železarni na Prevaljah so bili 804 zaposleni, od tega 560 delavcev. Upoštevati pa je treba še Thurnove obrate v Črni, Mežici in na Ravnah. Z izgradnjo železnice skozi spodnjo Mežiško dolino leta 1863 se je pričelo uveljavljati gozdarstvo, lesna predelovalna industrija (številne žage, najpomembnejše Mušenik in Cvelfer v Črni, Torčeva v Mežici, Lahovnikova žaga na Prevaljah, iz katere se je leta 1906 razvila tovarna lepenke) ter lesna trgovina.

Po nastanku državne meje leta 1918, ko je Mežiška dolina kot jugovzhodni del Koroške ostala znotraj Jugoslavije, se je bistveno spremenil položaj rudnika svinca v Mežici in Jeklarne na Ravnah, saj so bili njuni lastniki v tujini. Država je zanj uvedla sekvesturo. Lastniki rudnika Mežica so si prizadevali zavarovati svoj kapital tako, da so podjetje prodali delniški družbi, v kateri so sami imeli največji odstotek delnic. Thurn je prevzel jugoslovansko državljanstvo in leta 1927 ustanovil svojo delniško družbo, v kateri pa je kmalu imel največ delnic Böhler.

Po letu 1945 je sledila nacionalizacija vseh večjih tovarn in obrtnih delavnic. Gospodarski razvoj pa je temeljil predvsem na razvoju železarstva na Ravnah, na rudniku svinca v Mežici in v manjši meri na lesno predelovalni industriji. Še pred drugo vojno številne obrti so v povojnem obdobju skoraj povsem zamrle.

Ob prvem popisu prebivalstva 1869 je bilo na območju občine 12.396 prebivalcev, v naslednjih 21 letih je število naraslo na 13.088 in leta 1900 padlo na 12.381. V tem prvem obdobju je bilo populacijsko središče v industrijskem območju žele-

zarne Prevalje. Na Lešah, Prevaljah in v Farni vasi je bilo kar 28,8 % vsega prebivalstva. Številni priseljenci so sem prihajali iz bližnjih hribovskih krajev, s Štajerske in Koroške, medtem ko so bili strokovnjaki predvsem Nemci, Čehi in Italijani. Konec stoletja je zaradi propada železarne prišlo do velikega izseljevanja s Prevalj in Leš. Železarji so odšli na Jesenice, v Donawitz, Kopfenberg, Bruck, Gradec, v mariborske železarske obrate in tudi v Ameriko. Z Leš so se selili na Seegraben, v Köflach, od tu pa naprej v Westfalijo in Porurje. Izseljevanje leških rudarjev je bilo intenzivnejše v 30. letih 20. stol., ko so iskali zaposlitve v drugih rudarskih revirjih po svetu. Leta 1931 je bilo na tem območju 14.183 prebivalcev, leta 1989 pa 27.636. V obdobju po prvi vojni se je populacijsko pričela krepiti Mežica, po drugi vojni pa Ravne, kjer je bilo leta 1988 kar 26 % vsega prebivalstva, kar je posledica povojnega priseljevanja zaradi razvoja železarne in nastanka naselij s stanovanji za delavce. Sredi 19. stol. je bilo v industriji zaposlenih 30 % prebivalstva, ostali so se preživljali s kmetijstvom, vendar so številni kmetije dodatno še služili s prevozništvom svinca, železa in oglja, mnogi pa so delali kot oglarji in drvarji. Leta 1989 je bilo v industriji zaposlenih 8.926, v celotnem gospodarstvu pa 89,7 % od vseh 12.852 zaposlenih.

Prva delavska naselja so v Mežiški dolini nastala v prvi polovici prejšnjega stoletja. Lastniki rudnikov in drugi industrialci so poskušali uresničiti priporočila strokovnjakov naj zaposleni ne stanujejo daleč, naj ne bodo poročeni in naj doma ne delajo. Tako so tukaj za potrebe rudnikov in fužin kupovali kmetije, da so na njihovem zemljišču zgradili obratne stavbe in stanovanjske hiše in so se hkrati izognili tudi plačevanju najemnin. Proces prehajanja kmetij v nekmečke roke se je v Mežiški dolini pričel sredi prejšnjega stoletja in je do začetka druge svetovne vojne zajel 167 kmetij s skupno površino 11.980 ha ali 39,46 % celotne površine. Poslopja kmečkih domov, hiše, hleve, kašče in druga, so v večini primerov preuredili v delavska stanovanja, v nekaterih pa so nastanili najemnike, da so obdelovali polja, eden od družinskih članov pa je bil zaposlen pri podjetju. Ob večini teh kmetij so se pozneje razvila delavska naselja. Prva delavska stanovanja, ki jih je zgradilo podjetje, so bila bolj zasilna, nekakšne »delavske kasarne«, ker vanje v začetku podjetniki verjetno niso mogli in tudi niso hoteli veliko investirati, hkrati pa so si prizadevali, da bi na čim manjšem prostoru stanovalo čim več delavcev. Na Lešah so prve rudarske hiše postavili konec 30. let 19. stol. na posestvu Rožančeve kmetije (kupljena leta 1837), kasneje pa še na območju kmetije Janš (kupljena leta 1847). Manjše naselje je nastalo tudi ob Fefrovi kmetiji. Prevalje so bile zaselek na desni strani reke Meže, kjer so leta 1824 Rosthorni postavili prve industrijske obrate (cinkarno) in delavska stanovanja. Kmalu je gradnja prešla na levi breg reke Meže, v Farno vas, kjer se je po drugi vojni uveljavilo še ime Prevalje.

Breg je manjše delavsko naselje, kjer so leta 1800 odprli takrat najbogatejše najdišče svinčeve rude. Leta 1810 je Matija Mayerhold (Marhold) družbi Brunner-Kompoš za nedoločen čas odstopil današnjo naselbino Spodnji Breg nad Poleno. Naselje Breg obstaja od leta 1953, pred tem so ga ljudje imenovali »Perk«, »Berk« po Werk = obrat, in obsega rudarske zaselke Spodnji in Zgornji Breg, Fridrih, Marhovče bajte in kmetijo Marhovče. Podpeca je osrednji zaselek ob rudniku, ob katerem so še zaselki Šmelc, Igrčevo, Pecnikovo, Bricmanovo, Navršnikovo, Nagernikovo, Torčevo, Pikovo, Mitnek, Štoparjevo in Najbrževo. Žerjav je industrijsko naselje ob sotočju reke Meže in Jazbine, kjer je bilo konec 19. stol. poleg kmetijskih stavb kmetije Čemernik in Bosjak še nekaj koč in dve delavski hiši. Intenzivneje se je naselje pričelo razvijati po prvi vojni. V Mežici so rudarska naselja skoncentrirali na Glančnikovem in na Poleni, z gradnjo so pričeli konec 19. stol. Po letu 1908 so v Mežici iz velikih opuščenih konjskih hlevov kmeta in prevoznika svinca Obenarja uredili rudarska stanovanja, »hauze«. Na Pole-

ni so leta 1834 odkupili polensko hubo od Franca Verdnika, na njenem ozemlju pa postavili upravno zgradbo rudnika in stanovanjske hiše, upravo jamskih obratov z delavnicami, kopalnicami in glavnim vhodom v centralno jamo. Delavska stanovanja so gradili tudi v Črni in na Ravnah, najbolj intenzivno zlasti po drugi vojni.

Prve rudarske hiše, »Knappen Wohnhause«, na Lešah so stale leta 1844. Do prve polovice 70. let je premogovnik zgradil 45 stanovanjskih poslopij, razen tega je v 6 poslopjih stanovalo 27 družin. Na Prevaljah so v tem času imeli delavske kasarne s 5 spalnicami in 70 posteljami, rudnik Mežica pa je za delavstvo imel 15 stanovanjskih poslopij. Leta 1878 je Hüttenberška družba imela na Prevaljah 5 družinskih hiš, 28 stanovanj in skupno spalnico za delavce. Pri Leškem premogovniku je bilo za 636 delavcev zgrajenih 40 delavskih hiš, pri rudniku svinca pa za 145 delavcev 17 poslopij, podjetje J. Rainerja je imelo za vse delavstvo 12 poslopij. Skupno je bilo v delavski koloniji Leše zgrajenih 62 delavskih hiš, 7 dvojčkov, 11 rudarskih hiš in 6 uradniških. V Mežici so z intenzivnejšo gradnjo pričeli v 80. letih 19. stol, končno pa so zgradili 149 poslopij za rudarje. Thurnova jeklar na na Ravnah je v drugi polovici prejšnjega stoletja postavila nekaj stavb za uradnike in hiš s stanovanji za delavce. Prvi »personal«, imenovan »fünferhaus«, je zgradila na prehodu stoletja pod Javornikom, nato pa še dve stavbi, eno leta 1911, drugo leta 1917 v bližini takratne nove šole. Delavske hiše so imenovali različno: »perghaus« (rudarska hiša), »puršnhaus« (samska hiša), »personalhaus«, nekatere so imenovali tudi po določeni osebi »Preganthaus« (najstarejši »delavski blok« v Mežiški dolini zgrajen sredi 19. stol.) na Prevaljah in »Hanzlhaus« na Lešah.

V večini delavskih naselij je podjetje zgradilo še skupno krušno peč, v kateri so lahko spekli okrog šest hlebov kruha. Uporabljali so jo vsi delavci, ki v stanovanju niso imeli peči. Gospodinje so pekle po določenem, prej dogovorjenem razporedu, vsaka pa je morala imeti svoja drva. V Bregu so ob skupni peči imeli še skupno pralnico, na Lešah pa skupni »zelh«, prekajevalnico mesa. Skupne prostore so uporabljali še nekaj desetletij po drugi vojni. Ob večini stanovanjskih poslopij so si stanovalci zlasti po prvi vojni postavili pomožne stavbe, kozje hleve, svinjake in drvarnice, ki so naselju dajale svoj pečat in dopolnjevale njegovo zunanjo podobo. Podjetja so poskrbela tudi za vodovod in javno razsvetljavo. Na Lešah so imeli napeljan vodovod vsaj že leta 1878 v vas do štirih vodnjakov, ob katerih so bili še »perevnik« za pranje perila. Prav tako so še pred prvo vojno imeli »nahtvahterja«, ki je bil zadolžen za prižiganje luči in navijanje ur. Plinske javno razsvetljavo so v drugi polovici 19. stol. imeli na Prevaljah.

V samskih domovih so bile skupne spalnice in skupna kuhinja z zidanim štedilnikom, na katerem so si sami pripravljali hrano. V začetku 20. stol. so samska stanovanja predelovali v družinska. Večstanovanjske hiše so najpogosteje imele prostora za štiri, pet ali šest družin, medtem ko je bilo v personalih prostora za okrog 20 družin. Na Fefrovem na Lešah je premogovnik imel štiri stanovanjsko hišo, v kateri je še pred drugo vojno vsaka družina imela svojo sobo, dve družini pa skupno kuhinjo z dvema zidanimi štedilnikoma. Na »Novih bajtah« so zgradili dvojčke, v katerih je ena družina imela kuhinjo v velikosti 3 × 3 m, in z edinim oknom na vhodnih vratih, sobo 3 × 4 m, v kateri je stala miza s stoli in »cimer« 7 × 4 m, kjer je bil prostor za spalnično pohištvo in kjer je spala vsa družina. Najpogosteje pa je vsaka družina imela kuhinjo in eno sobo. V enem od dveh personalhousov na Prevaljah je v začetku 20. stol. bilo devet stanovanj. V pritličju so poleg treh stanovanj, od katerih je samo eno imelo ob kuhinji še tri sobe, bili še skladišče, shramba in svinjski hlev. V prvem nadstropju je bilo šest stanovanj, vsako samo s kuhinjo in sobo. Povprečna velikost kuhinje je bila 16 m² in sobe 25,5 m². Podobna stanovanja so v začetku 20. stol. imeli še v personalih v Mežici.

Stanovanjske razmere delavcev s številnimi družinskimi člani so bile po vsej dolini podobne; stanovanja so pogosto bila premajhna, vlažna in temna. Stavbe je vzdrževalo podjetje in so bile v kriznih obdobjih slabo vzdrževane. Razna obrtna, tesarska, zidarska in druga dela so opravili delavci iz podjetja.

Stanovanja nameščencev in uradnikov so bila prostornejša z več sobami. V uradniški hiši ob železarni Ravne, zgrajeni sredi druge polovice 19. stol., sta bili dve stanovanji. V pritličju je bival merilec, v nadstropju pa inšpektor. Vsako stanovanje je imelo 5 sob, kuhinjo, shrambo, sobo za posle, stopnišče, stranišče in verando (pasage). V hlevu, zgrajenem v istem času na Ravnah, so ob kravjem hlevu bili še mlečna kamra, soba za služinčad, skladišče in prostor s pečjo, kjer je bila še pralnica. Leta 1931 so na Lešah imeli: ravnatelj kuhinjo in šest sob, obratovodja kuhinjo, tri sobe, računovodja kuhinjo, tri sobe, nadpaznik kuhinjo, štiri sobe, uradnica samsko stanovanje, skladiščnik kuhinjo, dve sobi in pazniki poleg kuhinje dve sobi (eden tri).

Poleg stavb, ki so jih gradila podjetja, so si delavci v času največjega povpraševanja po stanovanjih sami gradili hiše na zemljišču podjetja, ker jim je to obljubilo, da bodo čez čas postali njegovi lastniki. Ker pa podjetji (premogovnik Leše in rudnik svinca Mežica) nikoli nista uresničili obljube, so hiše dobile ime »luftkeuže«, hiše v zraku. Luftkeuže so bile majhne, pritlične stavbe s črno kuhinjo in podobne hišam malega kmeta ter kajzarja. Imele so le najnujnejše prostore: lopo, kuhinjo, »hišo« in »štibil« ter klet in podstrešje. Gradbeni material je bil kamen in les, medtem ko so podjetja gradila pretežno z opeko, nekaj pa so postavili tudi skeletnih stavb.

Stranišča, »apurti«, so bila do srede 20. stol. v večini lesena, stala so največkrat za hišo; na Lešah so jih postavili tudi na potok. Pogosto je ob večstanovjskih hišah bilo le eno stranišče za vse stanovalce. V stanovanjskih hišah uradnikov pri železarni na Ravnah je v drugi polovici 19. stol. vsako stanovanje imelo svoje stranišče, prav tako v 24 stanovanjskih »personalih«, ki jih je železarna pričela graditi leta 1911. Na Prevaljah so v personalih iz druge polovice 19. stol. imeli skupno stranišče za eno nadstropje. Konec stoletja so to pritliklino že gradili tudi v delavskih stavbah, čeprav se je rudnik v Mežici še leta 1926, na podlagi zahteve takratnega urbanističnega urada v Mariboru, da mora v stanovanja delavcev v Mežici napeljati vodovod v nadstropja in primerno urediti stranišča, skliceval, da to ni njegova dolžnost. Tam, kjer so bila urejena stranišča, so uredili greznice, v stranišču pa montirali leseno »školjko«. Takšna stranišča najdemo v posameznih delavskih stanovanjih še danes. Prve kopalnice so v stanovanjih uradnikov in direktorja pričeli urejati okrog prve svetovne vojne. V Žerjavu so leta 1899 postavili umivalnico in kopalnico za rudarje.

Notranja oprema delavskih stanovanj je bila podobna kmečkemu inventarju. Najpomembnejši del je štedilnik. Zidanega so uporabljali že v prvi polovici 19. stol. Vsa delavska stanovanja, ki so jih zgradila podjetja, so imela zidane štedilnike ter dimnike. Sobe so konec stoletja ogrevali z »gašprli«, nizkimi okroglimi kovinskimi pečmi s cilindri, na katerih so lahko tudi kuhali. V obdobju med vojnama so za ogrevanje uporabljali še »žagno peč«, v kateri se je žarila žagovina, zakurili pa so jo od spodaj. V kuhinjah so še po prvi vojni imeli na steni sklednik, »špajskasl« so pričeli uporabljati v začetku 20. stol., povsod pa so imeli police. Vsak rudar na Lešah je ob zaposlitvi še pred prvo vojno dobil dve »kišti«, skrinji, od katerih mu je ena služila za shranjevanje obleke, druga pa za hrano (»basnska kišta«). Tudi omare so v prejšnjem stoletju purši dobili od rudnika, imeli pa so jih vsi premožnejši prebivalci doline. Konec 19. stol. so si premožne delavske družine nabavljale omare raznih oblik: visoko omaro za obešanje oblačil, »henk kasl«, dvodelno omaro, »toplšpanig kasl« in nizko omaro s predali za obleko in perilo, predalnik ali »šublert kasl«. Po prvi svetovni vojni so pri mizarjih naročali iz-

delavo sobnega pohištva, »cimrske ajnrišnge«, ki je obsegalo dve postelji, predalnik ali gredenco, »glas kasl«, visoko omaro, mizo in stole ter dve nočni omarici, »naht kasla«. Kdor je imel tako pohištvo, je bil že bogat, kupili pa so si ga predvsem novoporočeni. Večina delavcev je v obdobju med obema vojnama pohištvo podedovala od svojih staršev. Novo zaposlen samski delavec pri železarni Prevalje ali rudniku Leše je še v začetku tega stoletja dobil od podjetja »goblecno«, železno posteljo. V samskih domovih iz srede 19. stol. so spali na nadstropnih posteljah, v katere so dali »štrozak«, laneno platneno vrečo z luknjo v sredini, napolnjeno s slamo ali s koruznim perjem. Slamarica je bila na deskah, v obdobju med obema vojnama pa so začeli uporabljati mreže. Blazine so pogosto napolnili z ovseno slamo ali z ovsenimi plevami, redko pa s perjem. V letih med vojnama so pri tapetniku lahko kupili morsk slamo. Prešita odeja je bila narejena iz blaga, nekatere matere pa so jo naredile tudi iz krp, »flik«. Pred drugo vojno so slamarice pričeli zamenjevati z »madraci«. Za razsvetljavo prostorov so v bližini rudnikov sredi 19. stol. uporabljali »ripsovke«, v drugi polovici pa karbidovke. Tako ripsovo olje kot karbid so dobili v službi, ga prihranili ali pa so ga kupili ceneje. V začetku tega stoletja so pričeli uporabljati petrolejke, vendar je bil »smrdljivec« precej drag zato so ga bolj štedili. Prvi je elektriko imel premogovnik na Lešah (leta 1896), nato pa rudnik svinca v Mežici, ki je (del.) imel prvi elektrosistem v Sloveniji. Elektriko so najprej uporabljali samo za poganjanje strojev, a so po prvi svetovni vojni nekatera stanovanja že imela električno luč. Nekateri so v stanovanjih pred drugo vojno imeli še kletke s ptiči.

Delovni čas je sredi prejšnjega stoletja trajal 12 ur. »Postave za tajiste delavce pri fushini, ktere na dan, ali po shilte delajo« je 15.9.1852 izdala prevaljska železarna. V njih piše, da se je čas za delo začel ob 6^h zjutraj in trajal do 7^h zvečer. Čas za počitek so dovolili od 8^h do 9^h za »kosilcanje«, od 12^h do 13^h za južino in od 4^h do četrt na pet za malo južino. Za mladoletne otroke je opoldanski počitek trajal dve uri. Letno so opravili 294 delovnih dni, delali so 6 dni v tednu, vseh prostih dni so imeli 20 %. Leta 1886 je komisija rudarskega glavarstva za premogovnik na Lešah odredila 8-urni delavnik s tremi izmenami in prepovedala delo žensk v jamah. Leta 1892 je podjetje v Mežici prejelo poziv od države, naj skrajša delovni čas z 12 na 10 ur, proti temu pa so protestirali delavci, ker so se bali, da bo njihov zaslužek zato še manjši. Osemurni delavnik so uveljavili po prvi svetovni vojni.

Podjetja so za svoje delavce plačevala tudi zdravnike in učitelje, delavci pa so se povezali v bratovske skladnice in si tako zagotovili denarno pomoč v času invalidnosti, bolezni ali ob upokojitvi. Prvi ranocelnik kirurg v Črni je omenjen leta 1819, povijalni kirurg leta 1833, desetletje kasneje imajo v Črni okrajnega ranocelnika in leta 1863 rudniškega ranocelnika. Prevaljska železarna je imela ranocelnika in kirurga pred letom 1842, leta 1853 pa je omenjen tudi bolniški strežnik. Izprašane babice so nudile pomoč porodnicam v Črni že leta 1815, na Prevaljah pa je prva omenjena leta 1827. V večini primerov pa so porodnicam še pred drugo vojno pomagale neizprašane babice, imenovane »ebe« ali »pobiralke«. Prav tako so različne bolezni v večini zdravili z domačimi zdravili in pomoč iskali pri različnih zeliščarjih. Zaposlenim, ki zaradi bolezni niso mogli v službo, je bolniško moral predpisati zdravnik.

Prve oblike bolnišničnega zdravljenja so razvili sredi 19. stol., ko so na Lešah zgradili bolnišnico za rudarje (50. leta). V njej so bile tri bolniške sobe s prostorom za 20 bolnikov, soba za bolniškega strežnika, preiskovalna soba in prizidana mrtvašnica. Na zdravljenje so sprejemali le rudarje in njihove svojce, obvezno je bilo bolnično zdravljenje za obolele samske delavce, poročeni pa so se lahko zdravili tudi doma. Bolniki so imeli vso oskrbo brezplačno, hrano so jim prinašali iz rudniške restavracije, v kriznih obdobjih pa tudi od doma; svoje pa so morali imeti perilo. Zdravnik je prihajal s Prevalj vsak drugi dan. Bolnike, ki jih

je bilo treba operirati, so poslali v Celovec. Zadnji bolniki v bolnici so bili leta 1919 ob epidemiji griže, ko so jo odprli za vse obolele. Po epidemiji so jo zaprli.

V drugi polovici 19. stol. so bolnico zaprtega tipa, ki so jo ukiniti po prvi vojni, imeli še na Prevaljah, vendar le kot nekak priključek obratni ambulanti železarne. Prostorsko je obsegala eno bolniško sobo s petimi posteljami kot stacionarij, stroške zanjo pa sta nosili deloma Bratovska skladnica, deloma železarna. Bolnike je zdravil prevaljski zdravnik po pogodbi z železarno.

V Črni so v drugi polovici 19. stol. imeli urejeno bolniško sobo v privatni hiši Elize Kurjan, p.d. pri Špecu. Bolnike, rudarje in njihove družinske člane je zdravil področni zdravnik, ki je bil hkrati tudi zdravnik za zgornjo Mežiško dolino. Samostojen bolniški objekt s 35 posteljami je zgradil rudnik svinca leta 1903. Tik pred drugo svetovno vojno so jo pričeli širiti in jo dokončali leta 1943. Do konca druge vojne je imela značaj zaprte bolnice, po njej je postala javna, leta 1967 pa so jo ukiniti. Zaradi zelo razširjene bolezni tuberkuloze so v okviru bolnice odprli protituberkulozni dispanzer, potem ko so leta 1936 pridobili rentgenski aparat. V Mežici pa je Bratovska skladnica forsirala zobozdravstveni sklad in so leta 1931 ustanovili zobno ambulanto.

Zaradi potrebe po socialni in zdravstveni varnosti delavcev so na Lešah 3. 7. 1858, v Črni 25. 5. 1863 in na Ravnah 24. 5. 1871 ustanovili bratovske skladnice, ki so svojim članom redno izplačevale bolniške stroške, stroške za lekarno, zdravniška in pokojnine. Dajatve skladnic so bile različne in tako tudi prispevki. Pri Thurnovih podjetjih so delavci v 70. letih 19. stol. prispevali v skladnico 5 % zasluzka, na Prevaljah in Lešah pa le 3 %. Boleznine so plačevali v različnih rudnikih različno, od $\frac{1}{2}$ dnevine do $\frac{2}{3}$ dnevnega zasluzka. K pogrebnim stroškom so prispevali v Mežiški dolini 5 gld., na Prevaljah pa so krili vse pogrebne stroške. Pravico do pokojnine so dosegli po večini šele z 10 leti, na Prevaljah, Lešah in v Thurnovih fužinah so to pravico dobili že po osmih letih dela.

J. Šorn omenja, da so bili fužinski in rudarski delavci zgodaj oproščeni vojaške službe in težjih denarnih obveznosti. Delavci do leta 1847 niso hodili na delovno tlako ali pa namesto nje plačevali v denarju niti državi, niti cerkvi, niti občini, samo duhovščini za pogreb. Poleg zasluzka, ki je bil v kriznih obdobjih slab, so zaposleni od podjetja dobivali še deputat. Podjetja so namreč zaposlenim nudila deloma brezplačno stanovanje, nekateri pa so zanj plačali nizko najemnino, brezplačno ali za nizko ceno so imeli tudi kurjavo in razsvetlavo. Večina je poleg stanovanja imela še vrt, na katerem so pridelali osnovno zelenjavo, podjetje pa jim je dalo v najem tudi svoje njivske parcele. Vsako spomlad je uradnik razglasil, kdaj bodo »delili« zemljo. Na ta dan so se vsi zainteresirani zbirali ob teh parcelah in izrazili svojo željo. V začetku 20. stol. so poročeni delavci imeli deputat 5 stotov premoga in 1,25 m³ drv, v obdobju med obema vojnama so na Lešah dobili poleti 400 kg, pozimi 200 kg premoga, lahko pa so ga pobirali tudi iz potoka. Leta 1931 je ravnatelj premogovnika na Lešah poleg stanovanja imel še kurjavo in razsvetlavo, prav tako računovodja, nadpaznik in nekateri pazniki, kurjavo sta imela tudi uradnica in skladiščnik.

Podjetja so poskrbela tudi za prehrano delavcev. V te namene so na Lešah sredi 50. let zgradili restavracijo, v kateri sta konec stoletja bili še pekarna in mesarija. V Mežici je Plajberška rudarska unija (BBU) leta 1885 ustanovila Gospodarsko društvo za Mežiško dolino, ki je imelo živilski magacin z močnima oddajališčema v Črni in Mežici, upravljalo pa ga je podjetje samo. Leta 1919 so upravo magacina prevzeli delavci, zadrugo pa včlanili v Konzumno društvo za Slovenijo. Gospodarsko društvo je leta 1900 imelo svoje podružnice oddajališč na Lešah, Prevaljah in Ravnah. Jeklarna Ravne je septembra 1884 na željo delavcev odprla svoj magacin, kjer so po režijskih cenah prodajali najpotrebnejša živila, kot so moka, olje, slanina, mast in stročnice. V začetku 20. stol. so pričeli prodajati še

meso in mesne izdelke. Socialni demokratje so po letu 1890 ustanovljali konzumna društva; na Prevaljah leta 1890, propadlo je leta 1899 z opustitvijo železarne; v Črni so ga dobili leta 1893 in leta 1912 še ustanovili podružnico Gospodarske zadruge »Edinost« (»Einigkeit«). Njihov osnovni namen je bil zmanjšati odvisnost delavcev od rudniške uprave. Gospodarska združba pa je pred prvo vojno delovala tudi na Prevaljah. Leta 1917 je bila ustanovljena Vojna zveza za konzumna društva in zavode v Sloveniji. Oddajališča konzumov so bila v Črni, Mežici, na Prevaljah, Lešah in Ravnah.

Leta 1908 je BBU v svinčevih rudnikih in topilnicah organizirala preskrbo delavcev z mlekom v lastni režiji. Za topilničarje je zgradila kuhinjo v Žerjavu in v Heleni za delavce v jami. Delavci v Žerjavu, Mežici in Heleni so imeli celodnevno izdatno hrano po nizkih cenah (v Heleni 80 vinarjev), ker je za stroške pripevalo denar obratvodstvo.

Podjetja so sodelovala tudi pri izobraževanju otrok zaposlenih delavcev, zato so ustanovljala šole in plačevala učitelje. Na Prevaljah je leta 1853 železarna zgradila novo šolsko stavbo, kjer je v naslednjem letu pričela delovati kot podružnica šole na Fari. Obiskovali so jo le otroci tovarniških uslužbencev in delavcev, vzdrževala pa sta jo delno železarna, delno pa šolski sklad pri bratovski skladnici, kamor so zaposleni plačevali 1 % od svojih prejemkov, po letu 1869 pa le še 0,2 %. Z zbranim denarjem so kupovali učila otrokom zaposlenih delavcev, deloma vzdrževali šolo in honorirali učitelje. Zaradi naraščanja števila učencev so v šolskem letu 1856/57 ustanovili še ekspozituro na Lešah. Leta 1885 so pri šoli na Prevaljah organizirali nadaljevalno šolo za obrtne in tovarniške vajence, ki je bila edina tovrstna šola v dolini. V njen sklop so sodile železarska šola za ženska ročna dela, šola ročnih spretnosti za dečke in obrtna šola za dečke. Deklice so v 4. in 5. razredu hodile k dodatnim uram za ročno delo, kjer so se učila pletenja, kropanja, krojenja in urezovanja. Šola ročnih spretnosti za dečke je imela svoje delavnice v železarni, kjer so v glavnem dobili tudi material in orodje. Šola je zaradi slabitve gospodarskega položaja železarne nehala delovati leta 1895. V Podpeci so iz obratnih sredstev rudnika Mežica zgradili ekskuradno šolo, ustanovljeno leta 1899. Rudnik pa je prispeval denar tudi pri gradnji meščanske šole v Mežici zgrajeni leta 1926. Ob šolstvu pa se odpira vprašanje obiskovanja pouka. Znano je, da so nekateri kmetje v obdobju med obema vojnama na šolah »befrajali«, opravičili, šoloobvezne otroke, zaradi pomoči pri kmečkih delih. Pogosto so opravičevali otroke-posle, medtem ko so svoje redno pošiljali v šolo.

Življenje delavcev je bilo vse obdobje kapitalizma (in tudi potem do okrog-srede 60. let) močno vezano na kmečko okolje in je v času gospodarske krize prešlo celo v odvisnost, saj so takrat bili tudi za kmete cenena delovna sila. Zaradi številnih otrok (tudi po deset in več) in nizkih plač so bili prisiljeni iskati dodatni vir zaslužka. Podjetje je nekaterim zaposlenim nudilo vrtove in njive, na katerih so si lahko pridelali najosnovnejšo zelenjavo: krompir, zelje, solato in drugo. Gnoj so imeli nekateri doma, drugi so ga poiskali pri kmetu, pri katerem pa so ga morali odslužiti z delom. Če jim je kmet njivo še obdelal z govejo vprego, je bilo še toliko več za odslužiti. Na prehodu stoletja je bilo na Lešah prepovedano rediti koze, po prvi vojni pa je večina delavskih družin v dolini redila koze in vsaj enega prašiča. Ker je bilo potrebno pridelati še krmo, so nekateri pri bližnjih kmetih vzeli v najem kos njive ali travnika, kar so tudi morali odslužiti z delom. Za en »piskrič« krompirja (15 kg) je morala žena dva dni žeti ali pleti, moški pa en dan kositi. Nezaposlene žene so pogosto delale cele dneve pri kmetih, da so »pridelale hrano«. Tudi številni moški so po službi hodili k kmetom v »tavrh«, za kar so dobili plačilo v naturalijah (jajca, mleko, kruh), drugi so po »šihtu« šli delat v gozd za rudnik ali lesne trgovce. Žene so tudi prale perilo za »purše« in se ukvarjale z različnimi ročnimi deli. Izdelke so prodale in tako olajšale družinski proračun. V

obdobju med obema vojnama je bil na Prevaljah znan »file tečaj«, ki so ga kot tečaj za necanje organizirali leta 1922, potem pa je prerastel v obrtno delavnico. Čipke so necale dekleta in žene, material jim je dobavljal in odjemal izdelke Osrednji zavod za žensko domačo obrt v Ljubljani. Veliko deklet se je naučilo tudi šivati, tako da so znale narediti oblačila vsaj zase in otroke, za katere so sploh pogosto uporabljale predelana stara oblačila. Med obliko lažjega preživetja, pogojeno s prostorsko stisko, moramo prišteti še zgodnje služenje otrok pri kmetih. Šoloobvezne otroke so poslali k kmetu, fante za pastirje, dekleta pa za varuške, da so vsaj zmanjšali število ust v družini. Večino otrok so starši poslali k bližnjim ali daljnjim kmetom, sorodnikom ali otrokovim botrom. Otroci so domov prihajali le občasno. Večina je zaslužen denar, pogosteje pa hrano, prinašala staršem in tako pomagala preživljati mlajše brate in sestre. Otroci iz delavskih družin so zgodaj šli v službo, najpozneje pa po končani osnovni šoli. Največkrat so se zaposlili v podjetjih zaposlenih staršev, predvsem očetov. Številni otroci in žene so se ukvarjali tudi z nabiranjem gozdnih sadežev in krme za drobnico in svinje.

Večina delavcev je prihajala iz kmečkega okolja in pravzaprav tudi živila v tem okolju, zato so bile tudi njihove šege in navade podobne kmečkim, vendar so kljub temu bile nekatere posebnosti. Delavke in žene zaposlenih mož so večinoma rojevale doma, nekatere pa so poiskale pomoč tudi v bolnici. Otroka so krstili drugi ali tretji dan po porodu. Za botre so izbirali sorodnike ali znance, pogosto obrtnike ali kmete. Ko so otroci odraščali, so največkrat starejši pazili mlajše. Večina delavskih družin je bila vernih in je redno hodila k mašam ob nedeljah, bili pa so tudi posamezniki, ki na to niso nič dali. Še pred prvo vojno je moral na Lešah delavec, ki se je hotel poročiti, prositi za dovoljenje obratovodjo. Ta je v zvezo dovolil, če je bilo na razpolago stanovanje, drugače sta morala še nekaj časa počakati. Po vsej dolini je bilo običajno, da so mladi dobili svoje stanovanje in se niso stiskali pri starših. Poročali so se ob sobotah popoldan. Poroke delavcev so bile običajno skromnejše kot kmečke. Ženin in nevesta sta povabila le najožje sorodnike, nista imela camarja in družice, v cerkev so šli peš, ohcet pa je trajala največ do nedelje. V primeru smrti delavca so se še pred prvo vojno pogreba udeležili sodelavci oblečeni v uniforme. Pogreboe z Leš je duhovnik ob določeni uri počakal pri kapeli, ki stoji na začetku poti iz Prevalj proti Lešam. Od tu so nadaljevali pot do pokopališča na Fari.

Najpomembnejši praznik rudarjev je bil god sv. Barbare (4. 12.), ki so ga v Mežiški dolini prvič praznovali leta 1825. Rudarji so se zbirali pred obratom oblečeni v uniforme in nato v procesiji šli do cerkve sv. Barbare nad Prevaljami. Rudarji iz Mežice so hodili k cerkvi sv. Helene v Podpeci. Rudarji so se praznovanja morali udeležiti, zato so dobili nekaj denarja na roko, v 30. letih tega stoletja so Mežičani dobili »bone«. Prvi maj so delavci v Avstriji praznovali že od leta 1890 naprej, za Mežiško dolino pa do sedaj ni podatkov ali in kako so ga praznovali do prve vojne. Po njej so se delavci zbirali na bližnjih hribih, kjer so pripravili razna predavanja. Na predvečer pa so, dokler je bilo praznovanje dovoljeno (1929), pripravljali povorke z Leš na Prevalje in v Mežici. Skozi vso obdobje stare Jugoslavije pa je bil 1. maj dela prost dan.

Zanimiv je tudi »knapovski sejm« zadnjo nedeljo v avgustu na Lešah. Nad vasjo stojita dve cerkvi ena ob drugi, sv. Ana je bila kmečka (žegen so imeli zadnjo nedeljo v juliju), sv. Volbenk pa rudarska cerkev. Tako so v 19. stol. in vse do začetka druge svetovne vojne rudarji imeli žegnanje v cerkvi sv. Volfganga (Volbenka). Za ta dan so njihove žene in dekleta okrasile cerkev, moške pa so priskrbeli smodnik, za katerega je dal denar tudi rudnik. Rudniška godba na pihala pa je igrala budnico in med procesijo. Pri organizaciji žegnanja, zlasti pri streljanju z movžnarji in okrasitvijo cerkve, so rudarji tekmovali s kmečkim prebivalstvom. Vse do druge vojne so se rudarji vsake izmene pred spustom v jamo zbrali

pred podobo sv. Barbare v pozivalnici, kjer so najprej molili, potem je paznik poklical vsakega, ki je šel v jamo in mu dal »marko«, številko ter karbid za karbidovko. Ponovno je rudarje klical, ko so prišli iz jame.

Fužinarji, rudarji in drugi delavci so se od srede preteklega stoletja povezovali znotraj verskih bratovščin in tudi ustanavljali svoja društva. Tako so 22. 11. 1869 na Prevaljah fužinarji ustanovili Delavsko izobraževalno in podporno društvo, ki je delovalo v duhu socialne demokracije; leta 1872 so ga ustanovili na Ravnah. Dve leti kasneje so vsa delavska društva na Koroškem razpustili, obnavljati pa so jih pričeli po letu 1885. Na Prevaljah je 23. 4. 1893 pričela delovati podružnica Delavskega, izobraževalnega, pravovarstvenega in podpornega društva za Koroško. V tem času se je pričelo razvijati krščansko socialno gibanje na Slovenskem; leta 1895 je pričelo delovati Slovensko katoliško delavsko društvo na Prevaljah in leto kasneje še v Črni. Krščanski socialisti so leta 1911 za območje Črne in Mežice ustanovili Krščansko socialno delavsko društvo z imenom Čedra, ki je kot reden član pristopilo k Slovenski straži. Po letu 1909 je bila skupina delavske sindikalne organizacije JSZ ustanovljena v Črni in Mežici. Na Prevaljah je Katoliško delavsko društvo leta 1914 prešlo v novo ustanovljeno Jugoslovansko strokovno zvezo, skupina Prevalje, v katero so se vključili delavci z Leš, Prevalj in Raven. Po vojni pa so krajevne organizacije delovale v vseh štirih večjih krajih v dolini. Po prvi svetovni vojni so bile aktivne še številne delavske sindikalne organizacije: Zveza rudarjev Jugoslavije, Narodno strokovna zveza, Jugoslovanska strokovna zveza rudarjev, Splošna delavska strokovna zveza Jugoslavije, Skupina strokovne zveze tovarniškega delavstva v Ljubljani, Strokovna skupina kovinarjev, Strokovna organizacija zveze združenih delavcev-ZZD, krajevna organizacija Saveza metalnih radnika Jugoslavije, Osrednje društvo kovinarjev in sorodnih strok, Društvo privatnih nameščencev za Meziško dolino, Društvo rokodelskih pomočnikov, podružnica Osrednjega društva lesnih delavcev in sorodnih strok na slovenskem ozemlju v Ljubljani, Društvo obrtnikov, krajevna skupina Društva rudniških nameščencev, podružnica Zveze delavskih žen in deklet za Slovenijo in klub uradnikov The Central European Mines LTD.

Konec 19. stol. so bila aktivna tudi gasilska društva, znotraj katerih se je najprej začela razvijati instrumentalna glasbena dejavnost. Svojo »pleh muziko« so imeli na Lešah, Prevaljah, Mežici in na Ravnah. V začetek 20. stol. segajo tudi prve gledališke predstave, ki so jih od leta 1908, ko so v Črni prvič imeli gledališko predstavo gostujoče skupine, pripravljala predvsem Katoliško prosvetna društva. V obdobju med obema vojnama so se z gledališko in glasbeno dejavnostjo ukvarjala predvsem društva Svobode in Sokoli. Leta 1933 je bilo v raznih krajih občine 47 različnih gledaliških predstav, ki so jih uprizorile dramske skupine iz različnih društev. Društva, ki so se ukvarjala s telovadbo, so prirejala tudi telovadne akademije. Izven društvene dejavnosti pa so se delavci zbirali v raznih gostilnah, hodili k bližnjim kmetom na mošt in žganje ter kegljati.

Zgoden industrijski razvoj doline je vplival na življenje ne samo delavcev ampak tudi bližnjih kmetov, ki so v industriji in zaradi nje tudi dodatno služili. Skozi spoznavanje življenja tukajšnjih prebivalcev lahko ugotovimo, da sta bila kmet in delavec tesno povezana in medsebojno odvisna. Položaj delavstva je bil ugoden vsaj v obdobjih uspešnega gospodarjenja, saj so zaposleni imeli stanovanje, zdravniško pomoč in tudi možnost šolanja otrok. Ugodnejši, zlasti socialni, položaj pa so imele posamezne kvalifikacijske skupine zaposlenih. Z drugo svetovno vojno se življenje v industrijskih naseljih ni takoj spremenilo, ampak so se nekatere oblike ohranile še do danes. Bistveno se je spremenil standard delavcev (stanovanje, obleka, hrana), opustili so nekatere šege in navade, še vedno pa si ljudje pomagajo izboljšati svoj standard z raznimi oblikami dodatnega zaslužka. Tudi kulturna in društvena dejavnost je bila vsa povojna leta pestra in živahna

ter je tako dokazala in potrdila notranjo potrebo delavcev v Mežiški dolini, da so svoj prosti čas osmislili tudi v duhovnem (in ne samo v materialnem) smislu.

Viri in literatura:

1. »Postave«. Original v Delavskem muzeju na Ravnah (DM).
2. Načrt uradniške hiše in hleva iz leta 1862. Original v DM.
3. Načrt stanovanj za delavce. Original v DM.
4. PAM, Arhiv okraj Dravograd, 4.1.1931, št. 4077/34, šk. 8, kopija v DM.
5. PAM, fond okraj Dravograd, št. 2988-29, šk. 2, kopija v DM.
6. PAM, fond okraj Dravograd 1932, št. d. 1415/32, šk. 6, kopija v DM.
7. Gradivo prof. Alojza Krivogrda.
8. Mrliška knjiga 1808—1855. ŽU Prevalje.
9. Rojstna matična knjiga 1808—1843. ŽU Prevalje.
10. J. Šorn, Začetki industrije na Slovenskem, 1984.
11. J. Šorn, Rudarji v naših premogovnikih ob koncu fevdalnega družbnega sistema. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1963.
12. I. Mohorič, Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem, 1978.
13. J. Medved, Socialnogeografski razvoj Mežiške doline, 1967.
14. I. Mohorič, Industrializacija Mežiške doline, 1967.
15. M. Makarovič, Črna in Črnjani, 1986.
16. Med Peco in Pohorjem, 1965 in 1975.
17. Statistični pregled za občine, Ravne na Kor., 1990.

UMRISS DER LEBENSWEISE IN DEN INDUSTRIEZENTREN DES MIESSTALES IN DER EPOCHE DES KAPITALISMUS

Zusammenfassung

In der Mitte des vorigen Jahrhunderts, als das Miesstal die slowenische Untersteiermark an Zahl der Erwerbstätigen bei weitem übertraf, wurde dieses Gebiet von einer intensiven Entwicklung der Industrie erfasst. Das ganze Jahrhundert hindurch waren in Betrieb Eisenhammerwerke in Črna (Schwarzenbach), Mežica (Miess) und in Prevalje (Prävali) mit dem Kohlenbergwerk in Leše (Liescha). Infolge der Krise am Ende des vergangenen Jahrhunderts mussten die Eisenhütten in Prevalje stillgelegt und die Eisenhammerwerke im oberen Miesstal aufgelassen werden. Die wichtigsten Betriebe im 20. Jahrhundert sind das Eisen- und Stahlwerk in Ravne und das Bleibergwerk und die Schmelzhütte in Mežica. Die industrielle Entwicklung bewirkte auch den Übergang von 187 Bauernhöfen in die Hände der Industriellen, Grossgrundbesitzer und anderer Nichtbauern (bis zum 2. Weltkrieg).

Die ersten urbanen Ortschaften entstanden in der ersten Hälfte des vorigen Jahrhunderts, der Prozess wurde jedoch auch noch nach dem 2. Weltkrieg intensiv fortgesetzt. Die Betriebe bauten Mehrfamilienhäuser für den Bedarf ihrer Erwerbstätigen, den Einzelnen wurden Baugrundstücke für den individuellen Bau zur Verfügung gestellt. Am häufigsten lebte die Arbeiterfamilie des 19. Jahrhunderts in der Küche und im Zimmer, während die Beamten und Angestellten mehrere Zimmer besaßen. In den Ortschaften wurden auch gemeinsame Anlagen, wie z.B. Öfen und Waschküchen gebaut. Die Innenausstattung der Arbeiterquartiere beschränkte sich nur auf das Nötigste.

Die ersten Ärzte sorgten für die Bergleute in Črna seit 1819. Um die Mitte des 19. Jahrhunderts wirkte in Leše ein Spital geschlossenen Typs, etwas später baute man solche Spitäler auch in Prevalje und Črna.

Die Industriellen sorgten im Rahmen ihrer eigenen Interessen für die Ausbildung der Kinder der berufstätigen Arbeiter. Demnach baute die Eisenhütte in Prevalje eine Volksschule im Jahre 1853, ebenso baute das Bleibergwerk Mežica eine in Podpeca (Unterpetzen) im Jahre 1899. Die Wirtschaftsbetriebe sorgten auch für andere Infrastruktur und arbeiteten dabei mit der Gemeinde zusammen.

Man sorgte für die Nahrungsmittel der Arbeiter zunächst durch die Betriebsmagazine. Im Jahre 1885 gründete die Bleiberger Bergwerksunion eine Wirtschaftsgesellschaft für das Miesstal mit Auslieferungsstellen in verschiedenen Orten. Um Jahrhundertwende wirkten verschiedene kirchliche und sozialdemokratische Konsumvereine.

Zahlreiche Arbeiter stammten aus bäuerlichen Gebieten, so brachten sie mit sich entsprechende Lebensweise. Um besser überleben zu können, suchten sie Nebenerwerb auf den benachbarten Bauernhöfen, wo sie insbesondere zu Krisenzeiten als billige Arbeitskräfte dienten. Häufig wurden auf den Bauernhöfen die Kinder der Arbeiterfamilien als Gesinde aufgenommen. Die benachbarten Bauern dienten aber als Fuhrleute, Holzknechte und Kohlenbrenner in Fabriken und Bergwerken.

Diese Erbindung mit dem bäuerlichen Milieu spiegelte sich aber auch in einigen Sitten und Gebräuchen, besonders in dem Lebenszyklus der Arbeiter wider. Die Arbeiter pflegten einige eigentümliche Bräuche, wie z.B. die Barbarafeier (seit 1825), den 1. Mai (Tag der Arbeit) und den »Knappenmarkt« in Leše. Die Einwohner der urbanen Ortschaften schlossen sich zu verschiedenen Vereinen, nach dem 1. Weltkrieg auch zu Gewerkschaftsbewegungen zusammen. In den Programmen verschiedener Vereine waren auch Aktivitäten auf dem Gebiet der Kultur und Ausbildung enthalten.

In der Nachkriegszeit hat sich die Lage der Arbeiter wesentlich verändert, doch bestimmte Elemente aus der Vergangenheit haben sich bis heute erhalten.

REVIRJI — DELAVSKI CENTER

Miran Kalšek*

UDK 930.85(497.12 Hrastnik, Trbovlje, Zagorje):316.343.63

KALŠEK Miran: Revirji — delavski center. (Reviere — ein Arbeitszentrum.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, str. 146—152.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Črni revirji so bili vse do odkritja premoga nerazvita agrarna regija. Razvoj rudarstva in močne industrije ob njem, je korenito spremenil podobo krajev in način življenja. Hitro so bili ustvarjeni osnovni pogoji za relativno samostojen način življenja in kulturo. Vendar je bila vseskozi tesna povezava in odvisnost z ekonomskim stanjem, oziroma lastništvom nad kapitalom. Prav to je ustvarjalo tipične delavske centre, ki s svojo enostranskostjo vse bolj propadajo. Delni vzrok pa je seveda tudi tradicija.

UDC 930.85(497.12 Hrastnik, Trbovlje, Zagorje):316.343.63

KALŠEK Miran: The Coal District — the Worker's Centre. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, p. 146—152.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The coal districts were until the discovery of coal an undeveloped agrarian region. The development of the mining and of a strong mining industry changed the appearance and the way of life of those places. Quickly were made the basic conditions for a relatively independent way of life and culture. But there were throughout a close connection and dependence on the economic state, respectively the ownership of the capital. The result of all these factors was the establishment of characteristic workers' centres. Because of their one-sidedness

Tema kultura in način življenja v delavskih naseljih je za revirske kraje Hrastnik, Trbovlje in Zagorje še posebej zanimiva. Številne posebnosti razvoja so bistveno določale način življenja in kulturo nasploh. Čeprav so bili kraji politično ločeni vse do 2. svetovne vojne, pa je gospodarski faktor prevladoval in te meje rušil. Ohranjale so se le v ljudski zavesti in še dandanes prihajajo na dan pod imenom lokalpatriotizem. Prav to pa dostikrat hromi skupen in skladnejši razvoj tesno povezanih krajev. V zgodovini Revirjev je že dvesto let rdeča nit rudarstvo in industrija ob njem. Vsi drugi elementi, ki tvorijo družbeno ekonomsko celoto, pa so bili vedno v povsem podrejenem odnosu in odvisni od intenzivnosti kapitala. Prav to je dajalo možnost tudi ostalim strokam, da se kvalitetno vključijo v raziskovanje načina življenja. Pri našem dosedanem delu na tem področju vse bolj opazamo, da je dostikrat težje ločiti delo po strokah, kot pa skupaj obdelati tematiko. Pri tem verjetno deloma zapostavljamo metode posameznih strok, vendar je prikaz razvoja z vsemi vzroki in posledicami za muzej najpomembnejši. Tako je tudi vodilo referata predvsem prikaz Revirjev v pravi luči, z vsemi posebnostmi razvoja, ter kulture, kot posledice le-tega. Obenem je tudi poizkus dopolniti in potrditi teorijo prof. dr. Kremenška o delavski kulturi kot relativno samostojni kulturi. Prav v Revirjih se je verjetno ta teorija najbolj potrdila v praksi. Ob določenih predpostavkah lahko, še posebej v Trbovljah, o tem govorimo

* Miran Kalšek, prof. zgod. in sociologije, Trbovlje

brez večjih zadržkov, ki so bili v ostalih industrijskih krajih verjetno prisotni (odmik od kmečke kulture).

Prva predpostavka je obravnavanje teme v slovenskem prostoru. Druga pa v tem, da ne iščemo izvirne oblike kulture, ampak izvirno izpeljavo. Takšen model je bil v Revirje prinešen v osnovah skupaj s tujim kapitalom, organizacijo dela, mezdnimi odnosi in tujim strokovnim kadrom. Glede na specifičnosti, ki so se uveljavile ne moremo tega načina življenja uvrstiti v nobenega od osnovnih; meščanski ali kmečki.

Vsekakor je bilo meščanstvo vzor za delavce, vendar v Revirjih nedosegljiv (odmahnjenost, materialni pogoji . . .). Na drugi strani pa lahko opazamo, da je večina delavcev že v drugi generaciji izgubila stik s kmečkim načinom življenja. Takšen položaj hitrih sprememb je prisilil tako delodajalce, kot delavce, k iskanju novih oblik in načina življenja. Osnova so, predvsem v Trbovljah, velike kolonije, ki so delovale kot zaključena celota. Postavljene so bile največkrat v bližini rudnikov ali tovarn. Skupne kuhinje, krušne peči, perišča . . . so postajale bistvo načina življenja. Prav to je dajalo vse do danes vtis homogenosti prebivalstva in s tem možnost primerjave z vaškim življenjem. Vendar je ta homogenost le navidezna, saj je dejansko šlo za določeno skupno prisilno življenje z vsemi elementi individualnosti družine, značilne za meščanstvo. Odvisnost ljudi od pomoči drugih je minimalna, mezdni odnos in pehanje za zadovoljevanjem vsaj minimalnih potreb, pa individualnost še povečuje.

Ti glavni elementi notranje preobrazbe so se predvsem zaradi velike zaprtosti ter slabe strukture prebivalstva ohranjali desetletja. Takšno stanje je seveda pogojevala in formirala enostranska usmeritev v rudarstvo in industrijo ob njem. S tem se je ustvarjal nov tip kraja, ki ga lahko imenujemo delavski rezervat. Takšno trditev lahko potrjujemo še v šestdesetih letih, ko je dr. S. Vrišer med pozitivne dejavnike navedel prav izredno visok odstotek kvalificirane delovne sile. Ta usmeritev je večino industrijskih krajev pripeljala v današnje nezavidno stanje. Do nedavna je bil zunanji pogled na Revirje povsem drugačen. Že samo ime je pomenilo sinonim za delavski center, ki v kulturnem pogledu ni bil preveč cenjen. Če omenimo še druge oznake: revolucionarni, črni, rdeči . . . podobo dopolnimo z mezdnimi gibanji, stavkami, delavskim duhom, visoko stopnjo industrializacije. To pa so v glavnem dejavniki političnega in deloma gospodarskega sistema. Pri tem pa so bila vprašanja dejanskega načina in možnosti življenja, kot tudi zakaj tako, precej zapostavljena. Nikoli ni bila predstavljena celotna podoba, ki od zunaj gledano, Revirje postavlja na pravo mesto. Strogo določenost osnovnih življenjskih pogojev je čutil predvsem posameznik in njegova družina, vendar je bila premočna, da bi lahko karkoli spreminjal. Manifestiranje teh želja in problemov je bilo najbolj izraženo ob stavkah in prelomnih dogodkih, kjer je večina delavcev nastopila organizirano.

Še tako dobro organizirani dostikrat niso imeli velikega uspeha. Tako v politični, kot v gospodarski zgodovini se dosti ukvarjamo s pojmi in dejstvi, ki so vodili k napredku in so tako tudi tretirani. S tem se deloma slika vsakdanjega življenja izgublja in dobiva vse bolj negativni predznak. Če omenimo le dva bolj znana sinonima: črni in revolucionarni Revirji. Prvi je še pred nekaj leti pomenil razvitost, zaposlenost, relativno visok standard, danes pa je skoraj cokla v razvoju. Drugi je prav tako v svojem času predstavljal napredek družbe, spremembe, kar je prišlo v tradicijo, s katero pa v času hitrih sprememb vse teže živimo. Če dodamo še nekaj lokalpatriotizma, vidimo, da le težko govorimo o neki homogeni skupini prebivalstva. Krivca moramo seveda iskati v glavnem izven te delavske sredine.

V prvi fazi razvoja, od začetka 19. stoletja pa do sedemdesetih let, so bili glavni vzroki naslednji: odkritje premoga v zaostali agrarni pokrajini, prometna

odrezanost, brez osnovne infrastrukture, in tudi kmečko okolje je komaj preživljalo samo sebe. Agrarna prenaseljenost je sicer lahko svoje viške dajala kot pomožno delovno silo, ali pa za občasna dela, vendar sta tako rudarstvo, kot industrija rabila tudi precej usposobljene delovne sile. Tako so domačini še deloma bili navezani na zemljo in z delavci živeli v sožitju. Relativno počasen razvoj do petdesetih let je še dal slutiti, da se bodo naši kraji razvijali v normalnem tempu na vseh področjih. Vendar pa je druga faza razvoja od sedemdesetih let naprej zavrla te možnosti. Prodiranje tujega kapitala, vpeljava pravega kapitalizma z vsemi stranskimi negativnimi posledicami, je naletela na nepripravljen teren in ljudi. Monopolni položaj Trboveljske premogokopne družbe — TPD je tak proces še pospešil in udaril neizbrisen pečat na celotno področje.

Čeprav so bili principi kapitalizma vpeljani tudi v druge kraje in jih ni potrebno dokazovati, pa je v Revirjih potrebno podati vsaj kronološki prerez dogajanj, kajti prav specifična vpeljevanja je bistvo razvoja. Ob prerezu je tudi najlažje dokumentirati način življenja, kulturo in vpetost ljudi v ekonomski sistem.

Če pogledamo zgodovino Slovencev, se naši kraji do odkritja premoga skoraj ne omenjajo. Na to je vplivala predvsem nedostopnost, slabi pogoji za kmetovanje ter utesnjenost v dolinah. Edino okno v svet je predstavljala reka Sava v posameznih obdobjih, ko je bila plovna. Tako so naselitveni tokovi v glavnem Revirje obšli. Slabo poseljenost nam izpričujejo že urbarji iz 12. stoletja, ko je na celotnem področju živelo le okrog 3.000 ljudi. Tudi kasneje ni bilo dosti bolje. Ob koncu 18. stoletja je tu živelo še vedno manj kot deset tisoč ljudi . . . Stanje je najlepše ilustriral župan F. Roš, da je to *od boga in države pozabljena pokrajina*. Tudi naslednja desetletja niso prinesla večjih sprememb na tem področju.

Premogovništvo je Avstro-Ogrska pričela načrtno pospeševati, zato tudi odkritja v Revirjih niso povsem naključna. O tem je pisal že Valvazor, prav tako pa so premog kopali v Zagorju že sredi 18. stoletja. Dosti drugače tudi ni bilo v naslednjih desetletjih. Prvi premogokopi pa so se pojavili proti koncu 18. stoletja, najprej v Zagorju, nato v Trbovljah, v tridesetih letih 19. stoletja pa še v Hrastniku. Začetek je bil tako kot povsod, težak, premogokopi so precej časa le životarili in lastniki so se hitro menjavali. Največji problem je predstavljal transport, kajti v Revirjih ni bilo nobene prave cestne povezave navzven. Tako so začeli iskati možnost porabiti premog doma. Nastajali so prvi obrati: apnenice, steklarne, cinkarna . . . S tem se je proizvodnja sicer povečevala, vendar je nastal nov problem — rentabilnost, ker niso mogli porabiti precejšnih količin slabšega premoga. Komaj začeto rudarstvo je začelo doživljati prvo krizo. Vendar ob tej še ni bilo bistveno prizadeto prebivalstvo, ki je opravljalo v glavnem le pomožna in občasna dela, medtem ko so bili profesionisti v večini tujci. Seveda pa so bila prizadeta podjetja. Tegob jih je rešila začeta izgradnja železnice Dunaj—Trst, ki je sredi stoletja s svetom povezala tudi Revirje. Sedaj je bil možen transport premoga, obenem pa je postala železnica največji kupec in se je kljub višjim cenam v Revirjih, odpovedala češkim premogovnikom. Proizvodnja se je sedaj lahko povečevala, obenem pa je postajala vse bolj donosna, kajti z modernizacijo proizvodnje so lahko tudi v tovarniških pečeh kurili slabše vrste premog. Slaba stran napredka pa se je odrazila predvsem na dveh področjih. Nerazvita infrastruktura je zavirala hitrejši razvoj, prav tako pa je bilo lastništvo preveč razdrobljeno, da bi lahko finančno sledilo tehnološkemu posodabljanju v rudnikih. Zaradi tega se je pričela konsolidacija rudarskih posesti, modernizacija rudnikov in izgradnja infrastrukture. Tako so zastavili gradnjo cest, odprli so prve šole in zidali delavske hiše. Število zaposlenih je zaradi povečanja proizvodnje stalno raslo, da je pričelo primanjkovati domačega kadra. Dostopnost krajev je bila sedaj toliko večja, da so lahko delavce dobili tudi iz bolj oddaljenih krajev. Ti delavci so v tem videli le možnost za boljše življenje, čeprav so zamenjali le eno spono za drugo. Z iz-

gradnjo novih obratov, treh tovarn ter bistvenim povečanjem proizvodnje premoga se je v kratkem času temeljito spremenila struktura prebivalstva v dolinah. Kmetije so propadale ali so bile odkupljene za potrebe rudarstva. Delavstvo je začelo prevladovati povsod. Doline so bile tedaj dokončno prepuščene rudarstvu in industriji, ter izpostavljene maksimalnemu izkoriščanju. V sedemdesetih letih se je začelo obdobje Trboveljske premogokopne družbe. V slabih tridesetih letih je družba pokupila skoraj vse slovenske rudnike, in tudi nekaj na Hrvaškem, skupaj s posestvi in obrati. Temelj je dolga leta predstavljal trboveljski rudnik, ki je pridobival skoraj polovico premoga. Zaradi tega se je kraj tudi hitreje razvijal v delavsko središče. Družba je s pomočjo francoskega kapitala stalno vlagala v modernizacijo rudnikov in izgradnjo obratov ob njem. Tako je imela v posesti, vse kar je potrebovala: opeko, cement, apno, elektriko, lastne kolonije . . . Monopol na poslovanje je družbi omogočalo tudi precejšnjo neodvisnost od države. Prav to pa je prinašalo še večje dobičke, ki pa so bili hranjeni predvsem v tujih bankah. Zanimivo je dejstvo, da v skoraj sedemdesetih letih obstoja delničarji nikoli niso ostali brez dividend, redkokdaj celo brez superdividend. Tako so si omogočili tudi velika vlaganja in preživetje velikih kriz brez večjih pretresov. Na čigavih ramenih je vse to ležalo, seveda ni potrebno posebej povdarjati.

Če si ogledamo za primer poprečno petčlansko družino, plačo rudarja in normalno število dni, lahko ugotovimo, da so lahko le v redkih primerih dosegli eksistenčni minimum. Seveda je ta vseboval le hrano, nekaj obleke ter osnovne stroške. Če pogledamo podatke iz dokumentov, vidimo, da rudar s svojo mezdo ni mogel niti pomisliti, da bi si postavil hišico ali vsaj izboljšal osebni standard. V zanj *najboljših časih* je lahko le pošteno preživel družino. Zato so si morali pomagati na vse načine: jemali so podnajemnike, ženske so hodile v berijo (delat na kmete za hrano), možje pa so si iskali dodatna dela. V kriznih časih pa tudi javne kuhinje niso mogle preprečiti stradanja. Večina komisij je ugotavljala podhranjenost otrok (90 % ni dosegalo višine in teže), slabo prehrano in neprimerne bivalne pogoje. Vendar vse to ni dosti omililo odnosa TPD do delavcev. Družba je želela le največji dobiček a z minimalnim vložkom. Tudi navidezne izboljšave standarda delavcev so se lotili le zaradi svoje koristi in za malo denarja, saj so imeli ves material doma ter poceni delovno silo.

Pri tem ne moremo mimo velikih delavskih kolonij, ki so značilne predvsem za Trbovlje, kjer je zaradi hitrega razvoja živelo največ delavcev. Sosednja kraja sta prav tako imela svoje delavske kolonije, vendar sorazmerno manj. V Zagorju je bilo precej več kmečkega zaledja, medtem ko so v Hrastniku stanovanjski problem deloma nadomestili s t.i. kočami v zraku. To so bile privatne hišice, ki so jih delavci sami zidali s pomočjo rudnika, a je po rudarjevi smrti postal tudi lastnik. Skupni vsem trem krajem pa so bili samski domovi, kjer so živeli tudi poročeni delavci iz okolice, ki so se vračali domov le konec tedna. Tako je družba vezala delavce tudi s stanovanji, kajti stanovanjska pravica je bila vezana s službo. Prav tako so stanovanja izgubili upokojenci. Tretji faktor, ki je dopolnjeval maksimalno vpetost delavcev v sistem družbe, so bili rudniški konzumi. Te so najprej upravljale bratovske skladnice, vendar so jih rudniki kmalu odkupili. Cene so bile v primerjavi s cenami drugod tudi do 30 % višje, vendar je družba dajala vse na kredit, ki ga je obračunavala direktno pri izplačilu. Če smo že pri cenah, lahko navedemo nekaj primerov. Praktično ves čas so bile cene v Revirjih višje, kot pa v krajih, kjer je bilo dovolj kmečkega zaledja, obenem pa so bili rudniški konzumi med najdražjimi, in tudi znani po ne ravno kvalitetnem blagu. Drug problem, ki je prisoten še danes, dobava blaga. Tako je rudar, ki je imel tudi do štirideset odstotkov višjo plačo kot delavci v drugih industrijskih krajih, živel teže in slabše, kar je ugotavljal že tedanji tisk. Tudi popularni deputat, nekaj časa brezplačna stanovanja, in strošek za elektriko so jim odtegnili od plač, kot prispevek za

bratovsko skladnico. Prav ta je poleg občine financirala večino objektov družbenega standarda: šolo, bolnico, delavski dom . . . TPD tudi pri izgradnji prepotrebne vodovoda ni direktno sodelovala. Če dodamo vsemu temu še izredno težke delovne pogoje, dobimo vsaj približno sliko načina življenja delavskih družin in njihovo možnost za vključevanje v kvaliteten razvoj življenja. Stroga determiniranost vsakdanjika, večna bojazen za preživetje, za stalno delo ter brezkompromisnost lastnikov produkcijskih sredstev so dejansko oblikovali delavčev način življenja. Predno preidemo na kulturo, ki se je razvijala v teh krajih, moramo naznati vsaj nekaj elementov, ki so omogočali razvoj le-te. Razvijala se je počasi in ni nikoli prešla v visoko kulturo. Zato je bolje, da jo obravnavamo v okviru kulture kot širšega pojma. Šele tedaj vidimo samostojno pot. Začne se dejansko z mezdinimi in stavkovnimi gibanji proti koncu prejšnjega stoletja.

Oganiziranje delavcev zaradi čisto ekonomskih zadev je privedlo k ustanavljanju prvih društev, sindikalnih organizacij. Uveljavili so se predvsem na množičnih manifestacijah in ob raznih proslavah. Po 1. svetovni vojni so se politične stranke bolj usmerile, ter s tem razdrobile delavstvo, deloma tudi na kulturnem področju.

Osnovni problem je bila slaba izobrazbena struktura, kajti večina delavcev je imela le nekaj razredov osnovne šole, nekateri poklicno, ostali so le še učitelji, nekaj zdravnikov in rudarski strokovni kader. Del tega je bil tuj, in je v glavnem podpiral germanizacijo. Drugi negativni element je bila izredno slaba infrastruktura, ki je onemogočala sleherne kvalitetne stike z bolj razvitimi okolji, kot tudi razvoj v lastni sredini. Velik vpliv je vse do konca 1. svetovne vojne imel nemški jezik, ki se je v poenostavljeni in popačeni obliki vrnil z delovnih mest tudi v vsakdanjo govorico. Ker se struktura v glavnem ni bistveno menjala, je kot del žargona ostal vse do danes. Naslednji zaviralni moment v razvoju kulture so tudi politične stranke, ki so deloma omogočale družabno življenje, vendar s tem delile delavski razred v več nasprotujočih si taborov. S tem so slabili že tako šibko materialno in tudi strokovno bazo za razvoj kulture. Zaradi navedenih vzrokov so se delavci proti koncu preteklega stoletja začeli sami organizirati, pač glede na možnosti in potrebe. Tradicionalne delavske godbe, gasilska društva in rudarska organizacija so pomenile temelje za splošno kulturno življenje. V začetku stoletja so pričeli izdajati glasilo Rudar ter ustanovili društvo Svoboda, kjer so se predvsem mladi vključevali v številne sekcije. Delovali so na gledališkem, instrumentalnem, pevskem, športnih . . . področjih. Društva so po 1. svetovni vojni dostikrat ovirale prepovedi delovanja, predvsem zaradi političnega delovanja v njih, ki je bilo nevarno tako družbi kot državi. Vendar so vedno našli nove možnosti delovanja, kajti prav društva so pomenila edino možnost aktivnega in organiziranega delovanja tako na kulturnem, kot političnem področju. Med najbolj znanimi v tem času je bila vsekakor Vesna s podružnicami v vseh treh krajih, Iskra, Ledina in v tridesetih letih Svoboda. Društveni prostori so bili v začetku gostilna, kasneje pa v Delavskih domovih, kjer pa so morale najti prostor vse sekcije. Ker so se vključevali v društva predvsem mladi, ni nobeno presenečenje, da so v sokoških ali orlovskih društvih aktivno sodelovali tudi delavski otroci, kajti ta društva so imela pač boljše delovne pogoje, kar je bilo za mladega povprečnega človeka dovolj, saj ga politika ni zanimala. Vendar pa so se ti odnosi dostikrat zaostrovali glede na situacijo.

V vseh teh društvih je delovalo precej nadarjenih amaterskih igralcev, pevcev in godbenikov, ki so dolga desetletja predstavljali srž kulture. Kljub amaterizmu in slabim pogojem pa so dosegali uspehe. Znani so bili predvsem mladi pevci Slavčki, po vojni pa tudi gledališčniki in delavske godbe. Pravih umetnikov pa praktično ni bilo. Nekaj posameznikov, ki so se pojavili, pa so po pravilu našli za svojo ustvarjalno bazo prav v načinu življenja zasavskih ljudi. Omeniti mora-

mo predvsem pesenike in pisatelje: Mileta Klopčiča, Toneta Seliškarja, Ludvika Mrzela, Franca Kozarja. Čeprav so v različnih društvi delovali številni revirčani, pa večina le ni bila organizirana in je svoj redki prosti čas preživljala po svoje. Značilno je bilo gostilniško življenje že od izgradnje železnice naprej. Drug prostor je za može predstavljal t.i. parlament (klopi ali baraka), kjer so se sestajali in kakšno pametno rekli, vrgli karte in v litru utopili vsakdanjo jezo in skrbi. Ženske pa so svoje *veselje* našle na periščih, pri krušnih pečeh, in na gankih.

S tem je v grobem prikazan delavski vsakdanjik, možnost in tegobe ter poizkus utemeljiti lastno pot razvoja življenja in kulture, ki je specifična predvsem za industrijske kraje.

Namesto zaključka je bolje potegniti vzporednico z današnjimi časi, ki v veliki meri potrjujejo determinirano, pa vendar samostojno pot Revirjev, pa četudi v lastno škodo. Še vedno predstavljajo delavski rezervat, z enostransko usmeritvijo in slabo kadrovske strukturo. Kljub novim gradnjam, določenim posegom na področje infrastrukture, razvoj še vedno zaostaja za potrebami ljudi, iz česar se oblikujejo novi oziroma ostajajo stari problemi. Ekologija je zaenkrat bolj turistična atrakcija, kot resna grožnja razvoju in si podaja roko z urbanizmom, ki tudi še ni zaživel, kljub velikim problemom na tem področju. Prav tako so stari tudi problemi s kvaliteto oskrbe. Vse to seveda ne more bistveno spremeniti mentalitete in mišljenja ljudi. Tako lahko v kulturi kot načinu življenja še vedno opazamo veliko tradicionalizma, od jezika do amaterske kulture. Še vedno obstaja občutek, da drugačne kulture ne potrebujemo.

REVIERE — EIN ARBEITSZENTRUM

Zusammenfassung

Das Referat entstand vor allem als Zusammenfassung der bisherigen wissenschaftlichen Arbeit auf diesem Gebiet. Die Abhandlung befasste sich nicht mit der Forschung der Lebensweise in einer kleinen veralterten Industrieregion, die Hauptabsicht des Verfassers nämlich war die Schilderung der gesamten Entwicklung der Reviere, die deren Lebensweise bestimmte. Die Reviere entwickelten sich ziemlich anders als die meisten slowenischen Regionen. Vor allem waren die gegebenen Bedingungen und Entwicklungselemente hier anders beschaffen. Gerade diese Tatsachen dienen als Grundlage für die Behauptung, dass es hier um eine relativ selbständige und autochotone Lebensweise und Kultur in allen drei Orten (Hrastnik, Trbovlje und Zagorje) geht.

Am Ende des 18. Jahrhunderts waren diese Orte ausserordentlich unentwickelt. Die ungefähr 10.000 Einwohner wurden von der Agrarwirtschaft wegen schlechter Bedingungen (Bergland, keine Eisenbahnverbindungen) nur mühsam ernährt. Es gab kein Gewerbe und keinen Handel. In solchen Umständen bedeutete die Entdeckung der Kohle einerseits eine Verbesserung der Lebensbedingungen: durch die Beschäftigung der Arbeitskraft, durch den Nebenverdienst und durch die Entwicklung der Infrastruktur. Bis zu den fünfziger Jahren wirkliche sich langsam das alles, trotz zahlreicher Schwierigkeiten in den Kohlengruben. Einen Wendepunkt bedeutete der Ausbau der Eisenbahn Wien — Triest. (Dunaj—Trst). Diese öffnete nicht nur Tür und Tor in die weite Welt, sondern brachte ein grosses, fremdes Kapital in das Land, welches in dreissig Jahren hier gänzlich die Herrschaft übernahm und rücksichtslos das Kohlenreichum und die Arbeitskraft ausbeutete. Trotz einigen erfolgreichen Organisationsformen des Proletariats und des Ausbaus der notwendigsten Infrastruktur, beherrschte der intensive Kohlenabbau und die parallel laufende einseitige Industrie alle drei Täler die ganze Zeit.

Für solche Entwicklung waren drei Hauptfaktoren verhängnisvoll. Erstens die monopolistische Lage der Besitzer, welche mit minimalen Einlagen die ganze Zeit die Produktion vergrösserten. Der zweite Faktor war der Staat, der diese Entwicklungsstrategie unterstützte oder zu schwach war sich gegen die fremde Aktiengesellschaft zu behaupten. Der dritte Faktor waren die Revierbewohner. Für die Mehrheit war die Beschäftigung in den Kohlengruben oder in der parallelen Industrie die einzige Einnahmequelle. Das Lohnverhältnis, die durch die Arbeit in der Kohlengrube bedingten Bergwerkswohnungen und die Bergwerkskonsume bedeuteten eine dreifache Abhängigkeit der Arbeiter. So wurden sie passivisiert und den gegebenen Bedingungen untergeordnet, Das alles widerspiegelte sich

in ihrer Lebensweise. Neben den schon erwähnten Faktoren waren auch die indirekten Faktoren sehr einflussreich. Durch das fremde Kapital und durch die leitende ausländischen ausgebildeten Führungskräfte wurde eine starke Germanisierung hervorgerufen. Das zeigte sich am meisten im Schulsystem, in der allgemeinen Alltagssprache und bei der Gliederung in Gesellschaftskreise. Noch heute kann man von einem auf diese Weise entstandenen Revierjargon reden.

Die Wohnkultur dieser Leute war auf minimale Lebensbedingungen beschränkt. Auch war die Bildungsstruktur sehr gering und einseitig. Diese Prozesse wurden durch die relativ entlegenen grösseren Zentren und durch die schlechte materielle Lage der Betroffenen noch zusätzlich gesteigert. Die Lebensweise, die nur nach der Befriedigung der alltäglichen Lebensbedürfnisse trachtete, kam auch in der allgemeinen Kultur zum Ausdruck.

Gleichermassen wie schon einige Orte zuvor, verpassten auch die Reviere die Gelegenheit sich zu einem allseitig entwickelten Zentrum zu entwickeln. Die obwaltenden Bedingungen, der Einfluss der Vergangenheit und die Tradition sind noch immer zu stark vorhanden.

PREUČEVANJE DELAVSKE KULTURE V MARIBORU

Tone Petek*

UDK 394(497.12 Maribor):008-058.243.2*18/19*

PETEK Tone: Preučevanje delavske kulture v Mariboru. (Forschungen der Arbeiter Kultur in Maribor). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, str. 153—158.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

V priloženem sestavku želimo podati kratko etnološko podobo Železničarske kolonije Studenci v Mariboru. Zaradi središčne lege mesta je družba Južnih železnic zgradila leta 1863 delavnice za popravilo in obnovo svojega voznega parka. Hkrati z delavnicami so zgradili stanovanja za delavce in uradnike, ki so bili v glavnem tuji. Razvili so svojevrsten način življenja pod pokroviteljstvom družbe Južnih železnic.

UDC 394(497.12 Maribor):008-058.243.2*18/19*

PETEK Tone: Research of worker-class culture in Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 62 = 27(1991)1, p. 153—158.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

In the paper a short ethnological picture of the Railway colony Studenci Maribor is presented. In 1863 the South railways company, because of the town's central position, built a workshop for repairing and reconstruction of its carriages. At the same time blocks of flats for workers and clerks, being mainly foreigners, were built together with the workshops. They developed a special way of life under the protection of the South railways company.

Sodobna etnologija vse bolj poudarja pomen preučevanja nekmečkih profesionalnih skupin, ki so bile dolgo časa potisnjene ob stran in za etnologijo in etnologe nezanimive. Eden prvih, ki je začel pisati tudi o delavski problematiki, je bil W. E. Peuckert z delom *Volkskunde der Proletariats*, leta 1931. Med te vrste del prištevamo tudi delo L. Schmidta *Wiener Volkskunde* iz leta 1940. V šestdesetih letih pa se je tudi na Slovenskem povečalo zanimanje za delavsko in mestno etnologijo. Zaradi specifičnega nastanka, življenja in dela, kakor tudi sestave prebivalstva v preteklosti, je z etnološkega zornega kota zanimiv problem Železničarske kolonije Studenci v Mariboru.

Nastanek železničarskih delavnic in kolonije

Leta 1846 je bila potegnjena tako imenovana Južna železnica do Maribora. Mesto ob Dravi je bilo tako prvo slovensko in v poznejših mejah tudi prvo jugoslovansko mesto, ki je dobilo železniško povezavo s severom in kjer je najprej začel delovati železniški promet. O kakšni industriji v tem času v Mariboru ne moremo govoriti, saj je bilo to malo mesto z okrog 4000 prebivalci, ki so se poleg manufaktur ukvarjali še s poljedelstvom, vrtnarstvom in vinogradništvom. Tudi raz-

* Tone Petek, etnolog, Pokrajinski muzej Maribor

širjenost mesta do prve polovice 19. stoletja nam zgovorno kaže, katere so bile glavne dohodne in dovozne poti za Maribor. Največje predmestje je nastalo ob cesti, ki je vodila proti Gradcu, saj je bila to obenem glavna pot v vinorodne Slovenske gorice. Precej je bilo razvito tudi Magdalensko predmestje, precej manj pa Koroško, čeprav je bila cesta proti Koroški v vseh časih važna komunikacijska žila. Poleg omenjenih prometnih povezav mesta z zaledjem ne smemo pozabiti dravskega splavarstva z letnim prometom 700 do 800 šajk in 1100 splavi.

Zgradba železnice in položitev železniških prog je v veliki meri odločilno vplivala na usmeritev mestnega obsega ter kazala pot nadaljnji zazidavi. Namestitev glavnega kolodvora je razširila trgovski promet na Graško predmestje ter dala pobudo za intenzivnost gospodarskega in trgovskega življenja na današnji Partizanski cesti. Namestitev velikih železničarskih delavnic ob Koroškem kolodvoru je povzročilo, da so v Magdalenskem predmestju nastale delavske kolonije, ki dajejo vsaj deloma še danes značaj temu delu mesta.

Gospodarske razmere v Mariboru se temeljito spremenijo z železniško povezavo med Dunajem in Trstom leta 1857. Ko so leta 1863 zgradili še tako imenovano koroško železnico, je postal Maribor križišče dveh prog, ki sta bili od leta 1858 v privatni lasti družbe Južnih železnic. Leta 1866 se je omenjena družba odločila zgraditi delavnice za obnovo svojega voznega parka v Mariboru. Zakaj prav tu? Poudariti moramo, da je imela družba v tem času v lasti okrog 1890 km prog v Avstriji, na Madžarskem in v Sloveniji. Maribor naj bi imel glede na razporeditev železniškega omrežja nekako središčno lego in je bil zato primeren za gradnjo delavnic. Po drugi strani pa vidimo odločitve za gradnjo delavnic v Mariboru v tem, da se je v Avstriji in Nemčiji v tem času pod vplivom imperializma izražalo geslo »Drank nach Osten«. Žrtev tega germanizacijskega procesa pa je bila vsekakor tudi slovenska Štajerska.¹

Leta 1861 je mariborsko stavbno podjetje »STIER« prišlo z izgradnjo železničarskih delavnic. Le te so začele obratovati 9. marca 1863, s polno močjo pa dve leti kasneje. Delavniški prostori so proti koncu stoletja imeli skupne površine 173.000 kvadratnih metrov, skupaj pa je bilo zaposlenih 1230 delavcev in uslužbencev.

Hkrati z gradnjo delavnic so pričeli graditi tudi kolonijo s stanovanji za delavce, ki jih je bilo potrebno pripeljati od drugod, saj v Mariboru ta čas ni bilo dovolj kvalificirane delovne sile. Za delavce v delavnicah pa v tem času v mestu ni bilo mogoče najti dovolj stanovanj, zato je družba Južnih železnic morala pričeti z izgradnjo kolonijskega naselja. Ko so začele delavnice leta 1863 obratovati, je bilo zgrajenih že prvih 12 hiš ob južnem delu poleg kurilnice in plinarne. Toda z dograditvijo tako imenovane »stare« kolonije še ni bilo rešeno stanovanjsko vprašanje, zato so se pet let pozneje odločili za gradnjo »nove« kolonije. Zgradili so 28 enakih hiš s po štirimi stanovanji v pritličjih in prav toliko v nadstropjih. Poleg tega so leta 1871 zgradili otroško zavetišče, šolo in pozneje 1874 skladišče z živilskimi potrebščinami (konzum). Velika potreba delavnic po strokovni delovni sili je narekovala hiter potek gradnje, ki je bila kljub naglici kvalitetno opravljena. Hiše so zgradili po načrtih direkcije in so bile last delavnic, ki so skrbele za njihovo vzdrževanje in so popolnoma razpolagale s stanovanji, tako da na njih niso bile dovoljene niti najmanjše spremembe ali dozidave.

Izgled kolonije

Kolonija je nastajala načrtno s takrat aktualno infrastrukturo in sploh dokaj visokim komunalnim in stanovanjskim standardom. Urbanistična slika kolonije je vsekakor odsev pozitivizma in racionalističnih pogledov na gospodarski raz-

vov. Celotna kolonija je zgrajena z neometano dvakrat žgano opeko in s kamniti-mi temelji. Nekateri posamezni detajli pa kažejo sledove neoromenskega stilnega nazora. V celotno arhitekturo je vključen racionalni industrijski stil, zato lahko govorimo o edinstvenem za sredo 19. stoletja vzornem uradniško delavskem naselju, ki je kljub vsemu postalo sinonim za kompleks kasarn, v katerih so žive-li delavci pod pokroviteljstvom družbe Južnih železnic.

V stari koloniji je 12 hiš, kjer so bili v začetku nastanjeni kvalificirani delavci in uslužbenci (večinoma tujci). Hiše stojijo v vzporednih vrstah od vzhoda proti zahodu. Označene so z rimskimi številkami od I do XII. Oznaka z rimskimi šte-vilkami je bila aktualna do uvedbe ulic v koloniji, kar se je zgodilo v sedemdeset-ih letih 19. stoletja. Zunanja podoba vseh hiš je enaka, v dolžino merijo 17, široke pa so 9,5 metra. Okoli vsake hiše je bil v preteklosti vrt, ki je bil enako razdel-jen med štiri stanujoče stranke.

Tako imenovana nova kolonija je sestavljena iz 28 enako zgrajenih enonad-stropnih hiš. Zadnje zgrajeno poslopje je bil »konzum«, ki je bil odprt 1. avgusta 1874. leta. Letni promet v njem je bil na prehodu stoletja 700.000 kron.

Z izgradnjo obeh kolonij je imela družba Južnih železnic v neposredni bližini delavnic na razpolago 304 stanovanj.

S pitno vodo so se prebivalci kolonije oskrbovali iz vodnjakov. Le teh je bilo v novi koloniji osem, v stari pa štirje. Poleg tega je bilo še pet korit z dravsko vo-do za pranje perila.

Število hiš v koloniji je v vseh obdobjih ostalo enako. Svoj namen je spre-menila šola, ki je bila med obema vojnoma spremenjena v stanovanja, otroško zave-tišče pa so opustili po letu 1945.

Vse do konca druge svetovne vojne so zgradbe v koloniji vzdrževale delavni-ce, ki niso dovoljevale sprememb ne v naselju in ne na zgradbah. Z ustanovitvijo stanovanjske skupnosti je prenehala skrb delavnic (oziroma poznejše tovarne Boris Kidrič) za kolonijo. Prenehalo se je z rednim vzdrževanjem stavb, drvnic in plotov, kar vse se je prav kmalu začelo izražati na izgledu kolonije kot celote. Predvsem zaradi divjih prizidkov, vetrolovov in proviziranih gospodarskih objek-tov (kolnice, šupe, garaže itd.) je prvotna podoba naselja precej zabrisana. Prvine sodobnega stanovanjskega standarda so v koloniji nastajale nenačrtno in brez posluha na celotno urejenost. Ljudje, ki živijo dalj časa v koloniji, negodujejo nad njenim propadanjem (spreminjanjem), vendar tega ne morejo preprečiti. Na drugi strani pa so tu ljudje, ki so se sem priselili pred kratkim in zato na kolonijo niso toliko čustveno navezani. Pomeni jim le določeno izhodišče za pridobitev boljšega stanovanja. Med ljudmi prihaja do konfliktov. Eni so za to, da se koloni-ja ohrani takšna kot je bila, prenovijo naj se stanovanja v takšni meri, da bodo ustrezala sodobnim življenjskim zahtevam in standardom. Drugi pa zagovarjajo tezo, da je kolonija svoje odslužila.

Prebivalci kolonije

Stanovanjsko pravico v koloniji je dobil le tisti, ki je bil zaposlen v delavni-cah ali na železnici. V primeru, da je z delom prenehal ali se upokojil, je moral z družino vred v treh mesecih zapustiti kolonijo in izpraznjeno stanovanje je bilo na razpolago drugim delavcem v delavnicah. Prav tu je vzrok, da do začetka pet-desetih let v koloniji ni bilo upokojenecv.

Število stanovalcev v koloniji je bilo v veliki meri odvisno od potreb delavnic. Leta 1869 je bilo v delavnicah zaposlenih 825 delavcev in uslužbencev, od leta 1875 dalje pa redno nad 1000, v začetku 20. stoletja pa 1230 ljudi. Od teh je bilo 1146 delavcev, 38 uradnikov, 40 uradniških pomočnikov in 6 slug. V začetku se-

demdesetih let preteklega stoletja je v koloniji živel 1600 ljudi, v glavnem tujcev. Njihov občevalni jezik je bil nemški. Kolonija je tako kot zaključena urbana celota z nemško govorečimi uradniki in kvalificiranimi delavci, nadalje z nemško šolo in otroškim zavetiščem tvorila izredno močno germanizacijsko postojanko, ki se je hotela obvarovati slehernega vpliva slovenske okolice.

Proti koncu preteklega stoletja so se začeli v kolonijo naseljevati tudi Slovenci. Vprašanje pa je, kateri občevalni jezik so zapisali ob ljudskih štetjih 1890, 1900 in 1910. Po vsej verjetnosti nemški, kajti šovinistično vodstvo delavnic je imelo pri izvrševanju ponemčevalnih tendenc olajšano delo, saj je s svojim kapitalom pritiskalo na slovenske doseljence, ki so se ob prihodu v kolonijo in na delo v delavnice znašli v gmotno in socialno podrejenem položaju. Zato ni čudno, da je bila velika večina ljudi ob kondu 19. stoletja nacionalno nezavedna.

Z nastankom Jugoslavije je prišlo do večjih sprememb. Delavnice so še nadalje v lasti družbe Južnih železnic vse do leta 1924, ko jih je prevzela uprava Jugoslovanskih državnih železnic ljubljanske direkcije. Obrati so se izpopolnili, saj so izkoristili obmejno lego Maribora. Tudi število zaposlenih narašča, saj imajo delavnice ta čas nad 2000 delavcev in uslužbencev.

Prebivalci nemške narodnosti so se takoj po prvi vojni v glavnem izselili, zato je nastalo precej praznih stanovanj, ki so se praznila tudi tako, da so se morali upokojenci po treh mesecih iz kolonije izseliti. Sem se naselijo in najdejo delo v delavnicah ljudje iz bližnje okolice Maribora. V prvih letih po vojni je naval v kolonijo predvsem iz neposredne agrarne okolice Maribora. Pozneje v letih 1921 do 1926 je prišlo v kolonijo večje število Primorcev, predvsem iz okolice Sežane in Trsta. Ker so bili to ljudje z ustrežno kvalifikacijo, so imeli prednost pri pridobitvi stanovanja v koloniji. Po podatkih popisa prebivalstva leta 1930 je živel tukaj 1266 ljudi. Od teh je bilo jugoslovanskih državljanov 1251, petnajst pa tujcev. Slovenski materni jezik je uporabljalo 1189 ljudi, nemški 36, srbski in hrvatski 19 in druge slovanske jezike 22 prebivalcev. Glede verske pripadnosti je bilo največ rimokatolikov.

Po štetju prebivalstva 1971 je živel v koloniji 1047 ljudi.

Poklicna struktura ljudi je bila v bistvu vseskozi podobna. Le to so narekemale potrebe delavnic in železnice, saj še danes velja nepisano pravilo, da se sem lahko naselijo le ljudje, ki so zaposleni pri železnici.

Življenje v koloniji

Do konca prve svetovne vojne lahko zapišemo, da je delavstvo in uradništvo nastanjeno v koloniji živel v svojevrstni izolaciji, kar jim je omogočala lastna preskrba v konzumu, kakor tudi skrb za predšolske otroke in ne nazadnje kolonijska šola. Obe zadnji ustanovi sta vzgajali otroke v izrazito nemškem duhu. Delavnice same pa so zaposlene vezale na vseh področjih od intimnega (stanovanja, vrtovi, njive), preko preskrbe in ne nazadnje kulture, ki je bila prilagojena okostenelim nazorom družbenih vrhov. Na to kaže že lokacija kolonije, ki je postavljena v neposredni bližini delavnic. Z izgradnjo šole, otroškega zavetišča in konzuma se je navezanost na kolonijo, kjer so imeli njeni prebivalci v bistvu vse, kar so potrebovali za vsakdanje življenje in delo, le še bolj utrdila. Vse večja navezanost na delavnice in kolonijo pa je po drugi strani puščalo med ljudmi izolacijo in zavest pripadnosti koloniji. Ne nazadnje so delavnice nudile svojim delavcem in uslužbencem sorazmerno dober zaslužek, saj je za prvo obdobje izpričan podatek, da je bil povprečni dnevni zaslužek delavca v delavnicah 1,5 do 2 goldinarja, na prehodu stoletja od 4 do 6 kron, v obdobju med obema vojnama pa 1700 dinarjev mesečno. Mimogrede naj omenimo, da je bila stanarina od 2 do 7 goldinarjev

mesečno, kar je bilo odvisno od kvalitete stanovanja. Letna stanarina je bila na prehodu stoletja 72 do 168 kron. Družba Južnih železnic je tako letno iztržila v omenjenem času od stanarin kar 51.476 kron letno.

Prosti čas so ljudje v koloniji preživljali različno. Moški, v kolikor niso delali nadurnega dela v delavnicah, so v vseh obdobjih radi zahajali v gostilne. Kolonijske gostilne so bile pred prvo svetovno vojno Lahajner, Stamec v Radvanju in Mautner v Novi vasi, kjer je bil sedež tako imenovanega fantovskega »fajgen kluba«. Prav tako je bila pogosta zabava igranje kart in udeležba na izletih. Vse to se je v novejšem času povsem opustilo.

V vseh obdobjih je bila glavna skrb prebivalcev kolonije pridobivanje dodatnih materialnih dobrin. Težnja po dodatnem zaslužku je bila značilna za večino prebivalstva (fuš, tihotapljenje, popoldansko delo, pranje perila vojakom). Velik pomen so imeli vrtovi, saj so bili ljudje, ki so se priselili sem iz podeželja, še vedno čustveno močno navezani na zemljo. Podobno lahko trdimo za njive in rejo domačih živali. Od zadnjih so redili največ prašiče, zajce, perutnino, niso pa bili redki primeri, da so posamezne družine imele tudi po eno ali dve kozi (»ajzenpanarska krava«). Po drugi svetovni vojni jih je močno prizadela prepoved reje domačih živali, kakor tudi odvzem njiv zaradi širjenja mesta.

Z vrtnarstvom in rejo domačih živali je v neposredni povezavi tudi prehrana, ki je bila v prvih dveh obdobjih (pred prvo vojno in med vojnama) v bistvu precej enolična in podobna. Priseljenci iz mariborske okolice so bili precej navezani na podeželje in deloma na živilski trg, tujci pa predvsem na zadnjega. Glavni dobavitelj prehrabnih izdelkov je bil konzum. Z živili so prebivalce kolonije oskrbovali tudi nekateri zasebniki (npr. pek Scherbaum).

Med soseskama so bili praviloma prijateljski odnosi. Skupno so večkrat praznovali rojstne dneve in godove. Priljubljeno je bilo zbiranje na dvoriščih pod brajdami, kjer so prirejali krajše zabave. Medsebojni prijateljski odnosi so se po pripovedovanju starejših informaterjev v novejšem času bistveno spremenili. Ljudje se namreč vedno bolj zapirajo v svoje družinske kroge. Posebno velja to za upokojence, ki so izgubili in še izgubljajo svoje znance, ne iščejo pa novih poznanstev.

Kompleks železničarske kolonije se nam kaže kot izjemen etnološki in sociološki spomenik, predvsem zaradi ohranjene urbanistične zasnove in posameznih objektov, ki so zadržali svoje forme iz časa nastanka kolonijskega naselja. Za kolonijo pa lahko trdimo da se je od prehoda stoletja dalje postopoma slovenizirala, v posameznikih pa je moč zaznati razvoj razredne zavesti, skoraj pri vseh prebivalcih kolonije pa vse do sedemdesetih let tega stoletja lokalna pripadnost koloniji kot zaključeni enoti.

FORSCHUNGEN DER ARBEITER KULTUR IN MARIBOR

Zusammenfassung

Die Stadt Maribor fing an sich als ein bedeutendes Industriezentrum und Bahnlinienkreuzung durch den Bau der Südbahn und ihrer Abzweigungen zu entwickeln. (Wien—Maribor—Ljubljana—Triest 1857; die Kärntner Bahn im Jahre 1863). Die Zentrallage von Maribor und damit verbundene Verteilung der Bahnlinien ermöglichten das Erbauen der Werkstätten für die Reparatur und Wiederaufbau der (Eisenbahn) Betriebsmittel. Als die Werkstätten im Jahre 1863 in Betrieb gesetzt wurden, waren auch schon die ersten zwölf Häuser in der unmittelbaren Nähe der Werkstätten fertiggebaut. Doch all das löste das Wohnproblem der Arbeiter und Beamten nicht, und so fing man im Jahre 1868 mit dem Bau der sgn. Neuen Kolonie an. Die Häuser (insgesamt 28) wurden nach den Entwürfen des Bahndirektionsbüros gebaut, andere Häuser sind aber Eigentum der Südbahngesellschaft. Auch die Erhaltung der Objekte unterlag bis 1945 der Bahngesellschaft, die ihrerseits ziemlich strenge Bedingungen vorschrieb: auf den Häusern durften keine Veränderungen

gen vorgenommen werden. So entwickelte sich im Kern der Kolonie, in der anfangs nur »importierte« qualifizierte Arbeiter und Beamte wohnten, ein eigenartiger Lebensstil. Die totale Gebundenheit der Arbeiter und Beamten an die Werkstätten umfaßte einfach alle relevanten Bereiche: den Privatbereich (Wohnung), die Schule, die Verpflegung und nicht zuletzt die Kultursphäre, die den steifen, verknöcherten Weltansichten damaliger Gesellschaftsöbrigkeit angepaßt war.

Von dem Anfang des XX. Jahrhunderts an sieht man in der Kolonie ein allmähliches Reifen des Nationalbewußtseins. In folge des massiven Germanisationsdruckes kann man beobachten, daß die Mehrheit der Arbeiter (darunter auch Slowenen) ursprünglich DEUTSCH als ihre Muttersprache angibt. Mit dem Zerfall der Monarchie ändert sich das Bild, da eine größere Menschenzahl aus der unmittelbaren Umgebung Maribors in die Kolonie kommt, später auch mehrere Bewohner slowenischer Küste. Es entspricht schon der Wahrheit, daß die Kolonie in einer eigenartigen Isolation lebte, doch gleichzeitig muß auch die stufenartig zunehmende Slowenisation der Kolonie-Bewohner erwähnt werden — als ein bedeutender Bestandteil der Lebensweise in der Kolonie. Zu erwähnen ist auch die Tatsache, daß bei manchen einzelnen Personen die lokalbestimmte zugehörigkeit zu der Kolonie als zu einer geschlossenen Einheit bis in die siebziger Jahre des XX. Jahrhunderts hinein zu bemerken war.

POROČILO

OKTOBRSKI POGOVORI O BAROKU

Srečanje slovenskih umetnostnih zgodovinarjev v Mariboru

Marjeta Ciglenečki

V viteški dvorani mariborskega gradu so se sredi lanskega oktobra zbrali slovenski umetnostni zgodovinarji na pogovoru o baroku. To so bili že deseti pogovori o umetnostnem slogu, ki je v naši deželi, upamo si tako trditi, zapustil prevladujoč značaj v ohranjenem spomeniškem gradivu. Tudi prvič, leta 1980, je bilo srečanje v Mariboru in Mariborčani so še štirikrat pripravili tako imenovane baročne dneve, kar gotovo ni naključje. Spiritus agens vsakoletnega umetnostno-zgodovinskega shoda je dr. Sergej Vrišer, eden vodilnih slovenskih barokistov, dolgoletni ravnatelj mariborskega muzeja in profesor za muzeologijo na ljubljanski Filozofski fakulteti. Sicer pa so slovenski umetnostni zgodovinarji s pogovori o baroku obiskali že vse slovenske pokrajine. Srečali so se še v Portorožu, na Ptujju, v Slovenski Bistrici, Radovljici, Brežicah in v Novi Gorici. Pogovorom vedno sledi strokovna ekskurzija, tako da si udeleženci shoda na terenu ogledajo znamenitosti, največkrat tiste težje dostopne, v stroki bolj malo obdelane in zato tudi od poznavalcev redkeje obiskane, ter se seznanijo s problematiko njihovega ohranjanja. Tokrat je bil na sporedu obhod baročnih objektov v Dravski dolini ter ogled gradu Betnava in mesta Slovenj Gradec.

Barok zaposluje mnoge slovenske umetnostne zgodovinarje in vprašanj se vsako leto nabere toliko, da čutijo potrebo po sproščnem pogovoru. Teme niso nikoli vnaprej določene, so samo ponujene za izhodišče razgovora.

Nekaj je težav, ki neprekinjeno spremljajo ohranjanje naše likovne dediščine in se zato pogovori o baroku vsako leto vračajo k njim, tudi tokrat ni bilo drugače. Baročni spomeniki so zaznamovali naše kraje, obnovitveni posegi pa ne morejo dohitevati njihovega propadanja. Udeleženci srečanja so poudarili, da je stanje seveda daleč od zadovoljivega, da pa je napredek vendarle opazen. Izredno je naraslo število obnovljenih cerkvenih zunanjščin, v tem se že lahko merimo s sosednjo Avstrijo, zelo nezadovoljni pa smo s stanjem cerkvene notranje opreme (leseni oltarji so zaradi črvojednosti mnogokje na robu propada) in zaskrbljujoče je stanje gradov.

Temu ni krivo le večno pomanjkanje denarja, temveč tudi premajhno število strokovnjakov, ki bi obnovitvena dela opravljali in nadzirali. Anka Aškerc, ravnateljica celjskega zavoda za spomeniško varstvo, je povedala, da se v zadnjem času skokovito povečujejo finančne možnosti za obnovo sakralnih spomenikov. Takšnih želja moramo biti seveda veseli, vendar jim zavodi za spomeniško varstvo preprosto ne morejo slediti, saj jim manjka za to usposobljenih ljudi. Še posebej pogrešajo srednješolsko izobraženih konservatorjev, ki bi jim zaupali zahtevnejša obrtniška dela. Tako se dogaja, da na primer povsem preprost kamnoseški arhitekturni člen kleše akademsko izobražen kipar ali pa se moramo zadovoljiti z izdelkom obrtnika, ki ne obvlada več starih postopkov, ki mu je občutenje starega objekta tuje, rezultat pa je arhitekturni člen, ki poruši razmerja v prostoru. To so že stare težave naše spomeniške službe in čeprav že leta na vseh mogo-

čih umetnostnozgodovinskih in konservatorskih shodih, ne samo na baročnih dnevih, govorimo o nujnosti ustreznih šol, do danes niso bili napravljeni niti učni programi. Pred dvema leti so šolske oblasti prejele pobudo ptujskega muzeja, da bi takšno šolo namestili v Turnišču na obrobju Ptuja. Če bi ta program zaživel, bi bil rešen tudi zapuščeni grad Turnišče, saj je bila ureditev te znamenite centralno zasnovane arhitekture iz 17. stoletja vključena v projekt, ki bi ga pomagalo finansirati podjetje Lesnina. Žal je ostalo le pri pobudi. Podobno zasnovana šola v Izoli ne bo rešila naših težav, saj so jo ustanovili Italijani, da obnovijo svojo kulturno dediščino na ozemlju Jugoslavije, predvsem v Istri. Da določene možnosti za izboljšanje stanja vendarle že obstajajo, sta opozorila Matija Žargi iz Narodnega muzeja in dr. Stane Bernik, predsednik Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva. V konservatorski delavnici Narodnega muzeja so se izkazali maturanti ljubljanske šole za oblikovanje, ki so se sposobni v razmeroma kratkem času vključiti v delovni proces. V zadnjem času pa tudi narašča število kiparjev in slikarjev, ki si želijo služiti kruh kot zasebni restavratorji. S tem v zvezi bi bilo potrebno urediti nedorečena vprašanja okrog nadzora zasebnega dela. Zaradi nestrokovnosti smo izgubili že marsikatero umetnino. Udeleženci so bili kritični tudi do politike Restavratorskega centra, ki svoje najboljše restavratorje zaposluje pri delih izven Slovenije, medtem ko doma zaradi pomanjkanja strokovnjakov stojijo pomembni projekti.

Osrednja tema desetih baročnih pogovorov so bili trije ključni baročni spomeniki: grad Dornava, cerkev v Gornjem Gradu in Robbov vodnjak.

Dornavski grad, ki stoji v ravnini sredi Ptujkega polja, je izjemna baročna celostna umetnina. V nedeljivo celoto so se povezali arhitektura, parkovna zasnova, kiparstvo in slikarstvo. V času največjega razrasta gradu v drugi tretjini 18. stoletja je bila posest v lasti družine Attems. Attemsi so botrovali projektu, ki je vzdolž ravno začrtane osi zbral alejo, sprednji vrt, osrednjo grajsko stavbo, dva paviljonska prizidka, Neptunov vodnjak s parkom, alejo, oranžerijo, spet alejo in nazadnje gozdni park z zaključkom ob Pesnici.

Po drugi vojni so se morali Pongratzi, zadnji grajski lastniki, umakniti iz Dornave. Strokovnjaki so se zavedali likovne vrednosti baročnega kompleksa. Govorili so o tem, da bi ga uporabili za vladno rezidenco, potem pa je med umetnostnimi zgodovinarji prevladalo mnenje, da v tako pomembni baročni stavbi mora nastati muzej slovenskega baroka. Še posebej vneto je to misel zagovarjal dr. Sergej Vrišer. A časi niso bili naklonjeni takim razmišljanjem in grad je postal zavod za usposabljanje umsko motenih otrok. Vodstvo zavoda je grad v primerjavi z drugimi podobnimi upravljalci zgledno vzdrževalo, vendar je nekdanja enotna posest razpadla na več lastnikov. Najbolj je bil prizadet park, ki je ohranjen le v neposredni bližini osrednje stavbe, pa tudi tu so zrastle novi paviljoni, v katere so namestili upravo zavoda in učilnice za gojence. Stara baročna stavba pač ni ustrezala vsem potrebam zavoda. Spodnji del parka, ki se je iztekal do Pesnice, pa se je spremenil v njive in ga pravzaprav sploh ni več. Približno polovica gojencev se je letos že preselila iz baročnega gradu v novo zgrajene stavbe, dokončno pa naj bi dvorec zapustili čez dve leti. To je priložnost, da se celotnemu kompleksu vrne prvotno podobo in da se nameni dejavnosti, ki bo ustrezala njegovim likovnim in zgodovinskim vrednotam.

Na pobudo dr. Sergeja Vrišerja so prvi razgovori o usodi gradu stekli lani poleti. Ptujski občinarji so se zavezali, da bodo podprli obnovo, Pokrajinski muzej Ptuj pa je v začetni fazi prevzel organizacijo akcije. Ravnatelj muzeja Boris Miočinović je pojasnil, da mariborski zavod za spomeniško varstvo pripravlja strokovna izhodišča za obnovo, da pa mora biti do konca leta imenovana komisija, ki bo spremljala potek del. Zaenkrat je dogovorjeno le, da bo predsednik komisije ptujski župan, kar bo seveda častna funkcija. Prvih pet let naj bi bilo namenje-

nih pripravam na posege, ki naj bi stekli v letu 1996. Ravnatelj mariborskega zavoda za spomeniško varstvo Janez Mikuž je navedel pet osnovnih vprašanj, ki se zastavljajo že na samem začetku:

1. Doseči je potrebno, da bo celoten kompleks dornavske graščine podrejen enemu samemu upravljalcu. Po vojni je bila namreč posest razdeljena med več uporabnikov.
2. Ugotoviti je potrebno geološke značilnosti parkovnega območja. Te so se namreč spremenile, ko so del parka začeli uporabljati za polja.
3. Narediti je potrebno natančen geodetski posnetek celotnega kompleksa.
4. Zavod je že opravil inventarizacijo arhitekture, v pripravi je konservatorski program.
5. Zaenkrat je še nedorečena vsebina objekta. Po Mikuževem mnenju je potrebno pretehtati dve možnosti: staro zamisel o muzeju slovenskega baroka in verjetno realnejši predlog, da bi bil dornavski grad razstavišče za pomembnejše in večje gostujoče razstave, del objektov pa bi namenili gostinstvu.

V razpravi sta izstopali dve mnenji. Dr. Nace Šumi je opozoril, da je Dornavi zaradi njene pomembnosti potrebno nameniti vso slovensko pozornost. Ne bi se smelo zgoditi, da bi obnovitvena dela tekla le v okviru ene institucije. Okoliščine so naklonjene temu, da se sanacija Dornave odvija povsem javno, to je tudi priložnost za prezentacijo in popularizacijo spomeniškovarstvene stroke, čemur namenjamo premajhno pozornost. Glede vsebine, s katero bi napolnili obnovljeno graščino, pa so prisotni podprli misel, da bi Dornava postala eminentno razstavišče, kakršno je na primer avstrijski Schallaburg. Akademik dr. Emilijan Cevc je še poudaril, da naj bo Dornava razstavišče za celo Slovenijo, ne zgolj za Štajersko, in dr. Vrišer je dodal, da bi kazalo poleg razstavnih prostorov urediti manjšo stalno zbirko, ki bi obiskovalcem predstavila značilnosti slovenskega baroka. Obrazložil je, da z idejo o muzeju slovenskega baroka nikoli ni želel, da bi ta iz že obstoječih muzejskih zbirk iztrgala pomembne eksponate, temveč da bi muzeji zanj prispevali iz depojev le tiste umetnine, ki bi jih lahko pogrešali v stalnih postavitvah. Kaže pa navesti še tisto mnenje, ki se je izoblikovalo na Restavratskem centru v Ljubljani, pa na baročnih pogovorih ni bilo izrečeno, saj predstavnikov te ustanove ni bilo v Maribor. Po njihovem prepričanju bi Dornava morala postati institucija, ki bi ji bilo proučevanje slovenskega baroka temeljno opravilo, odražalo pa bi se v oblikovanju dokumentacijskega in informacijskega centra za slovenski barok, ki bi vključeval razstavišče. Prve jasnejše koncepte torej lahko pričakujemo že letos.

Cerkev sv. Mohorja in Fortunata v Gornjem Gradu je objekt, ki v zadnjem času v polni meri zaposluje celjski zavod za spomeniško varstvo. Tudi zasnovi gornjegrajske cerkve so botrovali Attemsi, ko je bil eden od njih, Ernest, ljubljanski škof. Arhitekt Matija Perski je po njegovem naročilu leta 1752 začel graditi največjo baročno cerkev pri nas. Dvoranska arhitektura s kupolo se izraža z mehko vzvalovljenimi linijami in enako kot Dornava v velikopoteznosti prekaša druge sodobne gradnje. Dr. Nace Šumi je opozoril, da zadnja obnovitvena dela na cerkvi niso zajela celotnega cerkvenega kompleksa. Obsežno dvorišče pred glavnim cerkvenim pročeljem je razdrobljeno in v večjem delu neprimerno parkovno zasajeno. Celovitost zasnove je izgubljena, glavnega cerkvenega pročelja pa ni mogoče zajeti v pogledu, kakor si ga je zamislil baročni arhitekt. Sprožil je tudi vprašanje vračanja premičnih spomenikov v Gornji Grad (in tudi drugam), ki so danes v mariborskem (ali katerem drugem) muzeju. Vprašanje sicer v zadnjem času precej buri duhove, a je glede na možnosti kopistike, ki jo naši restavriratori obvladajo na zavidljivi ravni, tudi odveč in po nepotrebnem neti prepire med muzealci in konservatorji. Nameščanje premičnih spomenikov na tako imenovane originalne lokacije (ki največkrat to sploh niso) pa navsezadnje zahteva

tudi veliko več tenkočutnosti, kot jo je mogoče opaziti na mnogih obnovljenih objektih. Presentacija Andrejevega oltarja (1527) v Gornjem Gradu je samo eden od mnogih ponesrečenih primerov.

Anka Aškerc je kot pristojna konservatorica v osnovnih potezah predstavila obnovo cerkve sv. Mohorja in Fortunata in jo označila kot nedokončano. Preureditev dvorišča in zaokrožanje kompleksa je le ena od nalog, ki ostajajo za prihodnost. Velike so tudi težave pri rekonstrukciji kamnoseških členov, saj doslej še niso našli ustreznega kamna zanjo. Z izbiro neprimerne nadomestila bi porušili visokokvalitetno sozvočje med belinami sten in nežnozelenim tonom kamnoseških elementov in s tem tudi bistveno okrnili likovno sporočilnost celotnega objekta. Prav celjskemu zavodu je bilo na letošnjem baročnem shodu izrečeno priznanje za dosežke na področju raziskovanja in obnavljanja barv in barvnih odnosov na baročni arhitekturi in cerkvenih oltarjih.

Razživel se je tudi pogovor o vodnjaku, ki ga je leta 1751 Francesco Robba postavil na ljubljanski Mestni trg. Kopija bo kmalu končana in bliža se čas, ko bo treba original prenesti na drugo lokacijo. Prav zdaj pa so se sprožile burne razprave okrog namestitve vodnjaka v načrtovani prizidek, ki bi povezal stavbo Narodne galerije in Klub poslancev. Tudi na mariborskem posvetu je bilo slišati mnogo različnih mnenj. Skupno jim je bilo prepričanje, da idealne sekundarne lokacije za originalni marmorni spomenik ni. Francesco Robba je umetnino večje postavil pred magistrat, na prostor, od koder se osrednji staromestni trg razpira v tri ulice. Nobena druga lokacija ne more ponoviti pogledov, ki jih ponuja vodnjak v soseščini magistrata, stolnice in mestnih palač. Vodnjak sestavlja več elementov, stopnice, školjka za vodo, tri moške postave in obelisk izredne višine. V takšnih dimenzijah vodnjak ni primerljiv s katerimkoli muzejskim eksponatom, ki mu muzealci s klasičnimi razstavnimi pomagali odredijo prostor in okolje, v katerem lahko v polni meri razkazuje svoje kvalitete. Zato ni nenavadno, da je postavitve vodnjaka predstavljala osrednji problem za arhitekta, ki so sodelovali pri natečaju za prizidek k Narodni galeriji. Sklepno misel je prispeval dr. Nace Šumi. Restavratorji in konservatorji so odločali o tem, kako naj se postavi Robbov vodnjak po zamenjavi s kopijo. Muzejski stroki, ki bo original prevzela v svoje varstvo, in arhitektom, ki naj bi našli ustrezen prostor zanj, je bila odmerjena šele druga beseda, kar najbrž ni bilo najbolj modro.

Tudi Mariborčani rešujejo podoben problem, kot je ljubljanski Robbov vodnjak. Straubovo kužno znamenje (1743) na Glavnem trgu je čas tako nagrizel, da so originalni kipi že izmaličeni. Kopije arhitekturnih členov spomenika so že strojno izklesali, restavrator Viktor Gojkovič pa skuša mavčnim odlitkom svetniških postav vrniti prvotni videz z domodelacijo, pri čemer si pomaga z drugimi boljše ohranjenimi plastikami Jožefa Strauba. Kopije nameravajo odliti v umetni kamen. Postopki se razlikujejo od ljubljanskih predvsem zaradi večje poškodovanosti spomenika. Mariborčani so že določili prostor za postavitve originalov. V pasazi mariborskega rotovža, torej v neposredni bližini kopije na Glavnem trgu bodo mimoidoči lahko primerjali originalne kamnite figure s kopijami. V Mariboru torej ne nameravajo posameznih elementov originala (ograje, podstavkov in stebra) sestavljati v kompozicijo, kakršno je zasnoval Jožef Straub. Urbanistične vrednote kužnega znamenja naj posreduje kopija, v originalih pa naj bodo posebej postavljeni na ogled najvažnejši in najkvalitetnejši (sicer zelo demolirani) deli spomenika, kamnite postave svetnikov. Za originalne arhitekturne člene zaenkrat še niso našli mesta, najverjetneje pa ob takšni odločitvi sodijo v dobro varovan depo.

Robba in Straub sta Ljubljano in Maribor obogatila z vodnjakom in kužnim znamenjem. Oba sta urbanistični kompoziciji, premišljeno postavljeni na dva povsem različna mestna trga, odlikujejo pa ju visokokvalitetni kiparski izdelki. V

Ljubljanskem primeru so razgibane moške figure iz marmora še toliko ohranjene, da bodo njihove kopije dokaj verni posnetki Robbovega kiparstva. Krhkejši peščenec, iz katerega je klesal Straub, pa je tako uničen, da se bomo v primeru mariborskih kopij morali zadovoljiti s približevanjem velikemu mojstru.

Zaključujeta se torej dve zahtevni in obsežni akciji, ki rešujeta ohranitev dveh naših ključnih baročnih javnih spomenikov. Projekta se med sabo razlikujeta v pristopu, predvsem v izbiri materiala za nadomestno kopijo, pa tudi v načinu prezentacije originala. Ljubljanska je strogo »konservatorska«, mariborska bolj »muzealska«, če smemo uporabiti takšne oznake. K različnim odločitvam so prispevali različna stopnja ohranjenosti originalov, različen material, v katerem sta delala Robba in Straub, pa navsezadnje tudi osebno prepričanje sodelujočih pri projektih.

Mariborski baročni pogovori so se zaključili z informacijami o novostih, ki jih lahko pričakujemo v letu 1991. V Narodni galeriji v Ljubljani bodo v tem letu odprli tretjo v vrsti razstav o evropskih mojstrih iz slovenskih zbirk. Dr. Ksenija Rozman ob strokovni pomoči dr. Federica Zerija pregleduje zapuščino evropskih slikarjev v slovenskih muzejih in galerijah. Večji del tega gradiva sega v dobo baroka. Letos si bomo lahko ogledali mitološke prizore in krajine, ki jih v galerijskem ateljeju nadvse skrbno restavrirajo.

V sosednjem Gradcu pa pripravljajo obsežno študijo o kalvarijah ter veliko razstavo o kiparjih Straubih, ki bo zajela Bavarsko ter avstrijsko in slovensko Štajersko. Pri obeh projektih sodeluje dr. Sergej Vrišer. Vzporedno z razstavo o Straubih bo v Gradcu potekal znanstveni simpozij, ki bo skušal razkriti barok kot celostno umetnino. Vse tri prireditve v sosednji Avstriji bodo osvetlile tudi marsikatero baročne pojave na našem ozemlju.

Presenečenje pa je prišlo tudi iz danes tako razvpite Kočevske Reke. Po drugi vojni so v teh krajih rušili cerkve in obveljalo je mnenje, da je izgubljena tudi cerkvena notranja oprema. Pa temu le ni čisto tako. Matjaž Puc iz stiškega cerkvenega muzeja je našel oltar ljubljanskega kiparja Frančiška Dulda, ki je bil leta 1765 izdelan za župno cerkev v Kočevski Reki. Dogovorjeno je, da bodo letošnjo jesen pogovori o baroku v stiškem samostanu in takrat si bo že mogoče ogledati obnovljeni Duldtov oltar, tako so obljubili v Stični.

Jubilejni deseti pogovori o baroku so natresli kup novic, odprli več problematičnih tem in več kot upravičili razlog, da se v tej obliki obdržijo tudi v prihodnje.

ALEKSANDER VIDEČNIK IN NJEGOVO DELO — OB 70-LETNICI

Milan Ževart

Dne 11. decembra lani je skromno praznoval 70-letnico svojega življenja Aleksander Videčnik. Ker je bilo za zapis o njem za drugo številko ČZN v letu 1990 že prepozno, naj se njegovega življenjskega jubileja spomnimo letos. Videčnik je bil rojen v Celju, kamor je bil njegov oče, sodni uradnik, prestavljen iz Gornjega Grada. Starša sta mu dosti pripovedovala o Gornjem Gradcu in o njegovi okolici. Izučil se je za stavca in je pred vojno delal v Mohorjevi tiskarni v Celju. Zaradi obolelosti je moral delo v tiskarni opustiti, dokončal je gimnazijo in potem še Višjo upravno šolo ter bil 1975. leta upokojen kot direktor Celjske mestne hranilnice.

Dr. Matjaž Kmecl je v svojem zapisu Spremní pozdrav Videčniku in njegovi knjigi o gornjesavinjskem združništvu 1988, zapisal: »Aleksander Videčnik je eden tistih popisovalcev naših krajev in ljudi, ki družno s poklicnimi vedami, pa spet nekako mimo njih, skrbijo za živo reko zgodovinskega spomina.« Sam pa sem v prispevku Ob novi publikaciji Aleksandra Videčnika, ki obravnava denarništvo v Šaleški in Zgornjesavinjski dolini, 1989, zapisal med drugim: »Avtor tega dela ni šolan zgodovinar, ne etnolog in ne sociolog. Danes imamo po šolah in še drugje kar dosti ljudi s fakultetnimi diplomami iz navedenih strok, a ne dosti tako ustvarjalnih, kot je Videčnik.«

Kulturno in raziskovalno delovanje Videčnika je zelo raznoliko, v glavnem pa vendar posvečeno ohranjanju kulturne dediščine in obravnavi zgodovinskega gradiva ter preučevanju raznih tem iz naše preteklosti.

Če najprej omenimo Videčnikovo delovanje pri ohranjanju kulturne dediščine, je treba poudariti, da je rešil pred propadom dosti zgodovinskega gradiva, in to za čas od srednjega veka do novejše zgodovine. Dragocene dokumente je zbral tudi za obdobje okupacije in narodnoosvobodilnega boja 1941—1945. Rezultati njegovega zbiranja gradiva so med drugim: arhivska zbirka Kulturne skupnosti Mozirje, ki jo je lani prevzel Zgodovinski arhiv Celje, njegova zbirka gradiva in še predvsem zbirka hranilnih knjižic, razstave ter publikacije in članki, ki pa seveda temeljijo tudi na proučevanju virov v arhivih in knjižnicah.

Ni naš namen, da bi tem prispevkom ob Videčnikovem jubileju skušali ovrednotiti Videčnikovo raziskovalno delo in njegove objave, saj bi to spričo Videčnikove bogate bibliografije močno presešlo možnosti zapisa ob njegovem življenjskem jubileju, a hkrati zahtevalo kar dosti časa in temeljito proučitev vseh njegovih del.

Videčnikovo pisanje se je razmahnilo potem, ko se je upokojil in si 1976. leta ustvaril dom v Mozirju. Veliko večino svojih prispevkov je napisal in objavil po preselitvi v Mozirje. Tudi njegovo delovanje pri zbiranju gradiva in podatkov se je tedaj močno razmahnilo. Trditev, da je Videčnik dosti napisal, naj podkrepimo z nekaj podatki. Doslej je objavil prek 600 člankov, poljudnoznanstvenih in strokovnih prispevkov, poročil ter razprav in kar 17 samostojnih publikacij. Videčnikove samostojne publikacije zaslužijo, da jih omenimo, saj pričajo o avtorjevi ustvarjalnosti, hkrati pa opozarjajo na teme, ki Videčnika predvsem zanimajo.

Prva Videčnikova samostojna publikacija z naslovom 110 let Celjske mestne hranilnice je izšla v Celju 1974. leta. Po tej so Videčnikove publikacije izhajale takole: Po Gornji Savinjski dolini, Mozirje 1977; Delavsko gibanje v Gornji Savinjski dolini, Mozirje 1983; Delavska enotnost v Gornji Savinjski dolini 1944, Mozirje 1984; Šolsko varčevanje (soavtorsko delo), Ljubljana 1984; O gozdnih delavcih Luč med obema vojnama, Mozirje 1985; Podobe iz preteklosti Mozirja, Mozirje 1985; Kmečko delavstvo v Gornji Savinjski dolini med prvo in drugo svetovno vojno, Mozirje 1986; 100 let gasilstva v Mozirju, Mozirje 1987; Kulturnozgodovinsko izročilo hranilnikov in hranilnih knjižic, Celje 1988; Združno povezovanje kmetov v Gornji Savinjski dolini, Mozirje 1988; Furmani ob Savinji in Dreti, Mozirje 1988; Denarništvo v Celju. Od hranilnice do banke, Celje 1989; Denarništvo v Šaleški in Zgornji Savinjski dolini, Velenje 1989; Denarništvo v koroški krajini, Slovenj Gradec 1989; Obrtništvo v Zgornji Savinjski dolini, Mozirje 1990; 100 let Pusta Mozirskega, Mozirje 1991.

Iz pregleda je razvidno, da so v letih 1988 in 1989 izšle kar po tri Videčnikove publikacije, v letih 1984 in 1985 pa po dve. Naslovi samostojnih publikacij kažejo, da je Videčnika pri njegovem raziskovalnem delu zanimalo predvsem dvoje: Zgornja Savinjska dolina oziroma njena preteklost ter zgodovina denarnih zavodov. Videčnik pa je obravnaval še razne druge teme in med drugim zgodovino gasilstva. V zvezi s to temo je treba omeniti njegovo razpravo Boj za slovensko ga-

silstvo v Celju (1918—1936), ki je izšla v Celjskem zborniku 1985. O gasilstvu v Mozirju pa je, kot smo navedli, napisal samostojno publikacijo.

Pri obravnavi Zgornje Savinjske doline je Videčnik največjo pozornost posvečal zgodovini in etnografiji. Ko je pripravljaval vodnik Po Gornji Savinjski dolini, je spoznal, kako dosti dela bo še treba opraviti pri raziskavi preteklosti te izjemno lepe doline in se z veliko vnamo kar sam lotil tega raziskovanja. Vsekakor je ustvaril velik prispevek k zgodovini Zgornje Savinjske doline. Preučevanje preteklosti manjših območij je seveda odvisno od raziskovanja in poznavanja širših dogajanj, a obravnava posameznih območij Slovenije je nujno potreben temelj in pomemben doprinos k poznavanju preteklosti Slovencev in Slovenije. Tudi v tem je pomen Videčnikovega dela.

Videčnik je z referati sodeloval na več strokovnih posvetih in med drugim na simpoziju, ki je bil ob 150-letnici rojstva dr. Josipa Vošnjaka maja 1984 v Šoštanjju. Na tem simpoziju je sodeloval s tehtnim referatom Poslovna načela prvih posojilnic. Nastanek, razvoj in delovanje denarnih zavodov obravnava Videčnik v okviru širših dogajanj, a tudi tako, da je predstavil pobudnike in ustvarjalce slovenskih denarnih zavodov.

Kot zbiralec gradiva se Videčnik ni zadovoljil le z njegovim ohranjanjem. Pripravil je tudi 17 tematskih razstav, ki so bile na ogled v krajih Zgornje Savinjske doline, štiri pa tudi v Celju. Razstave, ki jih je pripravil so prikazovale predvsem preteklost Zgornje Savinjske doline (npr. Stare fotografije Mozirja, Listine trga Mozirja, Dejavnost 4. operativne cone NOV in POS v Zgornji Savinjski dolini). V Mozirju je Videčnik postavil tudi stalno razstavo NOB v Zgornji Savinjski dolini, ki je sedaj ni več. Več njegovih razstav je prikazovalo denar, hranilništvo, hranilnice in druge denarne zavode. V Mozirju pa je najprej pripravil razstavi o Vladimirju Levstiku in Franju Tratniku.

Omeniti je še treba, da je Videčnik kar deset let uspešno urejal glasilo Savinjske novice in v njem dosti objavljaval. Kot urednik je skrbel, da so Savinjske novice objavile dosti prispevkov s kulturnega področja in si tudi prizadevale za ohranjanje kulturne dediščine Zgornje Savinjske doline.

Aleksandru Videčniku je vsekakor treba čestitati za veliko delo, ki ga je že opravil in z željo, da bi še v naprej tako prizadevno deloval. Sedaj pripravlja svojo novo publikacijo o ljudskih godecih v Zgornji Savinjski dolini.

OCENE

VEČ AVTORJEV: ZBORNİK OBČINE SLOV. BISTRICA II.
SLOVENSKA BISTRICA 1990, STRANI 522

Jože Curk

Sedem let po izidu prvega zbornika s 592 stranmi velikega formata je septembra 1990 izšel drugi in s tem zaokrožil okoli 1100 strani obsegajoče poročilo o Slovenski Bistrici in njeni okolici, ki se je s tem uvrstila med najboljše predstavljene slovenještajerske kraje. Zbornik je po obliki in ureditvi enak prejšnjemu, le da šteje več avtorjev (49) in prispevkov (57). Vsi prispevki so opremljeni s slovenskimi in nemškimi povzetki, njihovi avtorji pa so na koncu zbornika kratko predstavljeni, kar daje bralcem možnost, da se informativno seznanijo tudi z njimi.

Obema uvodnikoma (predsednika skupščine občine in uredniškega odbora) ter kazalu vsebine sledijo članki, ki jih lahko okvirno razdelimo med historiografske ter družbeno- in naravo-slovne. Zaradi njihove obilice jih je seveda mogoče obravnavati zgolj informativno. Mira Strmčnik-Gulič poroča o izkopu rimske obcestne postaje iz 3. stoletja v Slov. Bistrici in o raziskavi Anėnikovega gradišča iz 4. stoletja pri Jurišni vasi na Pohorju. Božo Otorepec razglablja o grbu Slovenske Bistrice in ugotavlja, da je ta postala mesto morda že pred 1297 zagotovo pa 1310/11. Andrej Hozjan raziskuje začetke poštne dejavnosti v Slov. Bistrici, ki se je iz neredne selske že pred 1583 prelevila v redno s poštnim mojstrom v kraju. Daljši sestavek Jožeta Koropca razgrinja podatke župnijskih matičnih knjig iz 17. stoletja, urejene po poglavjih, iz katerih se kažejo razmere v cerkveni in grajski upravi, v mestu in njegovi širši okolici. Isti avtor predstavlja tudi zgodovino Slovenske Bistrice v 18. stoletju, pri čemer ugotavlja njen precejšen napredek, saj je na začetku stoletja štela s predmestji vred le 87 hiš, ob koncu stoletja pa že skoraj 140 z okoli 800 prebivalci. Jože Curk se v članku o razvoju cestnega omrežja v Podravinju največ bavi z glavno komercialno cesto Maribor—Celje, ki se je šele leta 1723 ustalila na konjiški trasi. V sestavku o 12 večjih krajih slovenjebistriškega ozemlja na začetku 19. stoletja isti avtor na kratko predstavlja njihov urbanografski razvoj in opiše njihovo talno podobo, kot nam jo ponujajo karte franciscejskega katastra. Končno isti avtor predstavi še stanje Slov. Bistrice, MakoI in Studenic, kot je razvidno iz hišnega popisa v letu 1754. Marjetica Simoniti nas seznanja z zlatarskimi in pasarskimi izdelki, ki jih hranijo cerkve na občinskem ozemlju. Gre za pomembno umetnoobratno dediščino, ki je nastajala med 15. in 20. stoletjem in v kateri izstopajo zlasti nekateri južnonemški izdelki. Sergej Vrišer načenna v zvezi z omembo štatemberške grajske kapele vprašanje, če ni morda štatemberški grad vendarle nastal že okoli 1695 in ne šele 1720—40. Za Marijino znamenje v mestu pa argumentirano ugotavlja, da je V. Königerjevo delo iz leta 1771. Lev Menaše analizira ikonografski pomen fresk v grajski kapeli bistriškega gradu iz leta 1721, katerih alegorična vsebina izvira večinoma iz lavretanskih litanij. Razprava Antona Ožingerja temelji na goriških nadškofijskih vizitacijah iz let 1751—73, katerih ugotovitve nam avtor v skrajšani obliki predstavlja in s tem tudi takratno cerkveno stanje na bistriškem ozemlju. Ulrike Frank in Ferdo Šerbelj nam ponujata kratko zgodovino Attemsov, pomembnih

lastnikov mnogih gospostev na Slovenskem Štajerskem med leti 1661 in 1945. Prav štajerska veja Attemsov je veljala za najbolj podjetno in bogato med njimi, odlikoval pa jo je tudi velik smisel za vse vrste umetnosti. Aleš Hafner nas seznanja s parkovnimi oziroma vrtnimi nasadi pri gradovih v Slov. Bistrici, Štatenbergu in Zgornji Polskavi, ki so nastajali med okoli 1660 in 1760, a so danes na žalost večinoma uničeni. Sonja Žitko se spominja kiparja Jakoba Žniderja (1862—1945) iz Jerneja pri Ločah, ki je po študiju na dunajski akademiji ostal v tem mestu do smrti. Živel je revno vendar globoko verno življenje, kar se kaže tudi v njegovih le redko ohranjenih delih. Srečanje Božidarja Jakca s Slov. Bistrico nam opisuje Milček Komelj. Umetnik je leta 1917 preživel tri mesece v tukajšnji šoli za rezervne oficirje ter nam zapustil 6 skicirk z različnimi motivi iz mesta in okolice. Mirko Kambič nam predstavlja slovenjebistriške fotografije kot kroniste svojega mesta. Prvi se je pojavil že okoli 1870, vendar se avtor ukvarja predvsem z Julijem Titlom, Jakobom Čeričem in Josipom Pelkom, ki so tu delovali med 1905 in 1960. Tadej Brate se bavi s pomenu železnice za slovenjebistriško ozemlje vendar ne toliko z glavno progo kot s stranskima, ozkotirno Poljčane—Konjice iz 1892 in normalnotirno Slov. Bistrica postaja—mesto iz 1908.

Matjaz Kmecl se spominja politika in pisatelja Josipa Vošnjaka kot sodelavca Mohorjeve družbe, za katero je napisal več povesti. Ker je vanje vnesel nekaj več napetosti, izvirajoče iz družbene razslojenosti nastopajočih, je presegel tradicionalni vsebinski okvir mohorjevsk. Franc Rozman se loteva političnega delovanja Franca Serneca in Josipa Jaklina, ki sta sodelovala v hrvaškem delavskem gibanju med 1889 in 1933. Stanko Janež predstavlja pedagoško in pesniško delo Anice Černejeve, ki je po letu 1930 živel in delovala v Ljubljani, a leta 1944 zaradi izdaje umrla v taborišču Neubrandenburg. Pokojni Eman Pertl se spominja dr. Ivana Jurečka (1884—1964), zdravnika ter družbenega in kulturnega delavca, ki je večino življenja preživel v Mariboru. Obračun pisatelja Antona Ingoliča, ki ga je podal Franček Bohanec, nam na primeru treh njegovih zadnjih pripovedi prikazuje pisateljevo stremljenje po polnokrvni življenjski resničnosti ne oziraje se na spreminjajoče se družbene razmere. Miroslav Novak analizira zgodovino reševanja viničarskega vprašanja na Slovenskem Štajerskem, ki se je sicer resneje razpletlo šele po zadnji vojni z zakonsko odpravo viničarskih odnosov, vendar pa so ti v veliki večini dejansko ostali še naprej. Andrej Vovko se srečuje s Slovensko Bistrico in njeno okolico preko podatkov, ki jih je nabral v mesečniku Slovenski Branik (Ljubljana 1908—14). Ti podatki nas med drugim seznanjajo tudi z narodnostnimi razmerami v luči nacionalnih bojev med Slovenci in Nemci. Branko Šuštar podrobneje prikazuje Organizacijo jugoslovanskih nacionalistov (Orjuno) in njeno nastopaštvo v Slov. Bistrici aprila 1923, katere rezultat so bili 3 težko ranjeni. Lojze Penič se razpiše o partizanskem tisku na območju občine Slov. Bistrica, kjer se je julija 1944 kot prva pojavila tehnika Sever, sledile pa so ji Mernik, Svoboda in Žerjal, od katerih pa je bila prva najpomembnejša. V naslednjem prispevku isti avtor prikazuje žrtve druge svetovne vojne na občinskem ozemlju, pri čemer ugotavlja, da jih je bilo 748 (2,9 % prebivalstva), od tega približno polovica na vsaki strani. Marjan Matjašič razgrinja stanje prvih mesecev objubljenе svobode, ko je OZNA »čistila« teren ter do novembra 1945 vzpostavila popolno kontrolo nad prebivalstvom s pomočjo boja proti njegovim »bogatejšim torej izkoriščevalskim« slojem. Isti avtor tudi študijsko obdela problematiko Impola v letih 1964—68, ko so zgradili novo livarno in valjarno ter se uspešno uveljavili doma in v tujini. Stanje podjetja se je poslabšalo z nastopom »svinčnih« let, ko so poslovno sposobno menedžersko vodstvo zamenjali »politično preverjeni« kadri. Danilo Utenkar razkriva 70-letno športno tradicijo Slovenske Bistrice, ki je dosegla svoj vrh v klubu judoistov, saj so ti od leta 1972 petkrat sodelovali na olimpijskih igrah.

Zanimiv je prispevek Branka Rojca, ki po zgodovinskem pregledu svetovne kartografije in one, ki prikazuje Slovenijo, opisuje nastanek zemljevida iz 1986, ki na naj sodobnejši način predstavlja slovenjebistriško občinsko ozemlje. Srečko Štajnbaher je prispeval popis krajevnih vodnih imen v občini ter analiziral njen demografski razvoj po letu 1961. Danilo Furlan se bavi s klimo Podravinja, ki je zmerno toplega in modificiranega kontinentalnega tipa. Julij Titl nam prikazuje geografske in kulturne značilnosti Ložniške doline, katere razvoj zasleduje od leta 1826 dalje. Tudi članek Edmunda Pogorevca se bavi z isto dolino, saj opisuje zgodovino Venčeslja, ki je dobil ime po istoimenski cerkvi, prvič omenjeni l. 1251. Vladimir Bračič nam predstavlja Haloze, ki zasedajo jugovzhodni del občinskega ozemlja, kot sicer lepo in po vinogradništvu znamenito vendar zaostalo pokrajino, ki jo je naravna katastrofa l. 1989 tako prizadela, da je znova opozorila na njene težke gospodarske in socialne probleme, Mira Omerzel-Terlep razgrinja razvoj glasbenega snovanja na občinskem ozemlju, ob čemer predstavlja ljudska glasbila: trstenko, piščal, citre, harmoniko in tamburico. Zmaga Kumer išče odsev resničnosti v baladi o obsojeni detomorilki in jo najde v obglavljenju Urške Mandlnove 22. 10. 1766 v Ljubljani. Zinka Zorko analizira oplotniško narečje, ki spada v alpsko-slovenski jezikovni prostor. Angelos Baš nas seznanja z zdravstvenimi razmerami delavcev v pohorskih gozdovih slovenjebistriške graščine v 1. pol. 20. stoletja. Čeprav so bile te razmere podpopprečne, so delavci vendarle pri tem delu zdržali do svojih 60 in celo 70 let. Franc Cafnik govori o gozdovih, katerih slabo stanje je rezultat naše napačne razvojne politike, ki je videla narodnogospodarski napredek samo v industrializaciji. Ernest Faniger nas seznanja z geologijo in petrologijo pohorskega masiva in ugotavlja, da je Pohorje razmeroma mlado gorstvo, vendar pa sestavljeno iz zelo starih kamnin. Anton Ramovš nam predstavlja svet med Pohorjem in Konjiško goro v karbonski dobi, ko je nastala njegova najstarejša geološka plast, ki pa je le še posamično vidna in vsebuje nekatere značilne okamnine. Podobno razpravo, le da o eocenskih kamninah, so prispevali Rajko Pavlovec ter Katica in Franc Drobne. Gre predvsem za eocenski apnenec, najden v opuščnem kamnolomu Šuštarica na Boču, ki je edino tovrstno najdbišče pri nas. Alojz Šercelj nam prikazuje razvoj gozda na slovenjebistriškem območju v zadnjih 15.000 letih ter ugotavlja, da je njegov primarni cikel dosegel svojo vrhunsko formacijo pred 7.000 leti. O pliocenski in pleistocenski (ledeni) dobi na prostoru med Pohorjem in Bočem govori Vida Pahor ter ob tem našteva rastlinske in živalske vrste, ki so tu pustile svoje sledove. Mirko Šoštarčič se je posvetil šotnim barjem na Pohorju, opisal pa tudi mužanje, to je barvanje domačega platna s posebej za to pripravljeno naravno barvo. Dušan Novak opisuje preskrbo z vodo na ozemlju občine, Alenka Ocvirk in Meta Povž prikazuje stanje voda in ribištva, Janez Gregori govori o ekologiji in favni ptičev na Cigonci pri Slov. Bistrici, Peter Skoberne pa o ogroženih rastlinah na območju občine. Srečko Štajnbaher poroča o mladinskih raziskovalnih taborih naravoslovne in družboslovne smeri, ki jih je bilo doslej 7, 2 v Makolah in 5 v Šmartnem na Pohorju. Poudarjeno ekološki je prispevek Franca Cafnika, ki se bavi z varstvom okolja v občini, od katerega je najbolj prizadeta voda. Jože Curk je ob najdbi napisne plošče iz leta 1589, ki je nekoč krasila grajsko stavbo, prispeval raziskavo gradbene zgodovine slovenjebistriškega gradu. Pri prepisu napisne plošče je prišlo do tiskarske napake, ki je besedo celiche spremenila v seliche, kar pa bistveno spreminja njen pomen. Kot zadnji prispevek sledi poročilo Staneta Gradišnika o kulturnih prizadevanjih ob desetletju 1980—1990, in sicer v občini Slovenska Bistrica, ki so se manifestirala posebno na področju izdajateljstva, pa na področju ohranjanja naravne in kulturne dediščine, na področju ljubiteljske dejavnosti, pri nastajanju lokalnega muzeja in pri raznih kulturnih prireditvah.

Iz skoraj taksativnega naštevanja prispevkov spoznamo izredno vsebinsko pestrost zbornika, ki je tudi po uredniški in oblikovni plati velik dosežek izdajateljev, saj pomeni skupaj s prvim zbornikom izčrpno predstavitev slovenjebistriškega ozemlja, ki je doslej veljalo za slabše poznani del naše ožje domovine.

V IMENU LJUDSTVA

Marjan Žnidarič

Delo novinarja Mirka Munde »V imenu ljudstva«, s podnaslovom »Tragične usode in stiske ljudi ob povojnih nacionalizacijah in zaplembah premoženja v Sloveniji«, se loteva obravnave ene najtežjih in najsubtilnejših problematik našega povojnega razvoja. Družbene, zlasti pa politične spremembe v Sloveniji, ki smo jim pričla v zadnjem obdobju, so omogočile dokončno odstranjevanje tančice, ki je 45 let zakrivala resnično podobo takoimenovane povojne socialistične izgradnje.

Avtor se je lotil zelo zahtevne, odgovorne ter v določeni meri tudi pionirske naloge, ki jo je zelo uspešno opravil. Namen pričujoče monografije namreč ni bil znanstveno-zgodovinski prikaz obravnavanega obdobja, kajti avtor za to ni imel dovolj časa, niti ni bila to njegova ambicija. S tem se bodo morali sistematično in takoj spopasti zgodovinarji in pravniki. Šlo mu je preprosto za to, da s svojim delom vzbudi znanstvene razprave o prvih povojnih nacionalizacijah in zaplembah premoženja v Sloveniji, obenem pa opozori na napake in zablode nove »ljudske oblasti«, ki je s svojimi boljševiskiškimi metodami urejanja življenja v mladi državi zatrla in zatolkla vse in vsakogar, ki bi razmišljal drugače (po svoje!), ali s svojo sposobnostjo izstopal iz sivega poprečja. Lastnina, pridnost (delavnost) bi naj ogrožali pot v »svetlo prihodnost«!

Tragične pripovedi ljudi, ki jih je avtor vpletel v tekst, nas prepričujejo v spoznanju, da so to bila leta resničnega razčlovečenja in razslojitve slovenske družbe. Ogromen moralni kapital, ki ga je v dolgih štirih letih ustvarilo slovensko narodnoosvobodilno gibanje pod okriljem OF, se je v nekaj letih po vojni, najprej z nerazumnimi poboji vračenih ujetnikov, nato pa z mnogimi krivičnimi nacionalizacijami in zaplembami ljudskega premoženja, naenkrat sesul v prah. V takratnem brezumnem ravnanju je treba iskati korenine današnjega zla (gospodarske in politične krize!), ki mu zaenkrat še ni videti konca.

Avtor nas v svojem delu po kratkem uvodnem pojasnilu najprej seznani z ustanovitvijo »Združenja lastnikov razlaščenega premoženja«, katerega naloga je, da s pomočjo nove demokratične oblasti izpelje denacionalizacijo in reprivatizacijo tistega premoženja, ki je bilo po krivici odtujeno. Sledi strnjen pregled zakonodaje o povojnih prisilnih odvzemih zasebnega premoženja. Spisek je kar dolg in zapleten, obenem pa zelo dobrodošel za tiste, ki bodo v naslednjem obdobju uveljavljali svoje pravice, pa tudi za raziskovalce, ki se bodo obravnavane problematike lotevali s strokovne plati. Za vse, ki so bili prizadeti in upajo, da bodo krivice popravljene, bo koristen tisti del teksta, ki daje izhodišča za iskanje podatkov in dokumentov, ki jih ljudje iščejo za dokazovanje svoje pravice (sodišča — kazenski spisi, zemljiške knjige; arhivi). Pretežni del teksta je namenjen prikazu sodnih procesov proti »kršiteljem« zgoraj omenjene zakonodaje, oziroma »nevarnim elementom«, ki ogrožajo novo ljudsko oblast. Munda posebej opozori na dve povojni nacionalizaciji privatnih gospodarskih podjetij (5. 12. 1946 in 28. 4. 1946),

ki sta silovito zarezali v lastninske odnose ter povzročili številne tragedije in krivice.

Med branjem skrbno in berljivo napisanega teksta se bralcu nenehno vsiljuje misel, da je takoimenovani sistem socialistične izgradnje skozi celotno povojno obdobje temeljil skoraj izključno na nezaupanju v ljudi, na iskanju (ali pa na izmišljanju) notranjega sovražnika, zatiranju privatne iniciative in na oblikovanju politične elite, ki je postopoma popolnoma izgubila stik z resničnimi razmerami v tej družbi.

Ocenjujoč Mundov tekst skozi to opcijo in ob upoštevanju dejstva, da imamo tovrstne literature še zelo malo, je treba dati avtorju vse priznanje, da se je zahtevne naloge lotil kot nezgodovinar. Oranje ledine je opravil zelo korektno, z veliko smisla in občutka za dokumentarno pripoved. Hvalevredno je tudi, da se pri svojem pisanju ni naslanjal samo na ustna pričevanja, ampak je v veliki meri pritegnil tudi arhivske vire in s tem močno povečal dokumentarno in sploh zgodovinsko vrednost svojega teksta. Mundova monografija »V imenu ljudstva« je zelo dobrodošla na slovenskem knjižnem trgu, saj vgrajuje dragocen kamenček v zaenkrat žal še skromen mozaik našega vedenja o resnicah in neresnicah vihnih prvih povojnih let.

O. R. Budina: O REZULTATIH IN PROBLEMIH ETNOGRAFSKEGA PROUČEVANJA MESTNEGA PREBIVALSTVA	82
About results and problems of ethnographic researching of inhabitants in cities	
Maja Godina: STANOVANJSKA KULTURA MARIBORSKIH INDUSTRIJSKIH DELAVCEV V OBDOBJU MED OBEMA VOJNAMA	88
Housing culture of Maribor industrial workers between world war I and world war II	
Borut Brumen: RAZISKOVANJE MESTNE IN DELAVSKE KULTURE V ZRN, NDR IN ŠVICI	95
The Urban and Labour Culture Research in West German Federal Republic, and in Switzerland	
Jana Mlakar Adamič: BIVALNA KULTURA INDUSTRIJSKEGA PROLETARIATA — KOLONIJE V ZASAVSKIH REVIRJIH	102
The Dwelling Culture of the Industrial Proletariat in the Colonies of the Coal districts in Zasavje	
Vladimir Bračič: 90 LET KULTURNEGA ŽIVLJENJA V HALOŠKIH CIRKULANAH	109
Ninety years of Cultural Life at Cirkulane in Haloze	
Damjan J. Ovsec: O PREUČEVANJU LJUBLJANSKEGA MEŠČANSTVA IN APLIKACIJI RAZISKAV	119
My studies of Middle-class life in Ljubljana and applications my findings	
Nevenka Židov: BEŽIGRAJSKO PREDMESTJE OD KONCA 19. STOLETJA DO DRUGE SVETOVNE VOJNE	124
The Suburb of Bežigrad from the end of the 19 th Century up to the Second World War	
Andrej Studen: ZGODOVINAR IN RAZISKOVANJE STANOVANJSKE KULTURE URBANIH NASELJ V PRETEKLOSTI	126
The Historian and the Investigation of the Dwelling Culture of Urban Settlements in the Past	
Karla Oder: ORIS NAČINA ŽIVLJENJA V INDUSTRIJSKIH NASELJIH MEŽIŠKE DOLINE V OBDOBJU KAPITALIZMA	134
The profile of life-style in the industrial areas of the valley of the river Meža in the period of capitalism	
Miran Kalšek: REVIRJI — DELAVSKI CENTER	146
The Coal District — the Worker's Centre	
Tone Petek: PREUČEVANJE DELAVSKE KULTURE V MARIBORU	153
Research of worker-class culture in Maribor	
Poročilo — Report	
Marjeta Ciglenceki: OKTOBRSKI POGOVORI O BAROKU	159
Milan Ževart: ALEKSANDER VIDEČNIK IN NJEGOVO DELO — OB 70-LETNICI 4,26,6163	
Ocene — Reviews	
Jože Curk: VEČ AVTORJEV: ZBORNIK OBČINE SLOV. BISTRICA II	166
Marjan Žnidarič: V IMENU LJUDSTVA	169

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA
26 (061) LETNIK 1990, ZVEZEK 2

Uredil s sodelovanjem uredniškega odbora Vladimir Bračič — Izdajata Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo Maribor — Založila Založba Obzorja Maribor — Za založbo mag. Marjan Žnidarič — Natisnilo GZP Mariborski tisk, Maribor, 1990, v nakladi 500 izvodov

ISBN 86-377-0507-3

Po mnenju Republiškega komiteja za kulturo št. 415-78/89 z dne 9. 1. 1990 je knjiga oproščena temeljnega in posebnega davka od prometa proizvodov.

